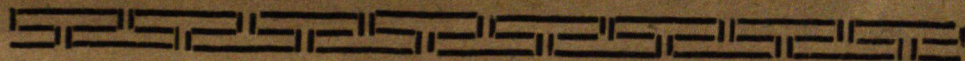

LENIN—STALINNŲ TUGUNŲ ADAA-PILE

*Uran cyfdes Komitedin
alban cerin.*

4

КУРҮНЕНИН КАТТЫШКАН ПАРАЛГА СЕРИ
КЪЗЪЛ—1943

Pygy telegejnin, proletarlary polgaş Cөөn
cyktyň tarlatkan arattary, kattyžnar!

LENIN—STALINNŇŇ TUGUNUN ADAA-PILE

Тыва Араттың Revolustuq Namьның
Төр Komitedinin
polit-ekonomnuq setkyyly

1943—avgus

4

КУРҮНЕНИН КАТТЫШКАН PARLALGA CERI
КЪЗЫЛ

Пролетарии всех стран и угнетенные
народы Востока, соединяйтесь!

ПОД ЗНАМЕНЕМ ЛЕНИНА—СТАЛИНА

Политико-экономический журнал
Центрального Комитета
Тувинской Народно-революционной партии

Август—1943

4

ТУВОГИЗ
КЫЗЫЛ

Teedi Kol Komandylaksynny

T U Z A A L B

Armija generaly eş Rokossovskijge

Armija generaly eş Vatutinge

General-polkovnik eş Popovka

Ijul ajda Orjoldun murnuu talazında polgaş Belgorottun songu talazında rajonnardan Kurskiniñ talazın-ce nemesterniñ corutkan şavar-xaldaaşkyn pistiñ şeriqleribistiñ cedişkinniñ tajyldazybşkynnar-pile tyyn, ijuldun 23-te, eccizinge cedir uzutkap cok kylan.

Ijuldun 5-tiñ ertteninden egeleeş, nemes-iaşıstıq şeriqler xoj sanıy uzar-cuylge tetkidip algaş, tankalarnıñ polgaş cadaq-şeriqleriniñ uluq kysteri-pile Orjol—Kurskiniñ polgaş Belgorot—Kurskiniñ uqların-ce şavar-xaldaaşkyn kılır kirgenner.

Nemester Orjol polgaş Belgorottun rajonnarına mөөңneen kol kysterin pistiñ şeriqleribiske udur şavar-xaldaaşkyn-ce oktaannar.

Orjol—Kurskiniñ uunga nemes komandylal tankanıñ 7 divizijaların, motorzutkan 2 divizijaların, cadaq-şeriqleriniñ 11 divizijaların polgaş Belgorot—Kurskiniñ uunga tankanıñ 10 divizijaların, motorzutkan 1 divizijanı, cadaq-şeriqleriniñ 7 divizijaların tulcuuşkun-ce kılirgeni am todargaj appargan.

Bncangaş, tajzynnıñ talazından şavar-xaldaaşkynğa tankanıñ 17, motorzutkan 3, cadaq-şeriqleriniñ 18 nemes divizijalar kirişken tur.

Nemes komandylal polza, ol kysterin frontunıñ kызы cerleringe mөөңnep algaş, songu polgaş murnuu cykten niittizi-pile Kurski-ce uqlangan konsentrazıyq soguuşkun-pile pistiñ kamgalalıbıstı caza tavarıy, Kurskiniñ tugalanır yngen cerinde turar pistiñ şeriqleribisti pyzeeleer polgaş cok kılır tep kordap turgan.

Nemesterniñ ol caa şavar-xaldaaşkyn pistiñ şeriqleribiske xep-xenertten polur coruktu tavarıstırır şdavaan. Olar polza, nemesterniñ şavar-xaldaaşkynnıñ cyql-le ojtur şavarına eves, xarın kyccylyq udur soguuşkunnarın tavarıstırarına pelen turgannar.

Tajzyn polza, kancaar-taa aaj-cok uluq kogaraldarga tavarıy turgaş, Orjol—Kurskiniñ uunga pistiñ kamgalalıbıstı cyql-le 9 kilometir cedir şaancaktaldır hanılap kirer, paza Belgorot—Kurskiniñ uunga 15-ten 35 kilometir cedir şaancaktaldır hanılap kirer argalıq polgan. Kadıy-toşkun tulcuuşkunnarga pistiñ şeriqleribis nemesterniñ şilindek divizijalarıñ kyzyn sularadı, cilciin tötkeş, oñ taraazında şitpirliq udur soguuşkunnar-pile tajzynnıñ ojtur ap oktaaş, ijuldun 5-ke cedir eelep turgan pajdalın cyql-le pyruny-pile kattap turguzup algan cybe eves, xarın tajzynnıñ kamgalalıñ caza tavaraaş, Orjoldun talazın-ce 15-ten 25 kilometir cedir purungaarlap kirgen.

Nemesternin şavar-xaldaaşkynın uzutkap cok klyb-pile corutkan tulcuuşkunnar polza, pistin şeriqleribistin pedik tajıncı mergezilin, şeriqnin janzy-pyry adyrlarınyn tajıncylarınyn polgaş komandirlerinin, oñ işinde artillerzilerin polgaş minomjotcularnyn, tankaccylarınyn polgaş uzudukcularnyn karak-kzyı, rzyıq turuştıq polgaş maadyrlıq coruunı azır şydaar cybe cok ylegerliin kergysken.

Bncangaş, nemesternin cajg şavar-xaldaaşkyn pyryny-pile pustup tyşken tep sanaar xerek.

Nemester cajg şavar-xaldaaşkynğa ıjaap-la cedişkinniq poop turar, a Sovettin şeriqleri atkaarlaarınğa albadattırgan turar teer cizekti q toolduñ megezi oñ-pile tutturgan.

Nemestın şavar-xaldaaşkynın uzutkaar-pile corutkan tulcuuşkunnarğa general-lejtenant *Puxof*, general-lejtenant *Galanin*, tanka şeriin general-lejtenant *Rodin*, general-lejtenant *Romanenko*, general-lejtenant *Kolpakci*, general-lejtenant *Cistjakof*, tanka şeriin general-lejtenant *Katukof*, tanka şeriin general-lejtenant *Rotmistrof*, general-lejtenant *Zadof*, general-lejtenant *Şumilof*, general-lejtenant *Krjucenkin* olarnyn şeriqleri polgaş uzar-cyyldyn general-polkovnigi *Golovanof*, uzar-cyyldyn general-lejtenant *Krasovskij*, uzar-cyyldyn general-lejtenant *Rudenko*, uzar-cyyldyn general-lejtenant *Naumenko* olarnyn uzar-cyyıl kattızyşkannynyn udurtukcular onza şygaraannar.

Ijuldun 5-ten 23-ke cedir polgulaan tulcuuşkunnarnyn yjezinde tajzyn mooñ adaanda kogaraldarga tavarışkan: ulyrtken soldattar polgaş ofitserler—70 000 azıq, perttindir attırgan polgaş cok kıldyrtkan tankalar—2 900, podu şımceer yger-poolar—195, xovunı yger-poolar—844, cok kıldyrtkan uzar-xemeler—1 392, avtomaşınalar—5 000 azıq.

Nemesternin cajg şavar-xaldaaşkynın uzutkap cok klyb cedişkinniq tooskan tugajnda Slerge polgaş Slernin udurtkan şeriqlerinerge pajır cedirdim.

Koncuq ekki tajıncı corudulgalarnyn tugajnda Slernin udurtkan şeriqlerinernin tajıncylarınğa, komandirlerine polgaş politazyldakcyarınğa öoryp cettirgenimni carladım.

Pistin *Toreen curtıusustıq* xostalgaş polgaş at-aldar teeş temisseldin tulcuuşkun şolyng ełgen maadyrlarğa kezeede mēge aldar!

Teedi Kol Komandyлакь Sovet Ebilelini Marşaly

I. STALIN.

1943 cıldın ijuldun 24 xynynde.

Teedi Kol Komandyлаксының T U Z A A L Ы

General-polkovnik Popovka

General-polkovnik Sokolovskijge

Armija generalь Rokossovskijge

Armija generalь Vatutinge

General-polkovnik Konevke

Рарып полгаş Төп frontularның şeriqleriniң хазыыларындан тузалаş-кань-pile, кадьқ-тоşkun tulcuuşkunnarның тыннелинде Brjansk frontuzunуң şeriqleri po хун, avgустуң 5-te Orjol хоорайнь eelep algannar.

Хову полгаş Voroneş frontularның şeriqleri tajзынның удurlаньыş-кыннарын сыј şаркаş, paza-la po хун Belgorot хоорайнь eelep algannar.

Pir ajның мurnunda, ijuldун 5-te nemester polza, Kurskiniң pulуң-наньр yngen cerinde turar pistiң şeriqleribisti pyzeelep cok кылгаş, Kurskini ezelep алыр teeş pottарының cайгь şavar-xaldaaşкынь Orjoldун полгаş Belgorottуң rajonnарындан egeleenner.

Orjoldун полгаş Belgorottуң talазындан Kurski-ce caza таварьр kirer teen tajзынның хамьк oralдазыьşкыннарын şuptuzun ojtur şаркаş, pistiң şeriqleribis pottарь şavar-xaldaaşкынь-ce şilcip kirgeş, nemesterniң ijulde corutkan şavar-xaldaaşкыньның egeleeninden peer tapтық-la pir aj poop turda, avgустуң 5-te Orjoldu полгаş Belgorottu eelep algannar.

Sovet şeriqler cайнь cediіşkinniқ şavar-xaldaaşкынь corudup şьдавас теер nemesterniң хоозун toolунуң megezi ооң-pile tutturgan tur.

Tiilep алган tiilelgeni turaskaap temdeqlеeri-pile Orjol хоорай-ce pir tugaарында caza таварьр kirgeş, онu xostaan 5, 129, 380 tugaар адьқзы divizijalarga „Orjoldун“ tep at тььскаş, olарнь moon songaar: Orjoldун 5 tugaар адьқзы divizijазь, Orjoldун 129 tugaар адьқзы divizijазь, Orjoldун 380 tugaар адьқзы divizijазь tep адаар.

Belgorot-ce pir tugaарында caza таварьр kirgeş, онu xostaan 89 tugaар gvardejzi divizijазь полгаş 305 tugaар адьқзы divizijазь „Belgorottуң“ tep at тььскаş, olарнь moon songaar: Belgorottуң 89 tugaар gvardejniң адьқзы divizijазь Belgorottуң 305 tugaар адьқзы divizijазь tep адаар.

Po хун, avgустуң 5-te 24 şак turda pistiң Төreen curttubустуң на-йьссылалы—Moskva полза, Orjoldu полгаş Belgorottu xostaan pistiң алдар-лық şeriqleribiske 120 yger-poolарның он iji удаа тaaşтаaşкынь-pile joзу-лар pajьr cedirer.

Orjoldu polgaş Belgorottu xostaarınny operastarına kirişken Sler-
niñ udurtkanınar pygy şeriqlerge koncuq ekki şavar-xaldaaşkynnyq xө-
delişkinner corutkan tugajında өөryp cettirgenimni carladım.

Pistiñ Tөreen curtuvustuñ xostalgazь teeş temisselge өlgen maa-
dьrlarga kezeede mөnge aldar!

Nemes ezelekcilerge өlym!

Teedi Kol Komandyлакь Sovet Eбилelinin Marşaly

I. STALIN.

1943 сьдын avgustuñ 5 хунынде.

„PISTIN PYGY KYŞTERIBISTI—PISTIN MAADЬRLЫQ KЬZЫL
ŞERIBISTI, PISTIN KAJGAMCЬKTЬQ KЬZЫL FLODUBUSTU TETKIP
TUZALAARЫN-CE!

ARAT CONNUN PYGY KYŞTERIN TAJZЫNNЬ CЫLCA ŞABA-
RЫN-CE!“ (I. STALIN).

Тываның Nasional-xostalgalyq revoluzunuy XXII сы оју

S. TOKA

Podunuy xoj cys-cys syl tɵɵgyzynuy ištinde Tываның arat conu xostuq polgař aas-keziktiq amьдыралың eң-ne paařtaj cedip alğan xuny polur Nasional-xostalgalyq revolustun 22 syl polğan ojun telegejniy pygy murnakcy polgař tepřilgeliq kizi tɵrelgetteniniy eң ɵzeenniy tajzyny—nemes-fařistyq ezelekcilerge udur Sovet Ebileliniй ada-curttuy uluq tajzynyuy yjezinde erttirip turar tur-pis.

По сылы pistiй curtтuy aзылcy conu Tыва Arat Respubliktyң turup kelgeniniy ojun maadyrlyq Kызы řeriq polza, kizi eedi ciir gitlerliq araattan-naryn podunuy ciurt-teviskeerinden pyryny-pile yndyr sьььrar teeř, pygy telegejniy aзылcy connarynlyy ada-curttu—SSRE-ni fařistyq cerlik araattan—gitlerliq Germandan pyryny-pile xostap aлы teeř řiitpirliq tul-ciuřkunmaryn corudup turarynlyy yjezinde temdeqler erttirip turar tur.

1941 сыдың iyunny 22-de gitlerliq Germannyң SSRE-ge oor teervecci jozu-pile xaldaan coruu pygy telegejni kajgadыр, ɵzeenin хайыдыгыр yndyrgen. Kizi eedi ciir Gitler polgař oon pygy ɵlyrykcy, teervecci pɵlyy eң-ne xoralыq araattannar, uluq oruk peldiriniy eң-ne puzar-paak teerveccileri polur.

Pistiй curtтuy aзылcy conu, TAR-nyң nam, cazaа uluq orus ulus-pile polgař SSRE-niй pygy aзылcy connarynlyy xoj cыldarynlyy turguzunda хан-татыгьындан tuduřkak akky-tunmanlyy харылаазы-pile kezeede холбаřkan. Kызы řeriq ceervi peř сыдың murnunda, Oktavynyң Sosialistyq Uluq revoluzunuy хунnerinde polgař ыřkař am paza-la tiilelgeni cedip ar, tajzynylyy řeriin pyryny-pile cылca řavar tep cyvege pister cařlař cok pyzyrep turar-pis. Maadyrlyq Kызы řeriq cyq-le Sovettiй arat connarynlyy eves, хары pistiй Tываның arat conunuy xostalgazyң polgař хамаагыřpas coruun paza kamgalар turar tep cyveni Tываның arat conu pilip turar.

„Pistiй xereevis řynnyq, tajzyn cылca řaptырar, pister tiileer-pis“—tep Uluq Stalinnyң cugaalaan sɵsteri 1941 сыдың ijulduy 3-te pygy telegejge kiiskip yngen.

Gitlerliq teerveccilerge udur Sovettiй arat connarynlyy xostalgazy, at-alдары teeř Kызы řeriqniй corudup turar maadyrlyq temisseli polza, eř Stalinnyң cugaalaany ol kancaar-taa aaj-cok řynnyq хerekti, cyvenin pajdalың oon genialды-pile ɵtyr kɵryp pilgenin iji aзыq сыдың turguzunda todargaj kɵrgыsen.

Kызы řeriq „caңnyk“ tajyn tugajыnda Gittlerniй kalcaa aaryq planlyy pyryny-pile cылca řарkan, gitlerliq řeriq „tiilettirbes“ teer tugajыnda хоозun tool kɵvyk ыřkař pustup tyřken. По arazynda Kызы řeriq nemestiй ideergek maktanyccal řeriin Moskva, Tixvin, Rostof, Songu Kavkas, Stalingrat coogunga polgař sovet-germannyң frontuzunuy oon-taa ɵške cerleringe cылca řарkыlaan. Kызы řeriq gitlerliq Germannyң 10 million soldattaryн, ofitserlerin кыгыр uzutkaař, muң-muң tankalaryн, uzar-xemelerin polgař oon-taa ɵške cepsek-texniin ezelep ar, cылca řарkan, ыncangař oon-pile tajzynylyy řeriinge uqдunmas uluq soguřkunnu tavaryřtyrgan.

1943 cıldın maj pirde yndyrge tuzaalnga eş Stalin mınca teen: *„Tajyn pistin şeriqlerisistın cılca soguşkunnıq kyzyn koryp pilgen. Kızıl Şeriq pistin evilelcilerisistın şeriqleri-pile kadı faşistıq araattannın oorgazynın seegyn sıj şavar öjy cookşular olurar“*. (Stalin, Sovet Evilelinin ada-curttuñ tajynınñ tugaında, arın 95).

Orjol—Kurskinin polgaş Belgorot—Kurskinin uqlarına nemesternin ijulda corutkan şavar xaldaaşkyn Kızıl Şeriqnin soguşkunnarından pyryny-pile pustup tyşkeni, nemes ezelekçilerden Orjoldu, Belgorottu xostaan polza, Kızıl Şeriq eş Stalinın genialdıq stratek planın pottandırv-şaan, nemes şeriqge paza kattap olymnyq soguşkunnarın tavarıstırıp, faşistıq kalcaa tarlaldı pyryny-pile uzutkaarınñ rızıq suurun turguzup turarın ajttır turar tur.

Gitlerliq kyrynenni, gitlerliq şeriqni polgaş Evropada gitlerliq „caa jozu curumnu“ uzutkap cok kılır temisselge Sovet Evilelinin, Anglinin polgaş Ameriktin Kattışkan Şattarınñ tajıncı evileli erken cılda ulam rızıkkan.

Kızıl Şeriq Cöen cykten nemes ezelekçilerge soguşkunnarın tavarıstırıp, olarnın tiriq kyzyn million-millionu-pile kılır, şeriqnin cepsek-texnin cılca şaar cok kılır turda, pistin evilelcileribis—Angli, AKŞ-tn şeriqleri nemes-italinin faşistıq şeriqlerine Parın cykten ulam-na kystıq soguşkunnarın tavarıstırıp, Songu Afrikan nemes-italinin şeriqlerinden pyryny-pile aştap arıqlaın, Italinin Sitsilja tep ortuluunun teviskeerinde evilelcilerin şeriqlerini cedişkinniq şavar-xaldaaşkyn, itali-germannın polgaş oñ ezeleñ curttaarınñ yletpyr tıpterin yzyk cok caza-puza vombalap turar, paza olyrykcy Mussolinin faşistıq cazaanñ tyzyp patkan—po pygy coruktar polza, faşistıq araattannarın cerlik jozu-curumunga udur kattışkan nastarnın öspy-şaan turar soguşkunnarın todargaj xereccilep turar tur.

Tıvanın arat conu ada-curttuñ tajynınñ frontularında Kızıl Şeriqnin pygy telegeje xolbaşkan tıegylyq cedişkinnerin kancaar-taa aaj-cok ınakşıldıq öörıp pajırlap temdeqlevi-şaan, kizi tırelgettennin köör xınnı cok tajyn—faşis-imperialistiq Germanı azyr tıleer pistin tılelgevistı tyrgededir teeş podundan xamaarız pygy-le cybeni kılır turar.

Gitlerliq şeriq Evropaga tılelgeliq marş kılır, kandıq-taa udurlanışkına tavarıspajın turgan yjede, nemestın xoozun mege propagandaz polza, Germanın şerit iji carttyk ajnı işinde Uraalga cetkeş, Kızıl Şeriqni polgaş Sovet erge-cagırgan „cok kıla tırttıp kaar“ tep maktanır turgan polgaj. Cyq-le Sovet Evilelinin teviskeeringe olymnyq ojtıur şavışkynın algaş, gitlerzi propagancılar muuzuunın ajalgazın öskerttıp, tajynın pergelerinin tugaında, „curumnu-pile“ atkaarlap turpis tızıp, par şaa-pile algırız turar appargannar. Faşistıq kuldanışkynın ajyından polgaş gitlerliq teervecilerin kalcaa tarlaldı tyr kirgen Evropanın ulustarın koryp turar ıkaş aar-perge covalandan kizi tırelgettennin xıj kezın cyq-le Sovet Evileli, maadırlyq Kızıl Şeriq, Sovet Evilelinin Marşal Uluq Stalin cıladır şıdaan tep cybeni pygy telegejinin xostalgağa ınakşıldıq ulustar pillip, pajır cedirip turar tur.

Nemestın cıjş şavar-xaldaaşkynın planın Kızıl Şeriqden pyryny-pile cılca şarkın eş Stalinın stratektiq plannarın polgaş udurtulgazynın kancaar-taa aaj-cok xan şylgaraan, SSRE-nin maadırlyq Kızıl Şeriqnin kancaar-taa aaj-cok kyzmak, rızıq-turustıq polgaş eres-tidim coruunın ylegerin korgyzıp, telegejinin pygy murnakş polgaş tıpsilgeliq kizi tırelgettennin kajgadır xajındır turar.

Eş Stalin 1943 cıldın ijulde generaldar: Rokossovskij, Vatutin polgaş Popov olarnın şeriqlerine corutkan tuzaalnga mınca teen:

„Nemesternin şavar-xaldaaşkynın uzutkap cok kılır-pile corutkan tulcuşkunnar polza, pistin şeriqlerisistın pedik tajıncı mergezilin,

шеригиниң жанзы-пыры адырларының тайыңсыларының полгаş командирлериниң, ооң ишинде артиллериялериниң полгаş миномјотчуларының, танкачыларының, полгаş уздукчуларының карак-кызы, ырыс-туруштуу полгаş маадырлық со-руунуң азыр ыдаар суве чок ылегерлиин көргыскен—teen.

Тываның арат кону Национал революстун 22 сый полган ојун темдеқ-леви-шаан, неместерниң сајгы şavar-xaldaaşкынының планың пыруны-pile сыла şаркаş, „nemester сајгы şavar-xaldaaşкына ыјаар-ла cедиішкinniқ роор турар, а Советтиң шеріqleri atkaarлаарыңа албадаттырган турар“—teer cizektiқ тоолду пыгы телегеј кырыңа илередіп сыла şаркан маадырлық Кызы Шеріqge алдар-хындyny, маадырлық Кызы Шеріqниң шылараан пол-ководсузу—Совет Евилелиниң Маршалы еş Сталинга алдар-хындyny podунуң setkiliniң хапызындан јөреep илерејлеp тур.

Кызы Шеріqниң purungaар пазым пырызы полгаş Советтиң cerin fa-şistyқ арааттannardan арықлар аштаp турар coruk Тываның арат конун тый-да кыş-азылдың чаа көдырлыуыşкынyn-ce полгаş маадырлық coruktar-ce ulam-na хей-aat киіріp турар. Ыңcаңгаş ооң-pile гитлерлиқ cerlik арааттannарны пырун узуткаp чок кылыр темисселге телегејниң хосталгaга ынакшылдық полгаş демократтық curtтарының антифаşistyқ frontuzun полгаş ep-setkil kat-тыşтарar coruun кыştуу-pile ызыктырар-піs.

* * *

1921 сыла cедіp Тыва полза, cartтык колонija cuurt coraan. Оl yjede Тываның арат кону аş-cutka, кaccықdal-tyreqdelge таварзыр, nasional полгаş politik talазы-pile erge-medel чок турган.

Тываның арат кону podундан imperialistepниң полгаş иштиккениң кул-даныксыларының тарлап-xemdilgezин ар okтаар teеш, тура-xалыыşкып-ce удаa-тараа көдырлып yнyp турган. 1879—1881 cыldарда feodaldарның тарлаып-га uдуp 60 маадырларының тура-xалыыşкыны, 1911 cыда Мансuурун кул-даныксыларыңа uдуp Тываның арат конунуң тура-xалыыşкыны cуны айттыр турары teerge, Тываның арат кону podунуң cыс-cыс шыдарның тургузунда турup kelgen тарлаксы-xemdikileri-pile eпteş чок темисселин, yргылcy coru-дуp турганын айттыр турар тур. Ындық полза-таа, Тываның арат кону ына-арда өскеерттен tetkimce тuzаламсы чок, чаaskaан турган полгаş organizas чок, революстуқ nam чок турганының узурунда тарлаксыларының ergezин ty-зыrer teen ol пыгы oralдазыыşкыннары cedимce чок полгаş kam-xайыра чок пастьрыр турган.

Ындық полза-таа, Тываның арат кону podунуң тарлаксы-xemdikcile-ринге uдуp ыдыктық темиссел-ce көдырлып yнyp тургаş, cы пыры-le orga-nizастық роор, politik talазы-pile өзyp ызыгыр, чаа-чаа турzulгаларны ар турган. Тываның арат конунуң revolus мурнунда пайдалы кандық-таа өөгыşкы чок, аар-перге турган, таştыккының imperialisterиниң шыдазыр ар-га чок тарлап кулданыыşкынының кырыңа lama, хамнарың, ciізең садық-зыларың кызыгаар чок, узур-tyrzok арааттанзық coruktarы paза nemezip турган. Оl шыдазыр арга чок тарлап-xemdilge cyзyp-паазын аар албан yн-дырық-pile каттышкаş, Тываның арат конун арга чок перге пайдалга, эконом talазы-pile сандарap kudulaар corukka, аş-cutтан өлып кылырыңа cеди-тіp турган.

Imperialistepниң, feodal, lamаларың кызыгаар чок тарлап-xemdilgezi-ниң, кандық-таа emci тuzаламсызы чок турганының хараазында Тывага жанзы-пыры sosial полгаş epitemi аарықлар кедергеј турган, ооң узурун-дан con coortту кылыр өлып, консуқ тырген евеезер турган.

Тываның арат конунуң ергі пайдалының төөгызынде турган эконом полгаş politik talазы-pile erge-medel чок coruu cyyден көстырыл teerge, аş-cutтан, sookтан, tyreqdel-кaccықdaldан полгаş epitemi аарық-арзыктан азылы con арбан-арбаны-pile, хағын peзин суму-сумузу-pile кылыр, co-раанындан көстыр тур.

1915 cılda Tozu kozuununuñ Xejyk sumuzunuñ conu ospa aarǵıq neptereeninden kılǵıp ǵıyp kalgan, oorttan cıq-le cangıs ǵerege artıǵıp kalgas, aarǵıqdan tezıp, Tozunıñ tebiskeeriniñ xanǵızın-ce ıñaj kǵızıp kire-pergen, oon ıñaj aal ıwızı artıǵıp kalgılaan, olar ıncap corıj cerlik ıwiler polu pergen. Aal-cırttuñ, tos-cadırlarınǵa artıǵıp kalgan izi polza, şaanda manaa ıwı maldıq ulus cırttap coraan tep cybeniñ amǵ xereccizi poop turar tur.

Тыва онза карангы pydyylyk coraанындан podunun toreen yzyk-pizii-taa, nom cogaaly-taa, uran-cyuly polgas eske cyul kulturlary-taa cok coraan. Şkola, emnelge, teatr, suuzun amdyral cırttalga tep cybeni pezin tanybas coraan. Тыва polza, imperialisterniñ kolonijazı turgan, olar, Тываныñ ciik yneliq ciq-ettin polgas kyzgaar cok tarlal-xemdilgeziniñ eptiq suuru poldurup alar teeş, uk cırtka ol pygy karanгы pydyylyk paj-daldı xeeber artıǵıp turguzarǵa sonuurgaldıq turgannar. Ooñ uzurundan imperialister polgas olarnıñ tajangyzy—feodal idegetter pottarınǵa cys-cys cılda tergiideeşkininiñ turguzunda cırttuñ azy-agy, kultur ǵyly-deziniñ talazy-pile cıny-taa kıvayın, xarın pygy Тывага tovyttıñ şazyın, xyree-xiidin, emge-xajaa cok lama-xuurstı nepteredip, xamnarın kal-vaa-pile tetkip turgannar.

Тываныñ arat conunun azy-agy revolyus mırnunda kandyq-taa ǵyly-de cok, xarın imperialisterniñ polgas feodaldarnıñ turazynda aazylap turgan-pile ulam-na kudular padıp turgan.

Cırttuñ ulus azy-agyynıñ yndezini—maldıñ tıkkı xejy feodaldarnıñ, xyree-xiitiniñ polgas ciizenı sadıqylyarnıñ xolunga turgan.

Politik polgas nasional talazy-pile erge-medel cok turganynıñ, paза azy-agylarınǵa ekonom talazy-pile kudular padıp turganynıñ xarazy-pile Тываныñ arat conun kım polgan-na pastıp toramcyлар, eelceq-pile pottarınǵa „xolunga“ ar, pottarınǵa „jozu-cırumun“, pottarınǵa tarlal-xem-dilgeziniñ xevirin turguzup ar turgannar.

Cizeeleerte, Mancuurnıñ kuldanıkcylar Тываныñ cuurt-tebiskeerin ezelep algaş, pottarınǵa cerlik jozu-cırumun turguzup algannar. Mancuurnıñ ezelekciileri Тывага sarıq-şazyın polgas xyree-xiitini xej san-nyq cetkizin nepteredip turgannar. Olar polza, pottarınǵa cagırtty xey-ny cok „urjanxajların“ şaazylyar-pile „tos eriini“ polgas ǵyly eriideer xem-ceqni turguzup turgannar. Olar Тываныñ kışkyn-malcın conun pottar yptep-tonap algaş, nasionaldın corgaar setkil-sagyzın pastıp toramcyлар, Тываларın „urjanxajlar“ (orvak-samdarlar) tep adap turgannar. Olar polza, şıdazy arga cok aar-perge yndıryqny—cılda ǵerege pyryzynden 3 ter-giini kiştin podun, azy cırttuñ cyq-le 50—60 mır cedir sannıq turgan conundan cılda 36 000 kişti yndıryp alar turgannar. Тываныñ xostalgaga ıñakşyldıq uluzun olar pottarınǵa parlalgazy: „Таңды-ulanıñ artында анаа kizilerge tomejleşpes, таңдынıñ аңарааттаныңа, suqnuñ palıyыга tomejleşir тывалар теер cybeler par“—tep toramcyлар pizip turgannar.

Бндық polza-taa, pajdal cezemejniñ aar-perge turza cok, Тываныñ arat conu oon uşunup yneriniñ argazın tilep, podunun amdyrap cırttaar teeş temissezip, imperialisterniñ aar tarlalıydan cajlaar teeş, camdykta tajga-tasky-ce, camdykta karak cetpes xovular-ce corup, анаа evileldezip algaş, pottarınǵa tajзыnнарыңа xaldaaşkын kыlp, olardan ǵezen neger, olarnı syrttedip turgan cyul eweeş ewes.

1917 cıy kelgen. Rossiјага Oktabrıñ Socialistıq Uluq revolyuzı yngen. Тываныñ arat conu ol tugajın pilgeş, Rossijada arat conun ol uluq şimceeşkinin kicceengejliq xaragalzap, Oktabrıñ revolyustuq uluq calgyş Sajaan-tajganı azyldı Тываныñ kışkyn arat conunga kazan kelir irgi tep manap turgannar. Ooñ soonda şnap-la, Oktabrıñ Socialistıq

revoluzunıń хунунуң херели Тываның арат конун сьрьдыр, ону муң-муң сьлдarda udup сьткан uјguzundan otturgan, ыңcangaş, pır eves arat con kyzeer polza, ook-poonu xolunga tutkaş, pottarынь tarlakcыларыnga udur kedyrlyp yngeş, olarынь tyzyryp ar oktaaş, podunıń at-aldarыn, xostal-gazыn cedip ar polur tep cybenıń cizeen kergysken.

Oktaarынь revoluzu cyq-le „nacional xemceqniń iştinde“ revolus eves. Ol revolus polza, хамьктыń murunda pygy telegeјniń internasio-naldыń şыnarlyq revolus, cyge teerge, ol revolus kizi terelettenniń pygy tөөgyzynge ergi, kapitalistiq telegeјden caa sosialistiq telegeј-ce ynde-zin ergilde poldurganь ol—tep eş Stalin pisti өoredip turar.

Ыңcangaş, 1921 сьlda Тываның арат кону uluq orus ulustıń ylegeri-pile, ооң şuut tuzalamcызь-pile podunıń tajыnnarыnga udur kedyrlyp ynyр, podunıń aзысь eginnerin xere tьrtkaş, Тываның арат конун cыс-cыс сьldarda хемдip tarlap kelgen imperialis polgaş feodal turguzuqnu tyzyrgen.

Тываның арат кону тура-халыşкып-ce kedyrlyp ynyр turda, podunıń akкь-tunma tuzalamcы xolun sunup kelgen ооң pır tugaar өнquу polza, uluq orus ulus, ооң nam, cazaа, маадьрлық Кьзы Şerii polgan.

Uluq Sovet Ebileliniń arat кону polgaş ооң маадьрлық Кьзы Şerii tuzalabaan polza, Тьвадан imperialisterni yндыр сьвырарь, curtıń iştin-den kuurumcu feodal turguzuqnu tyzyreri, ыlangьja podunıń tiilelgezın pьзьктырарь, ol tiilelgelerni ulam ыңaj халыладыр Тываның арат конunga perge turar iјik.

Тываның арат конун хевеер tarlap хемdiirin kyzeen imperialisterniń Тываның арат конунуң paza-la кьзыgaар cok хемdikci tarlakcыларь poluk-saan feodal-teokratтыq idegetterniń organizastap turgan cyzyn-paазьın kontrevolustuq тура-халыşкыnnарь-pile temissezip, хамаатты тајыньп co-rudup turgaş, Тываның арат кону podunıń revolustuq namыньп paaştal-gazы-pile, Кьзы Şeriqniń kezekteriniń polgaş кьзы partizannарынь tu-zalamcызь-pile curtıń iştinden taştьkkынь imperialisterin yндыр сьвыгьр, cyzyn-paазьın kontrevolustuq тура-халыşкыnnарынь uzutkaaş, 1921 сьldыń Nasional-xostalgalyq revoluzunıń tiilelgezın ыјak pьзьктыrgan.

1921 сьldыń avgus 13—16-ga cedir Suq-paазьыnga Тываның pygy kozuunnарынь teleeleri oluruşkan ulustıń I Uluq xuralь polgan. Ol I Uluq xural TAR-нъń Konstituzın paдыlaan. Revolustıń tynneli-pile Ть-ваның арат конунуң cedip алган tiilelgelerin uk konstitus tyrym jozugaар pьзьqlaan. Ol polza, Тываның арат конунуң tөөgyzynde pır tugaар kons-titus polgan, ыңcangaş ol konstitus polza, podunıń xolunga kazan-taa er-ge cagyrganь tudup kөрbeen, am podunıń хуу-салытпыр podupilir appar-gan көşкын-malcыn arattарынь cediişkin tiilelgelerin pьзьктыrgan tөөgylyq konstitus polur.

Тьва Arat Respublikтыń I Uluq xuralь Arattyń Revolustuq Cazaan turguskan. I Uluq xural polza, Тываның арат конунуң амьдырал pajda-лыnga холваşкан tөөgylyq xural polgan, ыңcangaş Uluq xuralдыń сьылган хуу (avgus 13-ten 16-ga cedir) nasional pajьrlaldыń, Тьва Arat Res-publikтыń азысь конунуң азыл-агьј, kultur, politiktіq cediişkin tiilelgelerin tynner көөгynуң хуу polur.

Саа Тьвань turguzup egeleeniniń paaştajь сьldарында-taa, pistiń respublikтыń turup kelgeniniń pygy-le 22 сьлыньп turguzunda-taa Тываның revolustuq arat кону, nam, cazaа Uluq Sovet Ebileli-pile хан-тамырдыан tudуş харьлаазьın ulam-na pьзьктыгьр, podunıń хамаарьşpas ergeliq nasional kyrynezin pistiń akкь-tunma Sovet Sosialistiq Respublikтарынь Ebileliniń tuzalamcызь-pile polgaş yrgylcy sagьş covaaşкынь-pile өstyryp pьзьктыгьр kelgen.

Ooŋ uzurundan Tьvanьŋ arat conu Uluq Sovet Ebilelinge, ooŋ ca-zaanga, Lenin—Stalinnьŋ namьŋa kancaar-taa aaj-cok ьnakьsьldьq. Ooŋ uzurundan Sovet Ebileliniьŋ-taa, Tьva Arat Respublikтьŋ-taa aзы corudul-gazьnda pygy pergelerni polgaь tilelgelerni pistiь Tьvanьŋ arat conu kadь koryp, хуваазьр turar.

1921 сыда Nasional revolustuq kyryneni turguskan soonda Tьva Arat Respublikтьŋ iьtinge Tьvanьŋ arat conunуŋ tajьnnarь caa Tьvanь turguzarьŋa pygy-le argalar-pile moondaktaarьŋ oraldayьr turgannar.

Janь-pyry kontrrevolustuq idegetter—feodaldarnьŋ, teedi lamalar-nyьŋ teleeleri polgaь taььkkьnyьŋ ьibiьskinneri pottarьŋ caap cazyrttьnyьr al-gaь, Tьvanьŋ kyrynezin polgaь caa revolustuq Tьvanь turguzar coruktu koьkadьr tugajьnda kontrrevolustuq aзыldь corudar teeь 1929 сыга cedir namьnyьŋ, kyryneniьŋ tьp polgaь kudukku apparattarьŋa ьurgup kirgen turgannar. Ыndьq polza-taa, arat conunуŋ tajьnnarь cezemejniьŋ caqдыньr cazyrttьnyьr turza cok, Tьvanьŋ arat conun revolustuq oruundan, Sovettiьŋ хьj million arat connarьnyьŋ par сыdar oruundan cajladьr ььdabaan. „Connuьŋ coon oruundan cajlavas polzunza, tiilettirbes-sen“—teer Tьvanьŋ arat conunуŋ sezy par. Ol coon oruk polza, Lenin—Stalin-nyьŋ uluq namьnyьŋ SSRE-niьŋ aзыль conun appar сыdar oruu polur. Tьva-nyьŋ arat conu ol oruktap idegeldii-pile coraaь, aзы-agьj, kultur, politiktin pedik хьqzylydezinge cetken.

22 сыдыŋ iьtinde хamaarььpas ergeliq, xostuq turup kelgeniniьŋ tur-guzunda Tьva Arat Respublik podunуŋ arьnyьŋ yndezini-pile ьskerildirgen.

Ol polza, Tьvanьŋ revolustuq nam, cazaа curtunуŋ jozuluq udurtuk-cuzu poop, podunуŋ arat conun kapitalistьq eves sosialistьq хьqzylyde-niьŋ oruu-pile ььryьkylyq, aas-keziktik amьдыral curtalga-ce appar сы-dar. Tьvanьŋ arat conu 1921 сыда-la podunуŋ ьilip algan oruun karaca-гьь ььŋ oruk ol tep cyveni pilip turar, ol oruktap coraaь, pistiь Tьva ulus telegejniьŋ murnakь, tьpьilgeliq curtarьnyьŋ хьreeleniьŋge kiriьken. Aзы-agьj, kultur, politiktik ьзыlyde хьqzylydeniьŋ talazь-pile revolus mur-nundagь Tьvanь am po yjeniьŋ Tьvazьŋga tьmejleer arga cok.

22 сыдыŋ murnunda Tьvaga connuьŋ 1,5 хуuzu mool тьl-piziktik, ььsaarda Tьvanьŋ podunуŋ yzyk-piziti cok turgan. Am Tьvanьŋ arat conu podunуŋ yzyk-piziьŋ cogaatkaь, coguur nazьlyq connuьŋ 90 aзыq хуuzun yzyk-piziktik poldurgan.

Caa pizik polgaь anaa connun ььerenip algan coruu polza, Tьvanьŋ ulus aзы-agьjьŋ polgaь kultur, politiktik turguzuusьkunun хajньььkьnyьŋq sajьgradььŋa kyьtyq idiqni peer tььgylyq coruk polgan.

Revolus murnunda Tьvaga cangьь-taa ьkola, klup polgaь oon-taa ьske kultur сыьдыььkьnyьŋ cerleri cok turgan. Am piste ьkola nazьlyq uruqlarьnyьŋ 71,2 хуuzun хаara tutkan cys aзыq ьkolalar par appargan.

Revolustuq сыdarьnyьŋ turguzunda Tьvaga nasionaldьŋ on-on, cys-cys caa kaadyrlarь ьзыр тььылган. Piste am paььkьlar, emciler, mal emnel-geziniьŋ aзыdakьlarь, zootechnikter, bugaldьr-sanakь aзыdakьlar, me-xanikter polgaь caa Tьvanь turguzup turar oon-taa ьske хьj-xьj nasional-dьŋ revolustuq kaadyrlar par appargan.

Tьvanьŋ arat conunуŋ arьŋ tanьttьnmas kьldьr kancaar ьskerlip turarьŋ, ьaandakь kььkьn-malcьŋ polgaь iьi mal aзыldьq arattar am po yjeniьŋ niittileliniьŋ politiktik amьдыralьŋa kaь хьre tyrgen kirzip, podu-nuьŋ curtunуŋ jozuluq eeleri poop turarьŋ хereccilep turar iji-yь хьre cizekterden kьrgyzyр kьrejьŋ.

1913 сыда Tozu kozuunu Toora-xem sumuzu iьi mal aзыldьq jadьь Ciqzittin ьq-pylezinden Kol Serekkej tьrytтыngen. Kol Serekkej 9 хarьq turda feodaldarnьŋ aar-perge tarlal-xemdilgezinden polgaь aь-cut amь-

dıraldan ооң adazy ɵlyp kalgan soonda ijezi-pile kady ařtap-suskap, oorttan tora ɵlyry cajlař cok curtıap turgannar.

Podunun accı-xavyjaazyn ырак Tozuga paza parıp cedirgen cyq-le Nasional revoluzu ооң амь-тынн ар, аш-ɵlymden kamgalap алган polgař aas-keziktiq, ɵɵryřkylyq амьдыралдын оруunga kiirgen. 1926 сыда 13 харында Kol Serekkej Kyzylga kelgeř, ege-cada řkolazynga kirgen, оон 2 сыл polgan soonda Sovet Ёvilelin-ce corupkař, анаа paařtaj orttumak erttemni алgař, soonda 1941 сыда medisinniń teedi erttemin ɵɵrenip, řeriqniń kezer emci erttemniq polgan. Am eř Serekkej TAR-nyń Kadyk Kamgalalynń jaamyzynń saıydy. Oktabrnyń Sosialistiq revoluzionun pygy telegejge tɵɵgylyq uluq uzur-tuzazyń Tıbaga cizeqlep alırga cydel teerge, eř Serekkej ыřkař řaanda cuny-taa kɵrbejin, pilbejin coraan jady, mıřnaı arvan-arvan-pile kыrlıp ɵlyp coraan ibi maldyq arattarnı ol revolus Tıbanyń hostuq, aas-keziktiq azydakcylar poldurgannda.

Revolus polza, řaanda jady ibi maldyq coraan Serekkejni kezer emci, TAR-nyń Kadyk Kamgalalynń jaamyzynń saıydy poldurgan; Caa-xel kozuunun, řaanda jady arady poop coraan eř Subakty Kyzyl řeriqniń akademikcizi, TAR-nyń řeriq Xereeniń jaamyzynń saıydy poldurgan; řaanda Erzin kozuunun kɵřkyn arady coraan Sojan Sonamny mal emcizi, Mal polgař Cer azylnıń jaamyzynń saıydynń oralaksyz poldurgan; Uluq-xem kozuun, řaanda kɵřkyn arat coraan Xirliqbej am aldyn uurgajynń řalırсыз, TAR Picce Xuralynń kezigyny poop turar polgař ɵɵlgy 2—3 сылдарда podunun azy-normazyń 200—300 xuu kыssedip turar; Cɵɵn-xemcik kozuunun kɵřkyn arady coraan xereezен eř Cudurukpaı cuurt pydyrylgeziniń řalırсыз poop, podunun azy-normazyń 260—300 xuu kыssedip turar; Parıyn-xemcik kozuun, řaanda kɵřkyn arat Sunduk-kaj revolus murnunda 2—3 xojluq coraas, am 500 paař maldyq ыncangař, pistiń curtun pir aldarıq malcynı polu pergen. řak ындыq cizekter mun-mun-pile sanattınar.

Pistiń curtubus podunun pygy tɵɵyzynyn turguzunda am en-ne paařtaj nasional teatrlyq, muzuktuq, uran curumaldyq, nasional cogaalcylarlyq, myzej, nom saınarlyq, erttem azydakcylarlyq, kino, radio polgař connu kultur talazy-pile xandırar оон-taa ɵske cyylderliqpolgan.

Am pister respublikta murnakcy sovets medisinni, on-on emnelge cerlerliq, yndezin connun iřtinden yngen cys-cys medisins azydakcylarlyq-pis, olar kozuun, sumularda kɵřkyn arattarnı ɵq-ɵregezin kezir corup, azyly connun kadylnıń tugajnda koncuq sagyř salıp, оон-pile caa амьдыралды turguzup, azyly connu kamgalap turarlar. Revolus murnunda Tıbaga cangys-taa emci, cangys-taa emnelge ceri cok turgan, оон uzurundan con kыrlıp ɵlyp turgan. Lama, xamnar „emciler“ poop turza-taa, olar Tıbanyń arat connun emnep turgan eves, xarın kemdedip-ker-gedip turgannar.

Tıbada ulus azy-agylnıń yndezini—mal azyly polur. Mal azyly paza-la purungaarpyzyreldi-pile corup olurar. Am respublikta mal polza, azyly connun, olarnıń kattyřkan azy-agylnıń polgař kyryneniń холunda turup turar. Revolus murnunda Tıbaga maldıń paař 640 mun turgan polza, 1942 сыда 1,2 million cedir ɵskен.

Pir eves revolus murnunda mal azyly tus-tus feodaldarnıń, xyreexiittiń polgař cazy-clizen sadıqcylnıń paıyrynıń suuru poop, cogum Tıbanyń azyly connu maldı ɵstyryp torukturup azaap turza-taa, оон azyly řimeezin kɵrbes polganından olarga aar-perge alban poop turgan polza, am Tıbada mal azyly cyq-le kyryneniń eves, xarın azyly connun podunun kol pajlaa poop turar, cyge teerge, mal azyly conga pygy-le cybeni

perip turar. Ol polza, azylyñ connuñ corgaarlaryñ cyyly polur, ol polza, azylyñ connuñ materialdyq pajdalyn ködyreringe polgaş maadylyq Kyzyl Şeriqge tuzalaarynga respubliktyñ aldyn fonduzu poop turar.

TAR-da cer taraa azylyñ koncuq şarkyn-pile özyr turar, ol polza, curtıu podubustun talgan taraavys-pile pyryn xandyryp, taşkaarttan talgan taraa kiirerin soksatkanıyystan todargaj köstyr tur. Pir eves revolus murnunda pistin curtıubuska kandyq-taa maşına cepsek cok polgaş picce cerni ıjaş tazyly-pile, xaragan iliir-pile pakka-sokka azyldap ap coraan polza, am taraaccyn arattar kombajyn, traktor cizektiñ ködee azyly-agıjynıñ narın maşına cepsekteringe cedir pygy kandyq-taa maşına cepsekterni pottarınyn xolunga algan. Pistin curtıuñ köşkyñ azylyñ conu azyly-agıjynıñ suurzuñ pajdal-pile corudaryñ-ce ekki tura-pile coorttu kiirip par cıdar polgaş MCAE, ködee azyly-agıjynıñ artelderi cizektiñ pydyrylge kattyzyşkynınga organizastattynyp kirip turarlar.

Тыва ulus murnunda pyryny-pile köşkyñ pajdaldyq coraan polgaş kandyq-taa oruk, komunal tuduuşkun tep cybe cok, podunıñ akşa-saazylyñ-taa, transport-xarılzaazylyñ-taa cok coraan, agaar pojdustun piccli-le ajıylyñ polu peerge curtıuñ maıy kırılyp ölyp coraan. Revolus murnunda Тываныñ arat conu pojdustun cajagaar polur ajyldaryndan pyryny-pile xamaaryp turgan polza, am podunıñ curtıunıñ pyryn ergeliq eezi polgan, ıncangaş podunıñ revolustuq nam, cazaanyn paştalgazyly-pile cutka polgaş xaldaıylyq aaryqlarga uduz cediişkinniñ temissezip turar.

Am pister 22 cıldyn iştinde kadyq şıngıy temisseldi corudup kelgenibistın tynnelinde mırınaj kuruq xovu cerlerge oruk, transporttu, on-on xoorajlaryñ polgaş curtıakcylyq cys-cys cerlerni tudup turguzup ar şydaan-pis. Respublikta kaaş elektri stanzylyñ par appargan, am iliciniñ lampockazy cyq-le pistin xoorajlarylyñ eves, xarın malcyn arattaryñ eleen xoj öqlerin cırydyr turar appargan. Pister polza, curtıuñ ciq-edin polbaazyradır eleen xoj ıletpyr cerlerin tudup turguzup, pošta, telegrafıy, telefon şugumnarın turguzup, pistin kol-kol kozuunnarylyñ radiozydyr algan-pis.

По pygy cıny ajıtyr tur teerge, Тываныñ arat conu erge-cagyrgan cyq-le caalap algan eves, xarın onu tudup şydaan polgaş Aratın Revolustuq Respubliın ulam-na rızyktyr, Тываныñ arat conu ceccektelip sajıbzaryñ tees, caa azyly-agıjyn, caa kulturnu turguzup turar.

Тываныñ arat conu po pygyñy kancap cedip alganı teerge, podunıñ prinsıyyn Lenin—Stalinnıñ uluq nomnalın parımdaalap turguskan, podunıñ organizas—idej azylyñ corudarda bolşevik namnıñ, Lenin—Stalinnıñ namnıñ praktik, arga-metodun parımdaalap corudup turar, kalvak arat con-pile xyn-pyry xarılzaalyq polgaş azylyñ connuñ ergeazyly, oon xereqler sonuurgaly tees turup turar Aratın Revolustuq Namı Тываныñ azylyñ connuñ udurtup turarynda polur tur.

Тываныñ Nasional-xostalgalyq revoluzunıñ 22 cıl oju polza, 22 cıldyn iştinde revolustuq namnı, azylyñ connuñ xuraldarın, areveni, prof-eileldi turguzup kelgeniniñ, TAR-nyñ xoj-niitti politiktıq amıdyralynıñ turguzuşkununga azylyñ xereezennerni massalyly-pile kiiriştirip kelgeniniñ paза oju polur.

Тываныñ Aratın revolustuq namı polgaş cazaа podunıñ pygy iştikki-taa, taştıkkı-taa azylyñ corudarda, pistin uluq öñnyuvys—Sovet Eıileliniñ rızygarınga pygy arga xemceqler-pile tuzalaaryñ-ce uqlandyr corudup turar.

Nemes-ıaşıstıq imperialister Sovet Eıilelin-ce oor teervecci jozu-pile xaldaaşkyn kılğan tep medeeni tyñnaanylyñ xyn Тываныñ arat conu taj-

зынны пыруну-pile сыла шаар сок кылгызе cedar Кызыл Шериқге пыгу-ле кыстерибис-pile, пыгу-ле аргаларыбис-pile тuzalазыр-пис теп улустуң X Улуқ хураһың өмүнези-pile carlap medeqleen.

Kizi төrelgettenniң көөр хөңгү сок тајзынны—gitlerliq teerveccilerni азыр tiileer шақты ulam-na тыргededir teeş Тываның arat кону podunun uluq өңгүу—SSRE-ниң мurnunga хyleengen podunun хyleelgezin ak-setkildii-pile кyysetpi-шаан, podunun шыдаар-la пыгу cybelerin кыыр турар. Po аразында Тываның arat кону frontu-ce pir kaaş eşelon pelekterni, on-on муң ең екки aattарны corutkan. Oran kamgalalыны фондузунга million-million акшаң шыlitken. TAR-ның азыль кону Кызыл Шериқге pelekterni corudarda, хаак, coldak тон, kidis idik polgaş oon-taa өске cyulderni corudarda, ol tuzalaan cyulybys пырызы ada-curttuң uluq тајынынга pistin кiришкенibistin pottuq temdee polzun teeş, corutkan et-septiң iştinге podunun iziq ынакшыль polgaş patriotcu coruun kiirip турар.

„Sovettiң arat конунуң tiilelgezi polza, akky tunma Тываның arat конунуң paза tiilelgezi polur“ теп, Тыва Arat Respubliktyң 20 сыл ојунда еш Stalinnyң cugaalaan iziq сөстерin Тываның arat кону cys-cys cыldarda utpas.

Тыва Arat Respubliktyң азыль кону ону шак ынаар pilip, Кызыл Шериқге polgaş frontuga тuzalamcыны ulam кыстeldirer teeş пыгу кызып салыр турарлар. Frontuga pottарының on-on aattары, cys-cys paаş mal-maga-ны tus-tus pelek-seleen corutkan Тываның азыль конун cys-cyzy-pile sanap polur.

Po tugajың Kaa-xem козууну Kөk-tej сумузу 78 харық ашшак Кып-суу podunun cugaazyнга консуқ todargaj ileredip cugaalaan. Ooң cugaalaаны polza:

„Podumnyң nam, cazaamnyң, Lenin—Stalinnың алдың xereliniң ассы-хавыжааы-pile podumnyң кыраан назынында амыр сыргалдық, toduq curtтар cor-men. Munar aattyq, он шаа саар inektiq-men. SSRE-ce куурумчу German халдаан soonda малынның camдызын Кызыл Шериқ тајзынны тырген passың teeş pergen-men. Am тыннаарынга, Кызыл Шериқ Germanga uqdummas uluq soguуskunnu pergen tur. Podum кыраан-taa polzumza, faşistyq Germannyң сыла шартыгарың ыжаар-la көөр-men. Хажық кара German тырген pastызын. Хун херeldiq Stalin paşкының айтканы ыскаш German cer-le шыдашпас мен ol tugajың пызырер тур-men. Кызыл Шериқге moon-taa songaar тuzalaалынар ooldарың“—teen.

TAR ның 22 сыл ојун temdeqlеvi-шаан, frontuga pistiң тuzalamcынысты moon songaar ulam-na ulgattыrar-пис теп Sovettiң arat конунга, ооң nam, cazaага tangыраавысты paза kattap perip тур-пис. Nemesterniң po cайгы шавар-xaldaашкыны сыла шапкан Кызыл Шериқниң тајынылары, komandir-leri polgaş politazyldakcылары Uluq Stalinnyң maktalgazyң polgaş pistiң Тыва Arat Respubliktyң азыль конунуң өөрышкү pajыrlаlyн алганнар.

V. M. Molotov 1943 cылдың martta Тываның төлеelerin хyleep ар тургаш: „*өңгүк полору perge yjede ilereer*“—теп cugaalaan.

Ada-curttuң uluq тајынының ертен yjeziniң тургузунда SSRE-pile polgaş ооң маадырлық Кызыл Шери-pile pistiң харылаавыс шынар-la ка-зangызындан-taa арыткы pызыккан. Po аразында Тываның arat кону, nam, cazaа еш Stalinnyң podundan төрт uдаа pajырлық telegramnарны алган, еш Stalinnyң ol pajырлық telegramnары polza, piske caа кыш шыdaldы nemej kiirip, pistiң curtтуң азыль конунуң хеј-aадың kiirip, frontuga тuzalamcыны ulam-na ulgattырган. Ada-curttuң uluq тајынының frontularындан—Кызыл Шериқниң тајыныларындан polgaş ofitserлеринден, ооң iştinde moon corutkan pistiң еш-өөрлерibisten—pistiң тuzalamcыныстың tugajында cettir-genin ilergejleen cys-cys cagaalарны алгылаан-пис.

Тываның арат конунга frontuccu еш А. М. Mnatsakanjannyң corutkan cagaazyňyň utkazyň cizek kылдыр көргыzejin.

„Ergim еш Salcak Toka!

По cagaаnь Къзыл Шериqниң политазыдаксызъ пизип тур. По cagaаnь кадыq-toşkun tyne, frontunuy tynezinde, cer-pazyň iştinge pizidim. „Къзыл-şeriq“ тер zurnaldan Тыва Арат Respubliktyň tugajында Slerniң cyuylуnerni cap-caa nomcudum. Slerniң cyuylуnerni nomcaaş, uluu-pile өөrdym. Meeң Slerge uluq cagaa pizip, Slerniң podunarga polgaş Тываның pygy arat conunga өөryp райылааньмнь polgaş ынакшыльмнь, Тываның arat conunuy piske uluq ынакшыльнъ tugajында cyyldy anaa nomcup erttip şыdavas pöduyn тајыпсынь өөryp райылаань ilerediksep tur-men. „Faşizm tugajында podap kelgenimde, sook xat meeң cyreem-ce yryp келir tur. Мындыq хоралыq тајзынь тырген-ne eccizinge cedir cыca şavar töleede, men podumnuң malыmнь 75 хуузун Къзыл Шериqge тuzalaan-men. Къзыл тајыпсынь atkan oogu cerge халаска тыşpeјin, faşis-tyң кара cyreen өttyr teqzin!“—тер Uluq-xem козуунu aldarlyq malcыn еш Kudazyňyң kajgamcыktyq cыlyq sösteri meeң хеј-aadyм көdyryp өөrtken. Men, arat Kudazyň тапывас-taa men, көrbeen-taa men, ыncalza-taa, ol меңее adam ыşkaş, аккым ыşkaş cook tur. По minutta еш Kudazь frontudan polgaş menden tьkka-la ырак cerde polza-taa, ol меңее pistiң cer-pazyňыvьsta ыşkaş kылдыр podattынар tur. Men onu kavkas oqlu armjanin kancaar oşkar şыdaарь ыşkaş ыncaar тыңзыq kuspaktap oşkaar-men.

Ergim еш Salcak Toka! Тываның arat conu frontu-ce 225 vagon pelek-ti... 10285 coldak tonnu, 16000 еш kidis idikti polgaş oon-taa өске cyylderni corutkan тер pizip турар tur-sler. Men кызын конcuq cыlyq coldak ton, kidis idikti kedip кыштаан-men. Меңее конcuq-la ekki, cыlyq polgan cybe. Meeң coldak tonum Тываның arat conunuy pelee poor cadavas tur тер, am podap tur-men. Onu ыncaar podap kelgeş, meeң cyreem хайныр keer tur. Тыва өнnykterимге—аккыларымга, uqbalарымга polgaş туңмаларымга өөryp райылааньмнь pygy-le yным-pile ilerediksep tur-men.

Arttar сыннар, хемнер, Сивир харь

Аравьсть тuj cыдырса-taa,

Ural азыр халдыр canzymza-taa,

Uttunmas najьral yzylbes.

Tөrelderim!

Pistiң ынак шылыкcyvys—lirik Stepan Şipacef Тываның arat conunga pistiң төreen curttubустуң polgaş pistiң arat conubустуң ынакшыльн шылык-pile конcuq-la ekki ileredip көргыскен tur.

Şынар-la өнnykterni cyu-taa cybe carьp şыdavas!

Uluq-xem козуунu malcыn arat еш Kudazyň, eşter Naccыn-Pora, Mугur, Önygy olарнь, Тываның arat conunuy kajgamcыktyq uruu—Sevilbaань polgaş oon-taa өskelerni кызыл тајыпсы kazan-taa utpas. Къзыл тајыпсынь atkan oogu cerge халас тыşpes тер cybeni pistiң өнnykteribis pilzin! Ölyrykcy nemestiң oruu cangьs—ol oruk anaaa ölym ol: Olарнь pisten тьвар „olcaзь“—cangьs-la хөөр ol. Olar curttaar-taa erge cok polgaş curttavastar-taa! Nemes ezelek-cilerge ölym! Pistiң parымdalaар lozuңubus, pistiң mörgylyubys ol, pygy telegeјjninyny polgaş ыгь ol.

Тываның xostalgalыq ceri telgerezin!

Pistiң ulustарыvьstyң uluq najьralы telgerezin!

Komunistyq райы-pile—Mnatsakanjan Arşavir Mix.“

Am маадырлыq Къзыл Шериq podunuy төreen curttun nemes ezelek-cilerden pazым-pazyть-pile xostap ap турар. Къзыл Шериq pistiң ebileci-leribistiң şeriqleri-pile кады nemes ezelek-cilerni cыca şavarың pilip турар-ыs, ындыq polza-taa, tilelge podu cedip келbes, tilelgeni caalap алырда,

оок-поону холга туткаш, цық-ле frontuga маадьрылқ темиссeldi corudup turgаш евес, харьн тьылга маадьрылқ кыш-азыл-pile caalap алыр теп cybeni pillip турар-пис.

1943 сыда мал азылн сажьрадыр планнь 11 хуу кыyssedir ползубу-са Кьзыл Шериқниң иjulда тийелгелериниң тугајында еш Сталинньн төөгьылқ тузаалыга ең екки харьылааньвьс ол полур узурлуқ.

По сылн мал азылн сажьрадыр планнь кыyssedip турарьвьс елеен екки поор турар, мaldың caш төлын 90 азыл хуу камгалар алган-пис, ьн-сangaш maldың paазь ерткен сыга төмејлеерге елеен өзери paaштајь ал-дыңан ucот тьуньелден көстyp турар тур.

Ам namның полгаш хөј-ниитиниң, кырынениң полгаш азыл-агыјның ор-ганизастарьның, paza respublikтың pyгы азылсь conунуң kol сорулгазы полза, сigen, тараа азаар алььшкьнылньн кампаниларь полур.

Pistin sigen азаар алыр азылвьстың кaжь хире corup турарьн ар кө-реелiner: po cылдың avgus 1-де pистер 3 167 000 пуут sigenni kesken ијик-pe, азыл планнь 20,6 хуу кыyssetken тур-пис. Ынсаарга ам оон ьнај 12 million азыл пуут sigenni peletkeer узурлуқ-пис.

Ынсагаш sigen азаар алььшкьнылньн corup турарьн ар көөрге, тајьн ујезиниң negeldezinge кансар-таа таарьшпaјьн турар тур. Camдык козуун-нар po talазь-pile тaкка хозудар corup турар. Cizeeleeрге, 1943 cылдың avgus 1-де sigen азаар алырньн планьн Tere-xөл—8,4 хуу, Syт-xөл—8,7 хуу, Kaa-xem—10,9 хуу, Кьзыл хоорај—6,1 хуу кыyssetken турup турар.

Мал азылн сажьрадырньн планьн cediшкinniq кыyssediri cyқ-ле pistin пaлaктық одар-пелцирибисти pyгyны-pile азылларьндан полгаш maldь евилeldiқ kадарьр тургускалньндан хamaарзыр евес, харьн maldың pьзыл cem-suurun кaжь хире peletкер алырвьстан хamaарзыр теп cybe ам кьмга-таа pildingir. Ындық турбузе, pistin camдык организастарьвас ол cугула со-рулгань амдыгаа cedir пилејин турар cyул par, оон cizee, мал cemin pe-letkeer азыл pagaj corup турарьндан көстyp тур.

По сылн sigen азаар алырньн сорулгазы полза, ол азыл тараа азаар алььшкьны-pile kapsьpлазы pergeninden елеен нарьыдаан. Pir евес енir cылн тараа алььшкьныл pистер kолдуунда avgus 10-да egelej pergen тур-ган ползубуcса, ам po cылн елеен хөј козууннар тараа алььшкьныл иjul-дуң төncyзынде полгаш avgустуң paaштајь хьннеринде egeleen.

Ынсагаш ам pistin сорулгазы полза, sigenni полгаш тараань кьска хууссаада шьнарлық азаар алырньнда полур. Азыл-агыј, политик talазь-pile ол ији ең cугула кампаниларга eelceқ турup полвас узурлуқ, ам po yjede аңаа „eelceқ“ poldurar полза, кансар-таа таарьшпас.

TAR 22 сы ојун таварьштыр Өөк кыразыл-агыјның азылсьннарь, „Caа orук“, „Stalin orуу“ теп көдеe азыл-агыј artelderиниң kolxoscularь пол-гаш Cadaana attық MCAE-ниң kezigьннери sigen, тараа алььшкьннарьн ce-diшkinniq corudup, оон-pile Кьзыл Шериқниң иjulде төөгьылқ тийелгелерин алдарлық темдеқлер харьылар тугајында Тьва Арат Respublikтың pyгы азылсь conун кьјьгьрган. Оларньн ол кьјьгьрыл Тьва Арат Respublikтың азылсь conу xyleep алган.

Намньн, arevenin, азыл-агыјның полгаш кырынениң организастарь pis-tin төreen curтубустун шөдериңге тараа алььшкьнылньн кампанизьн тајьн-сь joзу-pile ерттирip, pistin yлетпыр pyдырылгелерибis, алдыл uургaјларьвьс, кооператив полгаш садьлқ организастарьвьс, transport полгаш харьлзаа cer-лерибis pottарьның азылн 1943 cылдың plannарьн cediшkinniq кыyssedi-ринге таарьштыр тургускаш, оон-pile 1943 cылдың иjulде Кьзыл Шериқниң nemes ezelekcилерни cыла шаар, улуқ cediшkinniq полганьның тугајында еш Сталинньн ундырген төөгьылқ тузаалньн алдарлық темдеқлеер төлеede ол кьјьгьрылньн respublikтың улус азыл-агыјның pyгы адьрларьнда азылсь con-нуң mederelinge cedirer сорулгалық.

Nemes ezelekçilerge udur tajyn anaa pir tajyn ewes, ol polza, uluq kys ʃadaldy yndyrerin negeer tajyn polur tep Uluq paʃky Stalin tajynnyñ egezinde-le cugaalaan.

Tajynnyñ ıjı cıl turguzunda eñ-ne araattan tajyn—Gitler polgaʃ oon faʃisty German paıqlatkan, ındyq polza-taa, eccizinge cedir cılca soktunmaan. Tajynny pyruny-pile cılca ʃaar cok kylgy-pile pister Kyzı Şeriqniñ tıylınga kyzuvysty on kattap tynzdyr turgaʃ, azydaar uzurluq-pis. Tıyldy ryzdar—Tıva Arat Respublikty ryzdar polza, nemes ezelekçileri pyruny-pile cılca ʃaar, olarñ Sovettniñ cuurt-teviskeerinden pyrun yndyr sabyraraŋga uluq tögym tuza polgañ ol polur.

Tıvanıñ arat conunıñ setkil-sagzy, cyree Sovet Ebileliniñ adacurttuñ uluq tajynnyñ ʃolderin-ce uqlangan. Tıvanıñ arat conunıñ, oon revolustuq nam, cazaanıñ podal sagzy, azy xeree Sovet Sosialistyq Respubliktarñ Ebileliniñ arat connar-pile pistiñ arat conubustuñ akktunmanıñ puzulbas er-naıyralyñ ryzdar-ge pyrun uqlangan. Ol er-naıyraldy ryzdararaŋga pistiñ curttuñ patriotcular pottarñ pygy amtyñ, pygy praktiktıq azy xereen perip turar.

Sovettniñ polgaʃ Tıvanıñ leninci—stalincy, puzulbas er-naıyraly telgerezin!

Tıva Arat Respubliktyñ 22 cıl ojunañ xynynde Mool Arat Respubliktyñ azyly conunga, Nam, Cazaanga polgaʃ Arattyñ Revolustuq Şeriinge akktunmanıñ revolustuq rıjy!

Ulustarñ genialdyq paaʃtynczy, SSRE-niñ cepsektiñ kysleriniñ Teedi Kol Komandyakcyy, Sovet Ebileliniñ Marşaly eş Stalin telgerezin!

TAR-ga partizan şimceeşkini

JA. KALINICEF

Тыва Арат Республиктың азыль connарь podunun Nasional-xostalgalық revoluzunun ceerbi iji cыл oюн nemes-faşıstық ezelekçilerge udur Кызыл Şeriqtin şiltirliq tulcuuşkunnarынын yjezinde utkup turar tur. Kizi төrelgettennin tajыnnarына udur temisselge Кызыл Şeriqtin tajыncыларь polgaş komandirleri maadyrlyқ eres-şudurgu coruunn polgaş podun xaram cokka peerinin kajgamcыkтық yleger cizekterin көrgyzyр turarlar.

Тыва Араттың Revolustuq Намь Республиктың азыль connарын Улуқ orus ulustun maadyrlyқ temisselinin ylegerlerine kizizidip kelgen polgaş kizizidip-taa turar. Am frontıda, ulustарнын төөгyzyнге көзылbeen tulcuuşkunnar роор. Evropanың ulustарь faşıstық tarlaldың aldында covuurt-tар cыdar үjede Тываның arat conu podunun xostuq polgaş xamaарьспas ergeliq амьдырар kelgeninin ceerbi iji cыл oюн temdeqler turar. Xostuq xөqzyldenin ceerbi iji cыдарынын тургузунда Тываның азыль connарь podunun revolustuq nam, cazaаның удурттулгазы-pile polgaş Lenin—Stalin-ның uluq namынын, paza Sovet cazaаның хун-пыру tuzalamcызы-pile ulus aзыл-агылын polgaş kulturun тургузар talazy-pile uluq cediişkiqnerni cedip алган.

Тываның азыль connарь cyq-le Oktabrның Sosialistық Улуқ revoluzunun polgaş Sovettiқ Rossijаның ulustарынын акы-тунма tuzalamcызынын xараазы-pile Nasional-xostalgalық temisseldin tugun көdyryp yндыrgeş, imperialistıq polgaş feodaldық tarlaldan адырлыр şыдаан.

Rossijaga kapitalistарнын polgaş pomeşikternin tergiideeşkinin tyzyrgeң Oktabrның Sosialistық Улуқ revoluzу nasional polgaş kolonial tarlaldың ilcirvezin yze şapkaş, nasional polgaş kolonija curttарнын азыль massalarынын revolustuq idepkejin хайындырар yндыrgeң.

Тываның arat conu Rossijаның revolustuq yletpyrcin, taraaccыnnарынын tetkimcezi-pile 1921 cылда Nasional-xostalgalық revolustu yндыrgeş, feodaldарнын polgaş imperialisternin cys-cys cылдағы tarlaldыңdan адырлыр, xostuq Тыва Арат Республикты тургуscan. Тываның азыль connарь podunun revolustuq namынын удурттулгазы-pile coraaş, „Nasional-xostalgalық revolustuq accы-xavyjaazy-pile podunun curttundan imperialisterni сывыр yндыrgeş, kolonija kul coruktan kezeede xostalыр, хаannарнын, pojan-nарнын, хуulgaannарнын, teedi lamalarнын erge-cagyrgazyн cok кылыр, olарнын хөrengizin хавыргаş, азыль connуң xolunga şilcidip pergeş, cerni хuu өncy хөrengi роор турганын cok кылыр, онu kyrynениң niitti өncy pajlaa poldurgan, хуунуң kapitalistық араattan-teq ciizen sadыын polgaş koncaalap хemdiir coruktu cok кылган“. (TARN-ның programындan).

Тывага 1921 cылдың Nasional-xostalgalық revoluzunun murnunda (1918—1921 c.c.) хamaatty tajынын yjezi роор турган.

1918—1920 cылдарда Sibirge kalvarыр yngen хamaatty tajыны Тыва curttunun tebiskeerin paza хаара алган. 1919 cылдың avgus ajda kontrrevolustuq artтык кыşteringe (Kolcакка, Cexoslavak korpuzunga, italjancы-larga polgaş oon-taa өskelerge) кыстырган Aleksandr Deamidovic Kravcenkonуң polgaş Petr Efimovic Şelinkinnin uluq partizan otrjadы Тыва-ce atkaarlap corup olurgan. Тывага роо-cepsektiқ 1 500 yletpyrcinnernin polgaş taraaccыnnарнын kelgeni uluq revoluscudar uzur-tuzalyқ роор,

tarlakсыларның ерге-сагыргазын тызырер теледе, араатарның полгаş тараас-сыннарның паар оруун айттыр peer узурлуқ турган.

Кравченко—Şetinkinnin partizan otrjadының Тыва-се роходу

Октябрның Социалистық Улуқ революзунун соонда Совет казаа Советтик Россияның пайдалын ызыдарын-се уқланган елеен револю-эконом-нуқ хемсеқлерни ар коруткан. Ол корук империалисттерниң орттузунга кан-саар-таа аа-сак улуқ тувиреэзин ундырган, оон ол империалистер иштикки-ниң контрреволюзунга таянса, аныак Совет Республикасында удур интервен-сини егеелер теп шипирлер алганнар.

„Бизанса, 1918 сыдын бир тугаар карттында-ла Совет ерге-сагырганы тызырер пелен роор алган ити тодарагай кыштер тургустунуп келген, сый теерге: Антантын таыткы империалистер-пие Россияның ишинде контрреволю роор тур“. (РК(В)Н-ның топсу тоёгузы, арын 243).

Империалистер таян карлавайт, казыт, оор жоу-пие Советтик Россия-ның улетирсин, тараасыннарынга удур халдар егееленер.

1918 сыдын январьның 12-де Владивосток хоорага Японнун „Ивами“ теп куяктық шерик пароходу цедип келген. 1918 сыдын январьның 14-те Владивостокка Англияны „Шуфолк“ теп крейсери цедип келгенинин соонда Советтик браккы Соон цугун полгаş Сибирни езеелери егеелен. Японнар Талай коогун езеелер алгаş, Советтерни тарак оладаркаş, уймеенчилерге ту-залаşканныр, ол уймеенчилер соонда бурзуас жоу-курумну каттап тургузуп алганнар.

1918 сыдын казында империалистер Ортааккы Волгана полгаş Си-бирге Сехославак корпузунун Совет ерге-сагыргана удурланган уймеенин организастааннар. 1918 сыдын орттаа уезинде иштики, таыткы контррево-лустун каттыкан кыштер-пие Сибирге Совет ерге-сагырганы тызыргеş, ро-месиктерниң полгаş капиталистарның тергидеешкинин каттап тургускан. 1918 сыдын ноябрда Омск хоорага адмирал Колчакка паастаткан Сибирниң ак-гвардейци казаа тургустунган. Монархилик жоу-курумну каттап тургус-кан ак-гвардейци казакка удур улустун массалық шимеешкининин салгы кёдырлыгын. Оон 1918 сыдын ноябрда Минусинск крайга унген тура-халыкка 10 000 цедип кизи киришкен. Сибирниң пыгы тебискееринге партизан отрядтарының саны ёзыр, масса конну колчактарга удур роо-сер-сектик темиссел-се кёдырлыгын унуп турган. Колчактар пазарынга полгаş Сибирге Совет ерге-сагырганы каттап тургузарынга улуқ ролду ойнаан улуқ партизан отрядтарының пиреэзи полза, Кравченко, Şetinkinnin отряды полган. Ол отряд Конск, Акинск, Красноярск полгаş Минусинск уездилернин тебис-кееринге 70 кезек карак-кызы тулчушкуннарының сёлынде рооунун кы-зын таарыштыр, оок-цемзек полгаş аа-сак-минин тодурар алгы-пие Тыва-се аткарлап перген. Кравченко, Şetinkinnin партизан отряды Тыва-се келирде, Минусинск уездизин таварып келген. Минусинск уездинин кону партизан-нарга пыгы-ле кыштер-пие тузалазыр турганнар. Şetinkin рооунун сак-тышкынарынга *„пайлак тарак тызыттық полгаş хлеп тустуқ Минусинск уезди писти ёзыр пайылар хылеп алган“*—теп пизип турар.

Отряд оон кыай Минусинск-пие Белосарскиниң (амгы Кызыдын) ара-зында оруктап коруп олургаş, цық-ле камдык серлерге актаның отрядта-рынга удур тулчушкуннарга кирип каар-коран. Отряд Тыва-се кел кыткаş, Жермаковск суурга Бологовтун отряды-пие тулушкан. Актарның отряды, артиллери полгаş пулемоттар-пие екки серсеқленген турган. Актарның от-ряды от талазы-пие арттык кыштық полганының узурунда Кравченко, Şetin-kinнин партизан отряды 400 пайтаан, 700 пуут хире коргулун, хёй тары

polgaş aaş-cem cyuly ap algaş, 1919 cıldıñ avgustun 2-de Belosarskige cedip kelgeş, uk xoorajıñ tulcuuşkun cokka eelep algan. Aktarnıñ Belosarskige turgan piccil otrjadı polza, partizan otrjadıñnıñ keliriniñ murnunda uk xoorajıñ kaapkaş, Uluq xemni kudu saldap padı pargan. 1919 cılda Belosarski piccii suuzugaş turganın temdeqileeri solun polur tur. Eş Şetinkin podunun saktıyşkınnarına mınca tep pizip turar: „Belosarski 1913 cılda Uluq-xemniñ kıdında yndezilenip turgustungan. Belosars-ide şuptu-la 45—50 pazıñaar turgan, añaa pis kezekteribisti polgaş lazarediisti araj poorda sıñırgan-pis“. (A. P. Je Şetinkin. Kolcaktarga udur temissel. Sibir krajnıñ nom yndyrer ceri, 1929 c., arın 43).

Тъвага Nasional-xostalgalıq şimceeşkiniñ kedyrlyyşkynynge Kravcenko, Şetinkinniñ otrjadıñnıñ kılğırıñ uluq rolduq polgan. Тъванıñ polgaş Uustun kызгаар соогунда rajonunıñ conunga ol otrjattıñ kылğırında mınca teen:

„Хаматтылар!“

Konsk, Krasnojarsk, Acinsk polgaş Minusinsk ujezdilerniñ taraaccıpnarы pister podubustun ergevis teeş, Sibirde ezelekci cazakka udur, kыm-cы, kuzumuurlarga polgaş kizi aзыр ыlyrer askylarga udur tura-xalıp yngen-pis. Pis Sibirni kara kargыs coruk-pile şыба algan ol toramcılaldar-ny polgaş puzar coruktu oon ыңaj şыdazыr argavыs cok polgan. Pis caaskaan eves-pis. Sibirde tura-xalıp yngen yletpyrcinnetter polgaş taraaccıpnardan turgustungan 46 ындıq partizan otrjattar caalazыp corup turar. Uralda generaldarnıñ teerveccileringe udur Sovettnıñ Kызыl Şerli sokcup turar. Kedizinde pargaş, хөlezilenicki ыlyrykcy imperialister eves, харың азыл-cы ulus tiileer tep cyveni pis pillir-pis... Pis şuptubus paza slerde ы-kaş aзыl-агыллар-ысты кааркаш, pistiñ aзыл-cы cөptyq coruubus teeş. poocepsek segirip algan-pis! Podubustun xostuq Badzejskaja respubliibisti ses aj xire tudup kelgen-pis. Ol yleniñ iştinde pis 70 aзыq tajyldazыşkınnar-ny corutkan-pis, piste par pygy poocepsek polgaş pulemjottarnы pistiñ tajыnnar-ыстан хунаар algan-pis. Ol polza, idegel polgaş eres coruk pistiñ talavыsta turarın cugaalap turar. Ыңалза-таа, podunarnıñ cerlerinerden cyge coruj pargan—Sler?—tep ajttыrar sler. Sibirniñ cazaa pisce 25 mun taştıkkı şeriqlerini—Cexoslavaktarnы, italjancylarnы, polşanıñ ligeonnarın polgaş oon-таа ыskelerni... oktaarga, pis corupkan-pis. Pis slernin kysseliner-pile aзыраныр teeş eves, харың podubustun kyşteribisti polgaş poocepseebisti таарыштырп алгаş, oon kattap pistiñ tajыnnar-ыска udur corruptar teeş, slerge cedip kelgen-pis. (P. Je. Şetinkin—kolcaktarga udur temissel, arın 69. Sibir krajnıñ nom yndyrer ceri, 1929 c.).

Partizannarın con ep-naıyaldıq utkaan. S. K. Kocetof podunun „Cырк хындys ypteeşkin“—tep cyulynge, Kravcenko-Şetinkinniñ otrjadı kelgeni-pile kadı orus-таа, тыва-таа connuñ pajdalı тыкка ekkizeen tep ajttыp turar. Arattar otrjattıñ ştabına pelyk-pelyk poop алгаş, cedip kelgeş, xelemecci tamcыштыr tajыncылар polgaş komandirler-pile cugaalazыp turgannar. Partizannarnıñ cedip kelirinden kortkan aktar Uluq xemni kudu Minusinsk-ce saldap padı pargan, olar 35 тыбаларны kadı appargaş, Minu; sinkniñ kara-pazyңың-ce klier oktapkannar tep pir pelyk arattar xomudap pildirttip turan.

Partizan otrjadı polza, Тыва curttunun teviskeeriniñ camдызын ak teerveccilerden хостаар talazы-pile Тыванıñ азыл-cы connarına tuzalaşкан. Ak-gvardejcilerge udur otrjattıñ temisseli connu idepkejizidip turgan, oon ulamından Cal-keziq, Suq-paazы, Paj-xaak, Tyrgen polgaş ыske-таа suurlarnıñ taraaccıpnarы Kravcenko-Şetinkinniñ otrjadıñ-ce kirip turar ap-pargan.

1919 cылдын avgustun 15—16 хыunnerinde Belosarskige polgan tajыldазьышкын

Otrjat Belosarskige turgan хыunnerinde podunun ook-cemzekterin polgaş aaş-cemin toldurup ap turgan. Aktar xaldap kelze kamgalanьыnga таарыштыр онгулар kazar polgaş хоорайны ызылаар тугаында хемсеңлерин алган. Хоорайга бомба polgaş patron septeer masterskoj organizastaan.

Kaaş хонгада aktar Bologovka komandyладыр алгаş Belosarski-ce corup olurарь otrjatka pildingen. Otrjattың komandyлаы tajыldазьышкыnga peletkenip egelej pergen. Belosarskige 500—600 kizi artтырар кааш өске-lerin толандыр турар суurlarga хуваар тургузуп алгannar. Lazaredin polgaş yneliq cyylderin Paj-xaak-ce сөөрттыруп apparatus каан.

1919 cылдын avgustun 15-te aktарның otrjadы хемнің pir talakкы ерин-ce көзер тееş, Belosarskijniң adaanga Uluq-xemge cookşуlap kelgen. Aktарны партизannар кыстыр от-pile utкаан. Uluq-xemнің кыдынга polgan tajыldазьышкын төрт хонук хире ыргылcыleen. Aktарның otrjadы уş муң кизилир polgaş iji тақ ыгер-poolарь, poza 14 пулемjottар-pile cepceqlengen turgan. Tajыldазьышкын поор турда, партизannар елеен кошкак cepceqlengeni pildinip kelgen, otrjat cyq-le 8 пулемjottуq turgan. Oon аңыда tajың сан талазь-pile paza artтык кыстыр polgan. Партизannар аткаарлаар узурга таварышкannар.

Aktар paaş purungaар peletker алган 43 хемелери-pile Uluq-xemni kezip алгаş, хемнің кыды-pile Belosarskij-ce шаар kiripkenner. Tajың тылдан kirip kelbezin тееş, хоорайның камгалалың cartтык төгерик хевирлир кыдыр тургускаş, оон хазылаарың хемге ызыр турар кылыр каан turgan. Tajың podunun кыстериниң artтык поор турарың pilgeş, партизannарның аткаарлаар оруун cire kireri-pile хоорайны pyzeeler egelej pergenner.

Партизannар хоорайдан Paj-xaak уун-ce аткаарлаар egeleenner. Uda-vaanda tajыңның тылынга партизannар көстyp egelep turgan. Partizan otrjadының komandyлаы таарымcалыр поор турup kelgen pajdaldы азылар алгаş, согуушкун кылыр теп шипирлеп алган.

Avgustun 16-ның тыnezinde koncuq iziq tulcuuшкун polgan. Ol tulcuuшкуннун тугаында Şetinkinniң pizeeni polza:

„Avgustun 16... Teerni pulut şыva pergen. Karangылај pergen. тыны ында-kajda хааја кызаннаашкын сыгыкылаңајыңдыр сыгда каар турда, piston партизannар „uraalar“ алгыр-шаан, ataka-ce kiripken. Tulcuuшкун ең кадыр тошкун pajdaldыr turgan. Пулемjottарның, ыгер-poolарың polgaş vintovkalарның канcaар-таа аај-cok тааş-тинmиди teerniң тынмырееşкинiң pazыр turgan...“

Adak soonda aktар şыдаşpајың pargan, sook, şаркын суqlуq Uluq-xemni kezipterin oralдазыр, хем-ce халызыр kiripkenner. Aktарның тыкка хөју tulcuuшкунга polgaş хемni kezerin oralдазыр тургаş өлген. Aktарның otrjadының cyq-le komandiri Bologof 80 хире теerveccilери-pile кады Uluq-xemni кеşкеş, Uus оруu-pile tezip corupkan. Sanap көerge, aktар peş cys kizizin өлырттыр, iji cys sezen уş kizizin tutturup kogaraan polgan. Партизannар iji ыгер-poo, cedi cys ыгер-poo oogu, iji муң vintovka polgaş ыzen пулемjot хунаар алган.

Партизannар ыzen cedi kizizin өлырткен polgaş төртten төрт kizizin palыqlatkan. Tulcuuшкунга өлырткен партизannарга Belosarskijniң аккы-тунманың турaskaал хөөрын тургускан.

Aktарны сыла şаркан soonda avgustun 20-de pygy партизannарның polgaş rajоннун curttakcыларың niitti хуралы polgan. Ol хуралга moon songaар cyny кылыр теп ајтырғыны шипирлеер turgan. Кызы Şeriqge katтызары-pile Mool тавараaş Tyrkestaan kirer-pe, азы өске partizan otrjat-

tarınga kattızarı-pile Minusinsk tavarıp tedir coruur-pe tep ajttırbıq turup turgan. Өske otrıjattarga kattızarı-pile Minusinsk tavarıp tedir coruur tep şitdirlep algannar. Belosarskini kamgaladırbı-pile picce kys arttırıp kaaş, partizan otrıjadı Minusinsk uqlap corutkaş, sentabr 13-te Minusinskijni eelep alğan.

Belosarskige Kravcenko, Şetinkinnıñ otrıjadı turup turgan coruk Tıvanıñ azılsı conunıñ Nasional-xostalgalıq temisselinıñ nepterep өөskyrıngı koncuq uluq uzur-tuzalıq polğan.

Ak-gvardejzilerge udur temisselge Sergej Kuzmic Kocetovtun partizan otrıjadı

Oktabrıñ Sosyalıstıq Uluq revoluzu tiileen soonda Tıvanıñ arat conu podunıñ xostuq amıdıralıñ turguzup egeleer arganı ol-la toraan albaan. Podunıñ ektinden taştıkkıñ tarlal-xemdilgezin adak soonda ap oktaarbıñ, podunıñ pustup yrelgen azı-agıyıñ kattap turguzup egeleeriniñ polgaş curtkı arattıñ revolustuq erge-cagırgazıñ apparadıñ turguzarbıñ mırnunda Tıvanıñ arat conu 1917 sıdan 1921 sıga cedir terti sıdın turguzunda xamaattıñ xannıq tajıñ corudup, Kıdattıñ şerliniñ intervenziniñ polgaş ak teerbecilerniñ kalcaalıq uzur-tyrzok coruun koryp ertken.

Sıbirge Kolcaktıñ ak şerii sıla şaptırgan soonda, oon cegenciı arttıncılar Mool, Tıvanıñ teiskeeringe arttıp kalıñ oraldazıp turgan. Tıvanıñ teiskeeringe corup turgan Safronovtun, Şmakovtun, Kazansevtin, Bakiciniñ, Kaigorodovtun polgaş oon-taa öskelerniñ kontrrevolustuq pölykteri kulaktarıñ polgaş feodaldarıñ organizastaaş, Nasional-xostalgalıq şimceeşkiniñ pazarıñ, Tıvanıñ teiskeerinden Sovet erge-cagırgaga soguşkun kılıñ oraldazıp turgannar. Feodal-teokrattıq idegetter aratarnıñ özyp turar revolustuq şimceeşkiniñ pottarıñ angıyıñ erge-azıynga taarbıtır azıqlarıñ oraldazıp turgannar. Pujan-padırbı, Sımba-peezi polgaş oon-taa öskeler conuñ iştinge pottarıñ saldar xaldavıñ ыкынарıñdan sezinges, taştıkkıñ ezelekileri-pile temisseziriniñ oruunga kirgenner, olar ыcangaş Nasional-xostalgalıq şimceeşkiniñ paazınga turup algaş, ol şimceeşkiniñ pottarıñ angıyıñ erge-azıynga taarbıtır azıqlarıñ kızıp turgannar. Ыndı polza-taa, arat con orustıñ yletpyrcin, taraaccannarıñ revolustuq temisselinıñ turzulgaş-pile tajınnarıñ xoralıq podalıñ tanıp, өörenip, podunıñ curttunıñ sosial polgaş nasional xostalgaş teeş, iştikki, taştıkkıñ tarlakcılarınga udur azılsı conuñ cangıs eptiq revolustuq frontuzun turguzup өörenip turgannar.

1920 sıdın mart, aprel ajlarda Kravcenko-Şetinkinnıñ partizan otrıjadıñ camdık kirzikileri Tıva-ce eep kirip turar appargannar. Olar pottarıñ ook-poozu-pile kadı partizan temisselinıñ kajgamcıktyq yleger cizeen kiirip turgannar. Feodaldar polgaş kulaktar partizannarıñ koncuq xonny cok utkup, olarnıñ talazıñdan kızıpıyşkıñ ulgadıp turgan. Partizannar temissel corudarı-pile kattızar tep şitpirlep algannar. Sergej Kuzmic Kocetovtun inislativi-pile 1920 sıdın maj 21-de Paj-xaakka mooñ adaanda suurlarıñ partizan pölykteriniñ töleeleriniñ cöylei xuralı polğan:

Tyrgen suurdan eşter Ivanof V., Zvjaginsef A.

Toora-xadıñ suurdan eş Malsef.

Kara-pulun suurdan eş Arxipof.

Suq-paazıñ suurundan eş Kocetof S. K.

Cal-keziqniñ suurundan eş Zubkof.

Paj-xaak suurundan eş Grutinin.

Ol söýli xuralga murnunda partizan turgannarnyň şuptuzun canygy cerge pöler, otrjatka kirerin kyzeennerni tanzaga kiirip alýr tep şiltpirleen. Oon angda suurlarda par pygy poo-cepsekti ucotka tanzylap, kulaktarnyň poo-cepseen xuraap alýr tep şiltpirleen. Suurlarda partizan pölykteriniň komandirlerin songup algan. Otrjat pir tyne kulaktarnyň polgaş olarnyň tuzalakçylarynyň poo-cepseen xuraagan.

Oon soonda polgan söýlel xuralga Sergej Kuzmic Kocetovtu otrjat-tyň komandirine, oon oralakçyzyga A. Zvjaginsevti songup algan. Ol yjede otrjat 175 kiziliq turgan. Otrjat şeriqniň kicceel surguulun ködee azyl-agyjnyň azyldary-pile kattaj corudup turgan.

Partizan şimceeşkini özyr turary-pile kadý ak teerbeciler paza-la kyzyn cýyr turgan. Kyzyl Şeriqden tesken ofitserler polgaş kulaktar Tandy-Uulanyň arttýnga turgan baron Ungernniň, Şubinniň, Kazansevtiň, Bakiciniň polgaş oon-taa öskelerniň teerbeci pölykteri-pile xarýlaazyň turguzup turgannar.

Polur tep turar tulcuuşkunnarnyň paaş purungaar pilgeş, partizan otrjadý ol tulcuuşkunga ýjak peletkenip, ook-cepsekti cýyr, onu septe, patron kылr masterskojny organizastap turgannar.

1920 cылдыň oktabrnyň egezinde partizan otrjadý Şetinkinden tuzaal algan. Ol tuzaalda cugaalaany polza: *„Frangeldiň frontuzun-ce poxot kылыр pile Krasnojarskiy xooraj ce pyryn unypterin Kызыл partizannarnyň otrjadýnga tuzaadym“*.

Ol tuzaaldy kyyssediri-pile Kocetovka komandylatkan otrjat Belosarsk, Öök, Turan polgaş Minusinsk tavarýp Krasnojarskiy-ce ynypken.

Grigorjevka tep suurga 12 kilometir cetpejin coraaş, uk otrjat Minusinskijden telegram algan, ol telegramda ak teerbeciler-pile temissel corudar teleede, Tывa-ce tedir eep corunar tep tuzaagan polgan. Aktar polgaş intervenciler Tывadan partizan otrjadynyň ynyр corupkanyň azыdлаp алgaş, partizannarnyň tetkip turgan connu uzur-tyrzok aazyлаp egelej peerge, otrjatka ындыq tuzaal pergeni ol tur. Partizan otrjadý Belosarskiy-ce tedir eep corup olurgaş, orukka Şmakof tep ak teerbeci-pile tulcuuşkun kылgan. Uk tulcuuşkunga partizannar tiileen. Ындыq polza-taa, Şmakovtun pölyy cылca şaptynmaan polgaş 1920 cылдыň dekabrga cedir corup turgan. Oon ol teerbeci pölyyn Pajan-kol suurgu dekabrd cылca-şapkan. Ol tulcuuşkunnuň tugajynda S. K. Kocetovtuň pizeeni polza:

„Kancaar-taa aaj-cok sook turgan cybe, tuman karak kirbiin tuj хыраалар, тынышка pezin koncuq perge poop, ulus yzyр-yjedep turgan. Eleges askыn keşken soonda oruktan aza pergen-pis. Ertten таңраазында iji pölyk poop алган-pis: еş Filipof Pajan-kol suurun teeskinip corupkan, ыңсаарга мен Uluq-xemniň cöen talazyndan şavar-xaldaaşкын kылып kirgen-men. Аңаа yr ebes-taa polza, koncuq kadыq-toşkun tulcuuşkun polgan, oon тыннелинде suurnuň kudumcularыга 30 хіре ölyrtken aktar cыtkылаан“.

Şmakovtun pölyyn uzutkap cok kылgaş, partizannar Skackof polgaş kulak Meledinniň teerbeci pölyy-pile temissezip egeleenner. 1920—1921 cылдыň kызынн partizan otrjadý ol temisselge erttirgen.

Tandy-Uulanyň arttýnda Tarlakşyn askында, Mooldan kelgen ataman Kazansevke komandylatkan 450—500 kizi sannыq ak teerbeci pölyy par tep 1921 cылдыň majda Kocetovtun otrjadý pilip algan. Partizan otrjadynyň komandyлаlы uk cerniň Tывa conundan ol tugajynda medee алган soonda, inisiativti podunun xolunga алгыş, şavar-xaldaaşкынн egeleer tep şiltpirlep алган. Yr ebes peletkel kылgaş, otrjat Samagaldajdan 10 kilometir ynyр cыtkaş, tajзынныň toskuulunga tavarзы pergen. Picce kada atкылаşкан soonda otrjat pölyk-pölyk poop carлып алgaş, paar teen cerince corutkan. Tajзын kajda turup turar tep cybeni otrjat ol cerni conun-

dan ылавылар pilip alğan tēleede, majnъn 21-de erttenginiъ 5 şakta tajzъnga mъrъnъj cookşulap cede pergen. Top-toraan atakanъ egeleer tep şitpir yngen. Şavar-xaldaaşkыnnъ tajzъnnъn kыstyq adъşkыnnъnъn adaapile ak ховu cerge corutkan. Koncuq iziq tulcuuşkun polgan, aңaa otrjattъn komandiri Kocetof (iji kattap), komandirniъn oralakcыlarъ Zvjaginsefpile Turkof olar paљqlatkan, otrjattъn komandiriniъn oralakcыzъ V. Zujef ъlyrtken. Şavar xaldaaşkыn kыљp turgan partizannarnъn patronnarъ eweezer kelgen, ыndъq polza-taa, tajъncыlarnъnъn maadъrlyq coruu onza pedik polganъndan tajzъn tedir atkaarlaan.

Partizannar tajzъnnъn lageringe cetkeş, aңaa eleen хѡj vintovkalar polgaş patronnarъnъ ezelep algannar. Tulcuuşkun 3,5 şakta yrgylcyleen. Partizannar ol tulcuuşkunga tiilep yngenner. Aңaa ak teervecciler pottarъnъn 175 kizizin ѡlyrtтыp, paљqladъp kogaraannar. Cyq-le 30—35 xire kizi тыnnъq yner argalъq polgan. Partizannar 7 kizini ѡlyrtтыp, 29 kizini paљqlattыrgan.

San talazъ-pile тыkka азъq poop turgan tajzъnnъ eweeş sannъq partizan otrjadъ kancap cыlca şaar şъdaаны? Partizan otrjadъnnъn tajъncыpyryzy tulcuuşkun-ce kirerde, tarlakcыlarga udur podunun xostalgazъ teeş temisseziр turganъn pilip turgannar. Ol polza, partizannarga kancaar-taa aaj-cok eres-tidim, maadъrlyq coruktu perip turgan.

General Bakicige udur temissel

Kazansevtiъn pѡlyyn cыlca şapkan soonda eş Kocetovtuъn partizan otrjadъ polza, Suq-paazъ, Şagaan-аръq, Xemcik, Cadaana, Cadaanadan Taңдылар Samagaldaj-ce, oorttan tedir Suq-paazъn-ce—mъndъq marşrutpile poxot kыљp corupkannar. Ol poxottu polza, partizannar pottarъnъn ѡzyр pъzъkkan kызyn көѡr teeş, paза ook-cemsek, aaş-cem cyyderia тыртъnъp septettinip aљr sorulga-pile corutkan cybe tep S.K. Kocetof pizip turar. Uk poxot тыва polgaş orus азыљъ connuq cangъs ep-setkilin kattъştъrар kыstyq coruunъnъ temdee poop turgan. Partizannarnъn olarnъn көзылgen ceringe-le arattar paљrlap utkup, ыlangъja, Kocetovtuъn kѡrgyzyy-pile aљrga Şagaan-аръq, Cadaananъnъn arattarъ partizan otrjadъnga iji xol pulemjodu, 300 vintovka, 329 aat pergen polgaş general Bakiciniъ ak şeriqleringe udur kadъnnъn temisselin corudarъ-pile partizan otrjadъnga Тыванъnъn arat connunъn eъ teere ooldarandan 50 kizi kirgen.

Mooldun Ulaan-kum хоорajъnnъn curtтакcыларъ Cerepanof, Bulakof 1921 cыldъn pojavrda Тывага cedip kelgeş, Bajkalovtuъn partizan otrjadъ Koptu хоорajъnnъn canъnda general Bakiciniъ şeriqleringe pyzeledip aldъ tep medeelep kelgenner. Ol yjede general Bakic 8—9 muъ kizi sannъq şeriqliq turgan. Bakiciniъ şeriinge Kajgorodovtuъn uluq teervecci pѡlyy, ataman Kazansevtiъn, Anenkovtuъn teervecci pѡlyynъnъn арттыncыzъ polgaş oon-taa ѡskeler kattъşkan turgan. Otrjattъn komandыlalъ Rajkalovka tuzalaarъ-pile 450 kiziliq pѡlyk partizannar corudar tep şitpirlep algan. Udaбаanda pѡlyk partizannar Ulaan-kum хоорajga cede pergenner. Bakic 11—12 muъ xire şeriqliq polgaş Тыва-ce coruur tep turаръ Ulaan-kumga todargaj pildine pergen. Udaбаanda aktarnъn lagerinde sandaraaşkыn yngen хebirliq polgan, oon olar yş pѡlyk kыldъr carыганъ pildine pergen. Kajgorodof podunun pѡlyy-pile Altaj-ce uqlaj corupkan, polkovnik Smoleik 1500 kiziliq pѡlyy-pile Murnuu Kъdat-ce uqlaj corupkan polgaş Bakic 5—6 muъ kiziliq pѡlyy-pile anъjak Тыва Arat Respublik-ce corupkan. Bakic polza, partizannarnъn cыlca şapkaş, arattarnъnъn taraaccыnnarnъn malъn, taraazъn хunaар, poо-cepseen toldurup алgaş, oon ыnъj Minusinsk хоорaj-ce coruur tep sorulga salъp algan. Udaбаanda Bakic Ulaan-kumdan ynyрkeş, Тыва uqlaj corruptu tep arattar medeeleen. Bakiciniъnъn kelir

orunun tugajında cybe pildinmes polurga partizannar suurlarnың саһ-pile 7 pölyk кылдыр ыстыр алганныр. Partizan otrjadың razvedcikteri Picce-ool, Kovan, Jegor Askverof, Tutarcinof polgaş oon-taa өskeler polza, aktarnың 2000—2500 kizi sannыq otrjadы 1921 cыдъң nojavr 25-te Suq-paazың murnuu talazында 40 km cerde Xovu askында cedip keldi tep medeeleenner.

Dekavrnың 1-nin tynezinde partizannar şavar-xaldaaşkыn-ce kiredi tep şitpirlep algannar, ыncalza-taa, tajзын polza, partizannarnы murnap-kaş, aattыq otrjadың Cal-keziq suor-ce uqlaj corudupkan. Cal-keziqden pydyn cartтыk kilometir cerge aktarnың piccii otrjadы-pile partizannarnың yskylezişkini polgan, oon aktar tezip yngenner. Partizannarnы cok кылыр teeş, Bakic polza, partizan şimceeşkininiñ tövy poop turgan Suq-paazың суурun-ce dekarvның 2-de erttenginiñ 5 şakta 1200 kiziliq kyzy-pile xaldap kirgen.

Partizan otrjadың komandyлаы tajзынның kyzy artтыk tep cybeni көргеş, Suq-paazың polgaş cook-kavың өske-taa suurlarыга 50 xardan 65 xar cedir nazыыq kыrgan aşşaktardan nemej rota turguskan. Partizannar ol rotаны ojnar „mөngyn rota“ tep adap turgan (ol rotaga paazy agara pergen aşşaktar хөј turgan).

Aktar uluq udurlanыşkыга tavarыpas poor-pis tep idegeeş, şavar-xaldaaşkыn-ce şuut-la хөме tavarы kiripkenner. Suq-paazың kamgalap turgan pölyk partizannar 300-ten aşpas kizi turgan. Şuuşkak aktar cook-şulap kelirge, partizannar kyştyq ot aзыdarga, tajзынның kolonalarы oon atkaarlaј pergen, ыncalza-taa, aktar toraan-na tarady cыskaalыp алgaş, Suq-paazың garnizonun cөөн talazыndan pyzeeleer-teј pergen. Tajзын-га Suq-paazың garnizonun ojup kaap, pyzeeleer argаны perves teleede, partizan otrjadың komandyлаы kyşterin хуваар turguzарын solupkan. Korovinniñ otrjadыга Suq-paazыn-ce paar oruktu ezeleerin polgaş ojup kaaptar tep par cыtkan tajзынны toктаadyн tuzaagan turgan. Małysevтың eskadronu Eleges хемniñ оң talazын turgaар, Gladьsevтың rotazy хемniñ solagaj talazын turgaар corupkaş, Suq-paazың tuzunda şancyqnы ezeleeş, tajзынны atkaarlaar oruun tuqlaar tep tuzaagan turgan.

Kocetof aattыq yş rota-pile tajзынны тылындан soguуşkun кылган. Kocetovтың pölyynың тылдан tavarыştырган soguуşkunu хер-хенерitten polganың uzurunda, onu manavaјып turgan aktar „тыннар алыр аккытнамалар“ tep алгыр tezip manназыркannar. Aktar Eleges suun-ce cыgattyр алgaş, suq-ce халызр kirip turda, partizannar olарны poolap ölyryp turgannar. Tulcuуşkunнун тынnelinde partizannar 7 general polgaş 400 ofitserlerni tudup algannar.

General Bakic eveeş kiziliq pölyk-pile tedir Ulaan-kum-ce tezip corupkan. 1921 cыдъң dekarv 8-te Bakiciniñ teervecci pölyy pyryn cыла şaptыrgan polgaş aktarnың ар coraan cybelerin partizannar ezelep алган. Aktarnың ар coraan cybeziniñ iştinde poo-cepek, ook-cemzek polgaş aaş-cemden ағыда, Semipalatinden tezip ynerde, ооң bankызындан ezelep алган 60 puut хire mөngynny paza пар polgan.

Bakiciniñ ak teervecci pölyynge udur temisselge Sergeј Kuzmic Kocetovтың удurttulgaзы-pile partizannar kancaar-taa aaj-cok eres-tidim polgaş maadyрыq coruun көргызыр, ооң хараазы-pile tiilep yngenner. Partizannarnың tiilelgeliq polganың paza pir cыdagaаны polza, olарны orttuzunga Тываның arattары kirzip, кады caalazyр turgанында polgan. Тываның jadyы arattары partizannarnы pygy kyzy-pile tetkip tuzalap turgannar. Podunнун sактыыşkыныга Kocetovтың pizip turары polza:

„Pistiñ хyreeleniisike turgan, Тываның eleen хөј arattары Tandy-Ulanың canыга, Şagaan-arоqqa, Хемcikke koncuq erestiq caalazyр turgannar. Olar idepkeјliq razvedciker poop, харылааны koncuq tyr-

*gen turguzup, pottarънынъ tajъncy pelykterin organizastaaş, partizannar-
нынъ soguuşkunnarыndan cajlaarыn oraldaşkan ak teerweccilerni udup tap
turgannar. Podununъ pygy-le par cyvezin olar eңnyy kъзыl partizannarga
perip turgannar“.*

Imperialisterge, feodaldarga polgaş olarнынъ teleeleringe udur 1921
сылдың Nasional-xostalgalyq revoluzunynъ murnunda turgan partizan şim-
ceeşkini Тываның азылсь conunynъ ekonom polgaş politik talazъ-pile xos-
talъ coruunga kancaar-taa aaj-cok uluq uzur-tuzalъq polgan.

Podununъ xostalgazъ polgaş xamaarъşpas coruu tees, Тываның parti-
zannarынынъ ol yjede corudup turgan maadyrлыq temisseli polza, am po
yjede cyq-le Sovettinъ arat connarынынъ eves, xarъn paза Тыва Arat Res-
publikтынъ азылсь connarынынъ xostalgazъ, xamaarъşpas coruu tees nemes-
faşistъq teerweccilerge udur Къзыл Şeriqninъ tajъncyларъ polgaş komandir-
leri kazan-taa kôzylbeen maadyrлыъ-pile şitpirliq tulcuuşkunnarы coru-
dup turar yjezinge şuut xolbaşkan.

TAR-ның амгы полгаş ertken yjelerde KONSTITUSTARЫ

X. АНСЫМАН

G. IVANOF

I

Тываның азысь сону сус-сус сьлданың тургузунда иштиккин полгаş өске курттарың куданыксыларың аар тарлаың edilep coraan. Тываның arat сону podunun куданыксыларыңа удур кааş удаа temissel-ce кө-дырлыр унур турган полза-таа, tetkimce тывылаан узурунда cedimce cok хевеер арттыр каар турган. Arat коннун тура-халыккыны тарлаксы ангы-ның talazyndan кадьқ тошкуну-pile разыр каар coraan. Карасаңыс Ок-таврың Socialistyq Uluq revoluzunuy асы-хавыжаазы-pile Тываның arat сону podunun хамаарыспас полгаş хостуқ кыргезин токтааткаş, 22 сьлдың тургузунда podunun аас-кезиктиқ, өөрыşкылық амьдыралың тургу-зур кeldi.

1921 сьлда тургустунган Тыва Arat Respublik jozuluq-la demokrat-tyq кыргезе роор турур турар тур. Тыва Arat Respublik podunun сайзырап келгениниң 22 сьдарының тургузунда Тыва кыргезиниң өзур хөдзур тур-ганыңа таарыштыр чогаадыр падылар ундырып турган пеş konstitutustyq роор келген.

TAR-ның амгы парамдаалар турар пеş тугаар саа Konstituzu полза, Stalinnyң uluq Konstitutuzundan төрөттынген полгаş TAR-ның хөдзылдези-ниң 20 сьдарының тургузунда азысь коннун азыдарының полгаş temis-selderiniң cedişkinneriniң pygy тыңнелдерин тыргысчурпыр пызктырган. TAR-ның konstitutustarynyң өскерлир турганы суну айттыр тур теер полза, TAR-ның revolustyq өзыушкынун полгаş Тываның Nasional-xostalgalyq revoluzunuy ulam-na ханылар турганын хереццилер турар тур.

TAR-ның бир тугаар Konstitutuzun 1921 сьлдың avgustun 13 хунынде Tandy козуунунуң Elegestiң Suq-paazynga полган TAR-ның I Uluq ху-ралы падылар ундырген. Ol I Uluq хурал полза, Тываның arat сону сус-сус сьлданың куданыккыныңдан полгаş таştыккының imperialisteryniң тарлаыңдан хосталган теп айткан полгаş Тываны хамаарыспас тuskaj ulus теп carlaan, Тываның төөгезинде кансаар-таа аај-cok uluq узур-tuzalyq хурал полур тур.

Ol полза, Тываның азысь конунуң кансаар-таа аај-cok uluq tiilel-gezi полган.

Cys-cys сьлданың тургузунда таştыккының imperialisterynge тарлат-каş, podunun турур келген төөгезинде хамаарыспас тuskaj coruk теп cybeni көрвеен, өлым-cidimge таварып coraan arat con хостуқ полгаş хамаарыспас tus ulus полу перген.

Şak ыңсанаş TAR-ның бир тугаар Konstitutuzunuy кансаар-таа аај-cok төөгезиң uluq узур-tuzazy полза, Тываның arat конунуң ol tiilel-gezi тыргысчурпыр пызктыргаş, Тываның pygy arat conun revolustyq tus-kaj кыргезе кьлдыр каттыштырганында полгаş ol кыргезиниң каттап төрөттунур өзериниң egezin салганында полур тур.

Ol Konstitutustun бир тугаар cyylynde pizeeni: „Tandy Тыва улустуң Respublii полза, хостуқ, podunun iştikki xereen şitpirleerde, кьмдан-таа хамаарыспас Tandy Тываның pot erge-cagьrgazy полур“—teen.

Cedip алған тилелгені оон ынај рьзьдыр калварттырда, Тьвага јо-
зулуқ поттуқ тuzаламсынь кәрацагысь Совет Евилели көргызыр полур ту-
гајың Konstitus onzalap temdeqleen. „Respublik pygy telegejnij, xarıl-
zaazыңа Sovettij Rossijanың xajjaaralы-pile kirzır“—теp Konstitustың
pir tugaar cyylының ішінде ајыткан.

Оон ынај Konstitustың 8 tugaar cyylынде ајыткань: „Respublik pol-
za, ak teerвeccilerge polgaş Taңды Тьваның ciurt-teviskeerin kolonija
poldurar tep oraldaзыр turar өске-taa imperialisterge udur šiitpirliq
temisseldi Sovettij Rossija-pile евилeldiқ corudar“—теp ајыткан.

Konstitustың 2 tugaar cyylынде, TAR-ның pygy xamaattyларь хоој-
лу тырымның мурнунга төмеј ergeliq polur tep ајтыр turar. Ol cыл teer-
ge, erge şelee cok coraan arattar pir tugaar-ла xamaatty ergezin алған
polgaş podunың кырыneziniң тең ergeliq xamaattyларь polganь ol polur
tur.

Konstitustың 16—17 tugaar cyylдеринде козуunnарның, сумуларның
erge-cagьrgazың (sovetterin) pygy niittiniң padыlaaşкынь-pile songup tur-
guzarың тырымcyдыр ајыткан.

Respublikтың teedi ergezin ulustың Uлуq xuralыңа тургускан pol-
gaş uk xuralды cыда pir udaa cыдыгыр turar кыдыр тырымcyткен турған.

Pir tugaar Konstitustың soonda curttың pot erge-cagьrgalarың таарь-
тыр carыр тургuzar тугајында хоојлу undyrge. Ooң soonda Өөк, Uлуq-
xem, Salcak, Xemcik, Tees-xem polgaş Tozu мындық 6 козуunну тур-
гускан. Respublikтың teedi ergezi ulustың Uлуq xuralыңа xamaarзыр
турған, ынаarga кырынениң кысsekci ergezi pygy niittiniң cөylelinge
(cazak ceringe) xamaarзыр турған.

Pir tugaar Konstitus polza, aзыль connun xostыq ergezin рьзьдыр
тырымcyткен. Pir tugaar Konstitustu padыlaan ol төөгылуq хуыден ege-
leeş, Совет Евилелин тuzаламсызь-pile Тьваның arat conu podunың
амьдыралыңа kazan-taa көзылbeen nasonaldың, politiktij pyryn ergezin
edilep egeleen.

Pir tugaar Konstitustың uluq uzur-tuzazы polza, Тьваның conun таş-
тыккынь ezelekцилеринден, іstikkiniң хемдикцилеринден хостар, Тьва Arat
Respublikты тургuzup, erge-cagьrganь arat connun xолунга тырсыр, Ть-
вань Совет Евилелин-ce cookşuladyr тугајында төөгылуq oйнаaşкыньық
polganында. Pir tugaar Konstitus 1921 cыдан 1924 cыга cedir pyдын 3
cыл тургuzunda кыстық роор турған.

Iji tugaar konstitustu 1924 cыдың sentavrның 28 хынынде Кьзылға
polgan TAR-ның III Uлуq xuralыңдан мурнунда Konstituska eleen caa
cyylдер киіріп nemeeş, padылар undyrge. Ol Konstitus IV pөlyktyq 27
cyылден тургustungan. Iji tugaar Konstituska, Uлуq polgaş Picce xuraldar-
ның тугајы, Sajыttar Cөyleliniң тугајы, songulda polgaş cer-cerniң
erge-cagьrgalarыньың тугајы kol-kol cyylдер кирген.

Uлуq polgaş Picce xuralдарның тугајында: „Taңды-Тьвада Respu-
blik тургузуu organizastattыңan төleede, Teedi ergeni Respublitың Uлуq
xuralыңа тырсыр polgaş Uлуq xuralдың arazында yjede Picce xuralga
тырсыр“—теp ајыткан. Ol Konstitus polza, Uлуq xuralga козуunnарның 50
өреге pyryzynden pir төlee келir. Uлуq xuralдың төleeleri polza, козуun-
ның connun 200 өреге pyryzynden pir төleeliq Picce xuralды songuur.
Picce xural polza, podunың төleelerинден Picce xuralдың Prezidiymының
targazы, ooң oralakсызь, sekreteri polgaş 2 kezigyny,—мындық 5 kizi
sostavтық Picce Xuralдың Prezidiymың songuur. Picce Xuralды 3 ајда
pir udaa cыдыгыр turar кыдыр тырымcyдыр ајыткан.

Sajыttar Cөylelininiң тугајында: „Picce Xuralдың төleeleriniң іstin-
den cazaktың sajыttарың songuur, Sajыttar Cөyleliniң targazың, ooң,

oralakcзын, Ыттиkki Xerektiң, Justistiң saǵattarы, iji шиткекцини songaаn polǵaш Таытккы Xerektiң saǵadын songuур—teр айткан.

Songulda tugajыnda ol Konistitutstá айтканын ар көөрге, 22 хар четкен хамааттылар ер, хереезен теp ылгал чокка songuldaga кирзир polǵaш songudar ergeliq. Songuldaga kirispester polǵaш songudup polbastar polza, kem-puruuluq xerek kылǵaш suutta kirgenner, шийтиргеш, хереenden адырылааннар, uгааыь soluular, paza nazyлаp kырааннар теp айткан.

Teedi feodaldарны, teokrat lamalaryн, uluq хамнарын polǵaш өске-таа хемдикчи idegetterni songuldaga kиириштирбес tugajыnda Konstitutuska айтпайын турган. Ol cyge ындыq janзылыq турганын теerge, ol yjede kyrynenin erge-cagыргазынын paazyнга feodal idegetter турган polǵaш olар ol cyыл-dy konstitutuska kиирbejin pottарындан cайлаткannар. Ынсаарга nazyлаp kы-рааннар songulda хереenge kииршпейин турган coruk polza, paza-la ol ide-getterден азылы conнu хостuq ergezin pir janзы арга-pile kazyр узut-каp турганын ol polur тур.

Cer-cernin pot erge-cagыргаларынын tugajыnda айтканын ар көөрге, сумунуң pot erge-cagыргазы 200 өреgeden тургустунар, сумунуң тара-зы, sekreteri polǵaш 3 kezигynnyq—ындыq 5 kizi sostavтыq сумунуң cө-былеli турар. Kozуun polza, төртten өry сумудан тургустунар polǵaш 5 kizi sostavтыq козууннуң cөбылеli турар. Sumунуң pygy хереен, сумунуң paaштаар ceri corudar polǵaш шийтирлеер, козууннуң pygy хереен козуун-нуң paaштаар ceri corudar polǵaш шийтирлеер. Sumунуң cөбылеli козуун-нуң cөбылеlinge cagырттыр, козууннуң cөбылеli Саǵыттар Cөбылеlinge cagырт-тыр теp айткан polur тур. Iji тугаар Konstitus 1924 cылдан 1926 cылга ce-диr iji cыл тургузунда кыстыq poop турган.

Уш тугаар Konstitutu 1926 cылдын nojарда Kызылга polган TAR-нын V Uluq xuralындан padылаp yндырген. Ol Konstitus VI pөlyktyq, 31 cyылден тургустунган.

Konstitutun I pөlyynyn 2 тугаар cyылыnde polza, kyrynenin ap-parattарып kылакa demokраттың аргазы-pile, аңаа азылы арat massalaryн kылааа-pile kиириштирп турǵaш, Respublikтың иттиkki korum-curumун yнде-zini-pile pызыдар talazy-pile TAR-нын kol sorulгаларын todargajлаp айткан.

Respublikтың pygy cerin, оон иштинде pajлааn, ыязын, суун polǵaш оон pajлааn pygy улустуң хөреngizi кылдыр carлаарын, curttuң азы-агыжы-нын полити kyrynenin xолунга mөөнneerin, ekoном talazy-pile curttu pызыдарынын cepsee polur kyrynenin таытккы садынын monopolun тургузарын, respublikтың хостuq corуun pызыдары-pile Arattyң Revolustuq Шериin тургузарын, арat conнuң шазынга cyдырып polǵaш temissezirin хостuq poldуrar sorulga-pile шазыны kyrynedен, хыreeni шkolадан тус-каjлаарын, арat conга ылаптыq хостuq ergeni хандыраp sorulga-pile парла-ганын евилеideerin, xuralдары, mitingилерни corudar oran-pazyнын тырсы-тын, азылы conнu халас өөредирин polǵaш халас emnenirin, азылы con pottарынын erge-азынга таарышкан аны-аны евилеидерге каттызар erge-лиq polurun—po pygy cyылдери Konstitutun 3 тугаар cyылыnde todar-gajы-pile тырымcyдыp tokтааткан турган.

Konstitutun III pөlyynyn 15 тугаар cyылыnde erge-cagырганын cer-cerde organnарынын (козууннар, сумулар, бактар polǵaш он өрегелерин) тургузуунуң tugajында тырымны парымдаалап, cer-cerde pot-cagыргалары-нын тургузуунуң хевирин todargaj айткан.

Konstitutun IV pөlyynyn 17 тугаар cyылыnde songuldaga ха-мааттыларынын ergezinin tugajында айтканын polza, Uluq, Picce xural-dарга, paza cer-cernin pot erge-cagыргаларынга respublikтың 18 хар чет-кен хамааттылары ер, хереезен теp ылгал чокка songuур polǵaш songudar ergeliq теp айткан. Ынсаарга ol Konstitus хамааттыларынын songuldaga

kirzir nazьn-xarьn 18 xardan ɵry kьldьr toktaatkan polgaş pygy xamaat-tylarga songuur, songudar ergeni tьvьskanь-pile TAR-ның xamaatтыларь-ның demokrattьq ergezin kalbartkan tur.

Уş tugaar Konstitus 1926 сыдан 1930 сыга cedir төрт сыдың тургузунда кыştьq poop турган.

Төрт тугаар Konstitustu 1930 сыдың октаврда polgan TAR-ның VII Улуq xuralьндан падылар yндырген. ОI Konstituska—азыць arattarның ergeleriniң deklarazь, teedi erge-cagьrganьн, cer-cerniң pot-cagьrgalarь-ның, songulda ergezinin, bydzet ergezinin, kyryneniң tanmazьнн, syl-de temdeenin polgaş tugunun tugaьь kirgen. Uk Konstitus polza, 61 cyyl-derliq VI kol pɵlykten turgustungan. Po Konstitus еrtken 10 сыдың тургузунда хостуq respublikтн arat connarьнн tiilep алган cedilьskinnerin tyrymcydyp pьььqлаан Konstitus polgan.

Konstitustun 1 tugaar cyylynde kyrynenin politiktіq arьnьn todargaj aьtkan, *„Tuskaj polgaş pot ergeliq Tьva Arat Respuslik polza, aзыць arat tymenniң diktaturu-pile tus curttun, kapitalistьq eves хɵq-зыldezin хандьrар polgaş sosializmнь pottandьrар tep sorulgalьq aзыць arat tymenniң kyrynezi polur“*—tep pizeen.

Konstitustun 8 tugaar cyylynde: *„Respuslikтн temissezip алган cedilьskinin kamgalaarь pile polgaş taştьkkь, iştikkiniң tarlakcыларьнн jozuzun egidip turguzup polurnn cok kьlr corulgaга Tьva Arat Respuslik polza, arattarның kyrynezin kamgalaarьn Respuslikтн pygy xamaat-тыларьнн, xyleelgezi poldurur polgaş pygydeniң şeriq cykteeşkinin turguzar. Cepseen xolunga tutkaş, Respuslikть kamgalaarьнн хyндылыq ergezin karacangьs aзыць arattarga ediledir...“* tep koncuq cugula cyylydy kiirgen.

Ыlangьja songulda ergezinin tugaььnda konstitustun 47 tugaar cyylynde songuur polgaş songudup polbastarның tugaььnda koncuq şьn todargaj cyylderni tyrymcytken. „Songuur polgaş songudup polbastar polza: 1) aзыk-koncaa тьвар sorulga-pile ɵskeni mɵlcyyrler; 2) амь-хуунуң sadьqзыларь (caзы sadьqзылар) polgaş ceeli-pile akşa ɵstyryp mɵlcyyr idegetter, kapital salgaş protsenti (хуу) тьвар, aзы kылаььn olca тьвар idegetter; 3) lamalar, хамнар polgaş şazьn coruun, onza aзыь kьlr алган ɵske-taa şazьn idegetteri; 4) teedi feodalдар, nojannar polgaş kargьs tyzymetter; 5) kontrrevolustuq samььnnarның polgaş şimceeşkinneriniң paaş-тыңcыларь, turguzukcыларь; 6) şyygyge şiittirgeş, xoojlu tyrym ijik-pe, aзы şyygy toktaalь-pile ergezin kazьтыrgannar“. Po cyyl polza, feodal idegetterniң tazyьn тура тыrtьp uzutkaarьga polgaş aзыць connuң erge-cagьrgazьn oon ьңaj pьььdarьga uluq uzur-tuzalьq polgan.

VII Улуq xuralдан падылаан төрт тугаар Konstitus 1930 сыдан 1941 сыга, aзы амғы caa Konstituska cedir pydyn 10 сыдың тургузунда кыştьq xoojlu poop турган.

II

Ује-үјениң амьдыральга таарьştьr parьmdaalap kelgen, po төрт konstitustarның каьзь-таа, arattьn revolustuq kyrynezin pьььдьr, Nasional-xostalgalьq revolustun tiilelgelerin tyrymcydyp padьtkaan konstitustar polur tur.

Pir polgaş iji tugaar konstitustar polza, Sovet Eбилелинiң tuzalamcьz-pile taştьkkьнн tarlakcь kuldаньcыларьнн xolundan xostalган Tьva Arat Respuslikтн tuskaj turarьn pygy-le кыştьr-pile pьььdar, caa xostalган аныjak Respuslikтн pydyn turarь polgaş oon ьңaj saьььaарьнн кыştьq сууру polza, cyq-le tiileen proletarның Sovettiq Respusliiniң tuzalamcьzьндan polur tep cyвени pilgeş, Tьvaнь Sovet Eбилelin-ce cook-

şulader tugajında ol konstitustarga cugula cyılderni tyrymcydyp kiirgen turgan.

Moın ap kœerge, TAR podunun turup kelgeniniń paastajǵ xyn-merinden egeleeş, podunun tereen ada-curttu polur Sovet Ewileli-pile akkıtınmanıń najıraldıq xarızaazın rızdar tugajında onza sagış salıp egeleeni todargaj tur.

Pir polgaş iji tugaar Konstitustar kyryneniń erge-cagırgazın demokratsıdar, erge-cagırganı azyly connuıxolunga şilcider tugajında tyrymcydyp rızqlaan.

İndıq polza-taa, ol yjede iştikkinin feodaldarının politiktıq, ekonomıuq tarıaly xeeer turup turgan polgaş kyryneniń udurtulgazına paza-la olar olıurup turganının uzurundan, konstitusta tyrymcydyp rızqlaan cyılderni pottandırgazın pygy-le kysteri-pile oralday turgannar. Cizee: I Uluq xuralga padılap turgan pir tugaar Konstituska udurlanıp, uluq feodaldarının pıreezi polur Pujan-Padırgının cugaalaan polza:—Şuptu ulustun teń ergeliq polurun cugaalap şıdavas-men. Kozuınnuı „en adak“ kizizin (jadı aradın) kancaarlı? Paza-la teń ergeliq tep sanaar-pe? Tyzymetter-pile onu kancap teńneer poor, tyzymetter uluq ergeliq-le polgaj—tep udurlanıp turgan. Oon ınaj iji tugaar Konstitusta 18 xardan ury ewes, xarın 22 xardan ury nazılyq xamaattılar songuldaga kirzir, ıncaarga nazılap kırıannar songuldaga kırışpes tep ajytkan. Ol coruk paza-la feodaldarının saldar xaldamırgandan polganı todargaj tur.

Yş polgaş tørt tugaar Konstitustar polza, feodalizmının tazylyn tura tırtıp uzutkap, teokrat lamalar, xamnar-pile polgaş ške-taa janzy-pyry tajzynnar-pile temissezip turgaş, arat connuı cedip algan cediışkinerin tyrymcydyp rızqlaan konstitustar polur tur.

1929 cılda polgan Arattın Revolustuı Namının VIII Uluq xuralı feodaldarının xorengizin xavırar tugajında şitpir yndyrgeı. Ol şitpir jozugaar, 1931 cılda feodaldarının politiktıq ergezin kazıp, xorengizin xavırgaş, onu picce şıdalıdy arat azy-agıjlarga tırsıp pergeı.

1929 cılda polgan namın ıylgalday polza, namın polgaş kyryneniń apparadınan feodaldarın polgaş revolustuı turguzuıga udur ške-taa janzy-pyry idegetterni aştap arıqlaan. Feodaldarının xorengizin xavırarı-pile cergeleştir xyreelernin kol xorengizin paza xavırgan.

1931 cılda feodaldarının, teokrat lamaların politiktıq, ekonomıuq kyzyn ıkkas, pistin curtıubus iştikki, taştıkkının kuldanyşkınından kezeede xostalğan. TAR-ın Nasional-xostalgalıq revoluzunı ol tœgylyıq tiilegeleri polza, karacangıs Uluq SSRE-nin akkıtınma tuzalamcızının accız-pile polgan. Pistin arat connıustun cedip algan cyılderin yş polgaş tørt tugaar Konstitustarda tyrymcydyp rızqlaan turgan.

Tört tugaar Konstitustun yjezi polur 1937—38 cıldarda kontrrevolustuı pelyktın tazylyn tura tırtıp uzutkaan soonda, TAR podunun xœzylydezın uluı-uluı cediışkinerliq poldurup, paza podunun cangıs ewin ulam rızkan.

TAR-ın amı Konstituzunga cedir yjenin pajdalınga taarıştı parımdaalap turgan konstitustar cetpesterliq turgan-na. Cizeeleerge: konstituska ewes, namın programıga kiirer cyılderni-taa, xyn-pyryny toktaaldarınga temdeqlep ajıtır cyılderni-taa, ol konstitustarga kiirip turgan—teen ıkkas oon-taa ške eleen cetpesterliq turgan.

Uk konstitustar ceze-taa cetpesterliq turgan polza, Nasional-xostalgalıq revolustun tiilegelerin rızdar, kyryneniń erge-cagırgazın demokratsıdar, arat connarın iştikki, taştıkkı tajzynnarı-pile kam-xajıra cok temissezir talazı-pile uluı ojnaaşkınıq poır turgulaan.

III

1941 сыда Тыва Арат Республикаһың азыльс конунуң X Улуғ хуралы TAR-ның саа Конститузун падылаан. Ол полза, Nasional revoluzu yngenden peer poop kelgen konstitustarnың узун саһың алыр полза, пеş тугаар Конститус полур.

Тываның арат кону 2 сы азық өјнүң ішінде саа Конститустун тугу-мун адаа-pile podunun kyrynezin рьзыдыр curtтаp turar tur.

1941 сыда TARN-ның XII Улуғ хуралындан namның саа програмьың полгаş тырымун падылаан-pile cergelestir, TAR-ның саа Конститузун улустун X Улуғ хуралындан падылаан coruk полза, Тыва кыргыненің хөқ-зылдези саа cada-ce өскерlip tepseeniniң temdee полур. TAR-ның 1941 сыда падылаттыған саа Конститузу полза, Совет Социалистық Республикаһың Сталинсы Улуғ Конститузундан yndezenip төрыттыген.

TAR-ның саа Конститузу полза, Советтин арат конунуң Сталин-ның Конститузу-pile тырымcyдyp падыткаp алған төөгылық тиіелгелерин узуткаp cок кылы sorulga-pile xалдаp kirgen nemes-faşıстық теерbecci тајзыннарға uдуp corудup turar ada-curtтun uluғ тајыһының egeleen ује-зінде төрыттыген.

Азыльс конунуң X Улуғ хуралындан Улуғ Сталинның адынга corут-kan deklarazы-pile cergelestir TAR-ның саа Конститузу полза, pygy tele-geјni ezelep, demokrattық jozunu узуткаp, улустарның тускај тоғуннаар corуun cок кылыр, pygy telegeјniң азыльс коннарғын кулданыр teen sorul-галық nemes-faşıстық imperialisterniң kalcaалық planыңа uдуp Тываның pygy арат конунуң харьзы полған.

Тываның арат кону полза, ada-curtтun uluғ тајыһының iјi сы азық yrgylcylep kelgeniniң тургузунда TAR-ның саа Конститузунуң tugunun адаа-pile podunun амьдыралың тургуспу-шаан coraаш, nemes ezelekci-лерге uдуp murnаксы тајыңсыларның саһыңа турзup kelgen, турзup-таа турар.

TAR-ның азыльс кону полза, Советтин полгаş Тываның арат коннар-ғын uluғ тиіелгелерин камгалаар teeş maadyрлы-pile temissezip turar Улуғ Кызы Шериқге potтарғын pygy-le кыş şыдалы полгаş et-xөrengizi-pile po ертикн ујениң ішінде тuzалазыр kelgen.

Konstitus полза, ертип kelgen oruktun полгаş tiіlep алған cediіskin-nerniң тыннели полур cybe tep еş Stalin pisti өөредip turar. Konstitus полза, xerek кығында tiіlep алған cediіskinnerniң pyуytkeli полгаş олар-ны тырымcyдyp падыткаань полур.

TAR-ның 1941 сыла cedir кыстық poop kelgen Конститузу полза, 1930 сыдын okтаврда TAR-ның VII Улуғ хуралыңа падылаттыған. Ын-цангаş TAR-ның 1930 сыдагы Конститузу-pile TAR-ның 1941 сыдагы Конститузунуң аразы он азық сы poop turar tur. 1931 сыдан egeleeş 1941 сыла cedir po ертикн ујениң ішінде Тываның Nasional revoluzu oran cок purungaар tepseen. Po аразында tus curtтun азыл-агы економу полгаş ағы talазы-pile тургузуу yndezeninden өскерilgen.

Ынцангаş TAR-ның VII Улуғ хуралыңа падылаан Konstitus curtтun ол хөқзылделиқ өскерilгелерин көргыspeјin турған полгаş көргызыр şыда-vas-таа appargan. Ол Konstitus полза, кыры ergizireј pergen, Ынцангаş Тываның Nasional revoluzunуң хөқзылdeziniң амгы cadазың pyруny-pile көргызыр şыдаар полгаş Тываның арат конунуң 1941 сыла cedir xerek кығында tiіlep cedip алған uluғ cediіskinnerin тырымcyдyp рьзықлар şы-даар саа xooјлуну yндырeri cugula appargan. Ол tepşilгелиқ өскерliіskin-ниң kol utkazы cyde турғаны?

Pireede, Тываның арат кону 1921 сыдын Nasional-xostalгалық revo-lyzunуң accзы-pile таştыккы curtтарның imperialisteriniң тарlal-кулданыы-кыһындан адылыр, оларны podunun curtтундан сывырып yндырген полза-таа, curtтun ішінде mөлcyyr ағы полур feodaldарны 1929—31 сылдарға

cedir uzutkavaıyn turgan polgaj. 1929 ıylga cedir udurttulgaga turgan parıyn idegetter polza, curtıun ıstinde mөлcyyr angylarnıń erge-azıyn kamgalaar politiktı corudup turgan polgaş Uluq SSRE-pile cookşulaşpaıyn, harıyn taştıkkınnı imperialistiq kyryneleri-pile cookşulazır uqla-nıyşkınnı corudup turgan.

1930—31 ııldarda Tıvanıń arat conu podunun revolustuq nam, ca-zaanıń paastalgazı-pile mөлcyyr angı—feodal-teokrat idegetterge udur şitpirliq şavıyşkınnı egelep, feodaldarnıń et-xorengizin xavırgaş ky-ryneniń xolunga şilcitken polgaş feodal-teokrat jozunu uzutkaar coruktu 1941 ıylga cedir pyryny-pile tooskan.

Ijide, curtıun azy-agıynıń kol adır polgaş Tıvanıń arat conunun kol pajlaa polur mal azyınnı 40 xuuı 1930 ıylga cedir feodaldarnıń xolunga turgan, öske-pile cugaalaarga, mөлcyyr angylarnıń xolunga tur-gan.

İncaarga, 1941 ıylda polza, maldıń pygy paazyınnı 99 xuuı azy-ı arattarnıń, kyryneniń, xej-niittiniń xolunga, kooperatıf organizastarın-ga kirgen.

Uşte, 1930 ıylda paraan saarılgaзын polgaş sadıqınnı 30 xuuı öncy xuuıılarınıń xolunga turgan polza, 1941 ıylda ıstikki polgaş taş-tykkı sadıq kyryneniń organizastarınıń, xereqler polgaş us-tıvıyş koope-rastarınıń xolunga 100 xuu kirgen.

Ro ertken on ıyldıń turguzunda TAR-nyń azy-agıy polgaş kultur, politiktıq xeqzyldezi koncuq uluq öskerilgen. Cizeeleerge: 1930 ıylda maldıń paazy 1034 mun turgan polza, 1941 ıylda 1462 mun kıldır ös-ken. Tarılgaınnı şoly 1930 ıylda 14888 ga turganıdan 1941 ıylda 34712 ga cetken ijik-pe, azy 233 xuu ösken.

Tus cuurt 1930 ıylda podunun transporttu cok turgan polza, 1941 ıylda curtıun ıstikki transport tazylgaзын xandır turar avtotransporttuq polgan.

1930 ıylda Tıvanıń nasional piziin yndyrıgıze cedir pygy conun 98,5 xuuı pizik pilıes turgan polza, 1941 ıylda cogıur nazıyq conun pizik piliri 90 xuu cetken.

Azyınnı massanıń kulturluq polgaş politiktıq saızralı pedeen. Ky-ryneniń ıstinde curtıun yletpyr pydyrılgeri, aldın yletpyry ösken pol-gaş ulam-na purungaar saızrap turar.

1941 ıylda cyq-le kyryneniń yletpyry 4 milliondan azyq akşanıń produksuzun pergen.

Curtıun ıstinde ulustıń azy-agıynıń pygy adırlar polgaş kulturu özyr xeqzeeni-pile kadı, arat massanıń materialdıq pajdalı kedyrylgen.

Tıva kyryneniń özyr xeqzeeniniń todargaj parımdaazy polza, ky-ryneniń bydzedi 1930 ıylda 1 million akşa turganıdan 1941 ıylda 7662 mun akşa cetken ijik-pe, azy 7,5 kattap öskeni polur.

Ro ertken on ıyldıń turguzunda Uluq Sovetın azyı conu-pile Tı-vanıń arat conunun arazynda akkıtınmanıń er-naızralı kancaar-taa aaj-cok pıyşkan.

Tıvanıń arat conu podunun Arattıń Revolustuq Namınga, Revolustuq Cazaanga paastadı algaş, Uluq Sovet Eıileliniń xun-pyry kergyzyp tur-ar akkıtınma tuzalamcızynıń accız-pile podunun xeqzyldeziniń py-dyn tögıylyq cadazy erttip kelgen.

Tıvanıń kyrynezi polza, „kapitalistiq eves oruktap coorttu xeqzyp par cıdar polgaş curtıun ıstinde feodalizmıń harılzaların yndezi-nerin şitpirlii-pile tura tırtıp uzutkar turar Arattıń revolustuq, impe-rializmıge udur, antifeodaldıq, burzuas-demokratıyq, caa xevirliq res-publii”—poop turganıdan mөлcyyr angyların uzutkar cok kılga pol-gaş kyryneniń ıstinde kol angylar polza: arat-malınnarnıń angız, caa

өзүр олурар ылетпырссин амғы, паза ол іји амғылардан төрыттүныр унген интелігензі—шак мандық кырыне роор хөқзыр өскен.

Тываның кырынези полза, азыльс кон рооунуң Араттың Revolustuoq Намының полғаş Revolustuoq Cazaаның паашталгазы-pile coraaş, imperialistiq polғаş feodaldық тарлалды узуткар, kontrrevolustuoq парьын ideget-terni сыла шапкаş, curttu kapitalistық евес оруктар sosializm-ce хөқзыдериниң pygy argalarын хандырыр алган кырыне роор хөқзеен.

Ро pygy cyylder полза, 1931 сыдан егеleeş 1941 сыла cedir ро он сылдың тургузунда Тываның кырынезиниң економу полғаş амғы талазы-pile тургузуу ундезини-pile өскерілген теп cybeni көргызыр турар тур. Ро pygy өскерілгелер полза, Тываның арат кону политик, економ, культур тургузуушкунунуң талазы-pile кансаар-таа аај-сөк төөгылық улуқ тилелгелерни cedir алган теп cybeni көргызыр турар.

TAR-ның X Улуқ хуралынга падылаан Конститус полза, TAR-ның економунуң полғаş амғы тургузуунуң өскерілгелерин парымдалаан. Саа Конститус полза, Тываның арат конунуң тускај тогуннаан 20 сылдың тургузунда тилеп алган улуқ cediшкinnerin тырымcyдyp пызыqlaан.

Аһаа таарыштар Конститустун 1 тугаар cyylyнде pizeeni полза:

„Тыва Арат Respublik polzu, imperialistiq polғаş feodaldық таралды көк кылгаş, curttu kapitalistық евес оруктар sosializm-ce хөқзыдерин хандырыр турар, азыльс коннун (malсы араттарның, ылетпырссиннериниң полғаş inteligenзиниң) хамаарышпас кырынези полур“—teen.

TAR азыльс коннун кырынези полган узурунда, Конститустун 2 полғаş 3 тугаар cyylderinde TAR-ның pygy erge-cagyrazyr полза, азыльс коннун хуралдарындан поттаныр, хоорај-pile көдеениң азыльс конунуң холунда турар теп ајыткан. Ол хуралдар полза, TAR-ның политиктиқ ундезини полур.

Tus cuurt полза, kapitalistық евес sosialistық хөқзылдезиниң оруун-це шилцен. Улустуң азыл-агылының sosialistық сектору—ылетпыр, transport, садық, саң-хөө сы келір tudum улам-на өзүр пызыгыр турар, азыльс massaların саагај пайдалы pedir, арат азыл-агылар полғаş оларның екки тура-pile каттышкан көдее азыл-агыј artelderi, MCAE-leri, us-тыбыштық artelderi полғаş өске-таа каттызышкынар улам-на өзүр турар.

Арат азыл-агыларның хөқзеени-pile cergeleştir кырыненің полғаş хөј-ниіттинің өncy-xөргengizi өзүр пызыккан.

1941 сыла cedir көдее азыл-агылының талазы-pile 4 кыразыл-агылар, көдее азыл-агылының 18 artelderi полғаş 50 MCAE-leri тургустунган. Ын-саңағаш азыльс араттарның уурмек параанның азыл-агыларь сажырап калварганы-pile кадь кырыненің полғаş кооперас организастарының сектору паза өскен.

Конститус полза, curttun ішінде пар турар uklattарның аајы-pile өncynyң хөргengizin уş јанзы хөвирге токтааткан:

Pireede, кырыненің өncyzy, cyl teerge, pygy улустарның ergezinde турар өncy-xөргengi. Аһаа хамаарзыр cyylder полза, cer полғаş оон пайлаа, ыјаş, суқ, оларның пайлаа, fabrikтар, zavottar, хөмыр-таş уургаларь, темір-тазы казар уургалар, алдын уургаларь, avtomobildin, суқнуң, агаарның transporttu, банкь, харылааның херекселери, кырыне азыл-агыларь (кыразыл-агылар), komunal cerleri, кырыненің албан cerлериниң полғаş ылетпыр pydyrylge cerлериниң curttaar oran-пазықнары полур. Ол cyylderni амь-хуунуң өncy-xөргengizi пoldurbas.

Ijide, хөј-ниіттинің өncy-xөргengizi. Аһаа, хөј-ниіттинің pydyrylge cerлериниң, кооперас организастарының, араттарның каттышкан азыл-агыларының, азы көдее азыл-агылының artelderиниң, MCAE-lerniң полғаş өске-таа каттышкан азыл-агыларның холунда турар турар pydyrylgeniң pygy cepsek-xerekселери хамаарзыр.

Уште, амь-хуунуң өнцү-хөреңгизи полгаş podунуң кыş-şыдалыңа үндезилген, өске кизиниң кызын мөлсүбейин турар амь-хуу араттарның полгаş ус-тывьş азыль кыль турарларның хуузунда өнцү-хөреңгизи.

TAR-ның экономнуң полгаş политиктиң хөңзылдезиниң үндезини полза, шыньс полгаş ак-сеткилдиң азылдаар корук полур теп сыбени Конститус тырымсудур рьзылаан. TAR-ның Конститузунуң 8 тугаар цуылынде:

„Шыньс полгаş ак-сеткилдиң азылдаар корук полза, curtтуң экономнуң кызын полгаş TAR-ның азыльс массаларының, et-хөреңгилиң пайдалың, паза культуруң, cыргалдың амьдыалың көдүрериниң, үндезини полур.

TAR-da кыş-азыль полза, азыль кыльс şдаар хатаатты пырызунуң тееди алсань полгаş хындылың алдарлың херее полур“—теп пизеен.

TAR-ның цаа Конститузу полза, кыргынениң хереенге кирзирин хандырып турар калбак демократтың ергени азыльс конга перген.

Конститустун 58 тугаар цуылынде мынса теен:

„TAR-ның 18 хар четкен хатаатты пырызы nasional сөөгү, şазын цудылгежи, ерттем пили, суурзуң, суурзуң евежи полгаş et-хөреңги пайдалы хатаан цокка соңгуур полгаş songudar ергелиң.

Soңгуvas полгаş songudur поластар полза, мурнунда feodal, nojan, тузалаксь, cагырксь полгаş өске-таа кыргыс тызымет, teokrat, улуң lama полгаş улуң хам coraannar, азыльс концаа тывар сорулга-pile өскениң кызын хөлезилер кизилер полгаş кыş-азыль кылаапың, орулга тыр амьдыраар кизилер, мурнунда kontrevolustuң yjmeennerniң удуртукчаларь полгаş оларның idepkejiliң кирзикчилери coraannar, паза угаань солуу кизилер, şyygyge songuur ергежин казытырып şииттиргеннер полур.“

По цуылде songulda ергезиниң талазы-pile şак ынсаар кызыгаарлаан корук полза, curtтуң конунуң сөгениң кеjee полур тарлаксь аңгыларның арттыşкыныңа полгаş оларның-pile sylceeleşkek төlee полур idegetterge идурландырган корук полур.

TAR-ның азыльс кону podунуң Revolustuң Кыргынезиниң пааштаар cerlerine калваа-pile кирзип турарының, паза TAR-ның политиктиң үндезини полур азыльс конунуң хуралдарь Тываның арат конунуң кызыл-сagyзынън жозулуң ileredikcizi полурунуң todargaj парымдаазь полза, 1941—42 cыдарда poop ерткileen азыльс конунуң хуралдарының songuldalary полур тур.

Uk хуралдарының songuldalaryнга pygy songukcularының 90 хуuzu кириşкен.

1942 cыдың fevralda афваннарның, сумуларның, суурларның полгаş козууннарның азыльс конунуң хуралдарының poop ерткен songuldalary-pile полгаş ерткен cыдың dekabrdan egeleeş po cыдың январга cedir полган ucastka хуралдарының songuldalary-pile 771 арван хуралдарь, оларның prezidiymneri 3275 кизилиң, 105 ucastka хуралдарь, оларның prezidiymneri 419 кизилиң, 84 суму хуралдарь, оларның picce хуралдарь 2136 кизилиң, суурларның, хооражларның, алдын уургажларның полгаş кыргызы-агылларда суму ергелиң 24 хуралдарь, оларның picce хуралдарь 489 кизилиң, козууннарның 16 хуралдарь, оларның Picce хуралдарь 726 кизилиң кыдыр tus-tus songutturur тургустунгулаан.

Бсцангаş respublika азыльс конунуң 1000 хуралдарь тургустунган полгаş оларның органныңа 7045 кизи songutkan тур. Пир евес ол санның кыргыга сумулар, суурлар полгаş козууннар хуралдарының санында сексилерге кириşкен 3500 кизилерни, паза ол ышкаş хуралдарының хөй санның активцаларың nemeer полза, TAR-ның арат кону podунуң кыргынезиниң хереенге калваа-pile кирзип турар полгаş азыльс конунуң хуралдарь полза, арат конунуң ерге-cагыргазының жозулуң органныңа теер тугаы todargaj көстыр тур.

TAR-ның revolustuң demokratijazy полза, азыльс конунуң demokratijazy иjik-pe, азы арат конунуң хөй нургузунуң demokratijazy полур. Kons-

titusta айткан кызыгаарлаашкын полза, ништи коннуң суу-ле шолуу евес кезеенге хамаарыр.

Мөлсүкү аңгыларның арттышкыннарыга удурландырган кызыгаарлаашкындан аңыда songuur, songudar ергениң кандык-таа кызыгаарлаашкынын TAR-ның Конститузу пoldurbas. TAR-ның pygy-ле хамааттылар полза, podunun кыргынезиниң хереенге тең ергелик кирзир. Songukcu pygyzu cangys kattap paдылар ергелик. Xereezenner polgaş Arattyң Revolustuq Şeriiniң albanьda турарлар полза, кыргынең албан хереенге pygy-ле хамааттылар-pile pir төмөй кирзип турар.

Бичаңгаş, pir евес Тываның Конститузун камдык өске curttarның конститутар-pile теңер көөр полза, Тываның Конститузу азысь conga тывскан калбак демократтык ергелериниң талазы-pile шуут ылгалыр турар.

TAR-ның Конститузу полза, pir талазында, мөлсүкү аңгыларның арттышкыннарын кызыгаарлаар полгаş curttuң ішінде жанзы-pygy kontrevolustuq idegetter-pile temissezir coruktu kol paрымдалаар, iji талазында, кыргынең полгаş хөй-ништиниң өңсү-хөргөзизин, paза arat азы-агыларны pygy хемсеңлер-pile хөкүзүдүр тургаş, азысь массаларның et-хөргөзүлүк paj-далың, paза культурлуқ, сыргалдык амьдыралың көдүрерин хандыра coruktu paрымдаалар турар.

TAR-ның Конститузу камдык демократтык curttarның конститу-тарындан суу-ле ылгалыр турар евес, харын SSRE-нің Конститузунуң тараа-зында pygy telegejde ең-не демократтык конститутарның пиреези полур тур.

TAR-ның Конститузунуң 60 суулыnde мыңса teen: „*TAR-da curttap turar SSRE-нің pygy хамааттылар TAR-ның хамааттылар-pile pir төмөй songuur polgaş songudar ергелик*“.

TAR-da curttap turar SSRE хамааттыларыга Тыва хамааттылар-pile pir төмөй TAR-ның ерге-сагырга органның songuur polgaş songudar ергени Конститута тырымдыр тывскан coruk полза: pирееде, TAR-ның caa Конститузунуң internationalдык хань utkazын көргыскен; ijide, Uluq Sovet Eбилели-pile Тыва Arat Respubliktyң arat connarының аразында аккы-тунманың internationalдык ер-нажыралың көстүр көрөөни-pile pызыгыр өскенин көргыскен.

Саа Конститустун ол суулын paрымдалааш, TAR-ның Picce Xural Prezidiymynуң tuskaj toktaalында айткань jozugaар 1942 сыдың egezinde Sovet хамааттыларының komitetтерин азысь коннуң xuralдарың-ce şil-cidip organizastaan.

Sovet хамааттылары ол ергени kalbaa-pile азықлар турарын, 1942 сы-да poop ерткен songuldарының тynnelдері todargaј көргызыр турар тур. Cizeeleerge, суurlарның полгаş xoorajларның азысь connарының Picce xuralдарыга Sovet хамааттыларындан 318 kizini полгаş kozuunnарның Picce xuralдарыга 143 kizini songaan.

1941 сыда ulustuң X Uluq xuralындан TAR-ның Picce Xural kezигynneriniң sostavyнга sovets хамааттыларындан 14 kizini songaan. TAR-da curttap turar sovets хамааттылары ulustuң X Uluq xuralында egeleeş, TAR-ның caa Конститузун jozugaар curttuң pygy-ле азы-агыј полгаş politik амьдыралыга ең-не idepkelijik кирзип, paза oон-pile cergelestir Тываның pygy хамааттылары-pile kadь Arattyң Revolustuq Намының полгаş Revolustuq Cazaаның paastalgazy-pile TAR-ның азы-агыј, politik талазы-pile caa-caa cedişkinнері teeş temissezir турарлар.

Arat коннуң хөй keziinge TAR-ның Конститузунуң perip турар kalbak демократтык ергеzi полза, суу-ле songulda ергеzi тырсыр-pile кызыгаалаттынмайын турар.

Саа Konstitus полза, ерге-сагыргань teedi органның cedir songuur полгаş songudar ергелерни тырсыр-pile cergelestir хөй-хөй өске ергелерни TAR-ның азысь conunga тырсыр хандырган.

Azıldaar, tıstıanır, öörenir ergeni, nazılap kыraanda et-xөrenginiń tuzalamсызın alır ergeni, curttuń azı-agыj polgaş politiktıq амьдара-лыга хереезennerniń er kiziler-pile pir teń kirzir ergezin polgaş оон-таа өске ergelerni TAR-ның Конститузу pygy азысь congа pergen.

Aзысь congа sөstyn, parlalǵanыń, хural-suqlaаныń, mitingi polgaş сыскаaldарның şөleezin, хөj-niittiniń organizastарыга kattызарының ergezin тырсыр хандырағын polgaş paza olарның амь-podunga, oran-pазыңы-га халдар polvas coruktu polgaş оон-таа өске ergelerni olарга тырсыр хандырағын TAR-ның Конститузу paza-la tyrymcytken.

TAR-ның Конститузу polza, burzuastyq curttарның konstitutastарыга podaarga, SSRE-niń Stalincь Конститузу-pile pir төмеj, kalvak demokrat-тыq erge-şөleeni cyq-le carlap, kuruq aazaaşкын-pile еrttirip turar eves, хағын arat connuń ol erge-şөleelerni pyryn edileeringe erge cok cugula et-xerekselderni хандырағын paza pottандыртur.

Тываныń Конститузун Stalinnıń Конститузунуń оqlu tep adap turарь koncuq шы.

TAR-ның Конститузу polza, curttuń cyq-le ekonomnuq polgaş poli- tik pajdaldарының 10 сыдың, turguzunda өскерilgeleringe yndezipenip ты- вылган eves, хағын SSRE-niń Stalincь Конститузунга paza-la yndezipengen.

TAR-ның Конститузунда Sovettin Конститузунуń Stalincь ideji sin- nikken polgaş Тываныń азысь connuń төөгыlyq tiilelgelerin tyrym- cydup padytkaan.

Nemes-faşıstıq ezelekiler Sovet Eбилelin-ce oor teervecci jozu-pile халдар kirgeniniń soonda yş-le хонup turda TAR-ның Конститузу padыlat- тынган. Faşıstıq ezelekiler caa imperialistiq tajыны egeleerde, pygy telegejnin ep-tajыңы kyzeer ulustарыń шуut uzutkap, kандыq-таа demok- rattыq erge-şөleeni cok кылы sorulгань salган. Nemes-faşıstıq ezelekci- ler Evроpanyń хамык kyrynelerin ezelep ap, ol kyryneleriniń ulustарыń pottарыга сағыртur алгаş, ында pygy-le demokrattyq erge-şөleelerni pu- du-pile сыла tepsep uzutkaaş, Evроpany ulus connарның kara-pазыңь кы- дыр өskertip, kul edileer turguzudnuń korum-curumun kattap turguskannar.

Gittleriq tarlaaşкында tyr kirgen ulustar nemes-faşıstıq nojannарның polgaş varonnарның kuldарь polur pajdalda kirgen. Nemes-faşıstıq ezelek- ciler şak ol ыşкаş jozu-curumnu SSRE-niń polgaş TAR-ның arat connары- га tavарыştарығын oraldazyр turar.

Ыncangaş TAR-ның arat connu polza, podunun caa Конститузунуń тыр- сыр pergen kalvak demokrattyq erge-şөleezin хerek кырыга азыqlap тургаş, тыдың pygy-le азыдарың faşıstıq араattannарга удur temisseldiń sorulгаларыга сағыртur, podunun pygy-le азы-corugulгаларың faşıstıq ezelekileri pyryny-pile сыла шаар uzutkaar şaktь cookşuladyғының хе- reen-ce uqlandyртur kelgen polgaş uqlandyртur turar.

TAR-ның Конститузу polza, Тываныń азысь connuń pygy кыşterin мадыртық Кызы Şeriqge tuzalaar coruk-ce ебиледеериниń кыстық sepsee poop turar.

Eş Stalinnıń ajttыşкыны jozugaar pygy кысты frontuga tuzalaары- ce ебиледеp, хамык азыды тајын pajdalыга таарыştur turguzup тургаş, Тываныń arat connu TAR-ның caa Конститузунда tyrymcydup pyзыqlap алган төөгыlyq cediіşkinnerin kamgalaары- ce pygy-le кыş шыдалың polgaş et-xөrengizin ебиледеp turar.

Sovettin arat connuga materialdyq tuzalamсы kөrgyzer coruktu ulam-na өry tepsilgeliq хемceq-pile тыңыздар төлеede, pygy-le албан, pydyrylge cerлериниń, көdee азы-agыңың polgaş yletpyrnyń азылың şiitpirlii-pile шыңгыь көдырp pedideri erge-cok cugula турган.

Кыş-азыдың pydyrymceliq coruun көдырeri, yletpyrnyń хereksel- derини caa-caa cyyderin pydyrer argazyга өöreniri, yletpyrnyń pol-

гаş көдее азыл-агыһның пыдырып ундырер продуksuzun көвудедирі cугула турған. Куş-азыдың аргаларын ундезіні-pile өскерттірі негеттініп турған.

TAR-ның азыль сону ро устынде айткан сорулгаларны кыуссеіпі-шаан, podunun revolustuq nam, cazaаның удуртұлгазы-pile coraaş, kancaar-taa aaj-cok uluq aзыldарны corutkan.

Улетпырның пыдырып ундырер продуksuzu 1941 сыда 4 861 муң акша турғаньдан 1943 сыда 6 350 муң акша поор өскен іжік-пе, азы 1941 сыла удур өзылдезі 30 хуу поор турар. Іжі сыдың тургузунда тарылганың şely 160,6 хуу өскен полгаş 1943 сыда тарылга şely 54 383 га cetken.

TAR-ның азыль сону таһынның egezinden тура 6 900 000 акшаның peleen маадрылқ Кзыл Şerіqge тuzalap corutkan. Ро coruk полза, TAR-ның Конститузунуң азыль conga pergen азылдаар ergeзі curttuq пыдырыкcy куşтерін өстыреріңе полгаş азыль сонуң et-xөrengіліq pajdalын pediderіңe koncuq uluq кыстық sepsek полганың көргызыр турар тур. Şыль полгаş ак-setkildіq азылдаар coruk полза, TAR-ның хамаатты пырызунуң амьдыралың cугула cyуly, ең teedі xyleelgeзі полгаş şыль xeree полган.

TAR-ның Picce Xural Prezidiymynден ada-curttuq таһынның уjezin-de 64 kizini Respubliktyң Ordeni-pile, 107 kizini Куş-азыдың Ordeni-pile, 216 kizini TAR Picce Xural Prezidiymynуң Xyundylyq pizii-pile şaппaғылаан coruktan-na ol tugajь ilereer тур.

Cazaktyң ро teedі хавьяаларың тысьыр şaппaарда албан organizas, улетпыр пыдырылге cerlerіңe, kolxostарның şөlderіңe полгаş podunun азыл-агыһға şыль, ак-setkildіq азылдаан teesh, куş-азыдың talazь-pile onza cedilgelіq полган teesh, Тывань арat conunun ең еккі төleelerіңe тывьскан.

Ро teedі şaппaldар полза, TAR-ның азыль сону faşistyq teerveccilerge удур мурнаксы таһынсылар полур teesh, caa Конститустуң olарга pergen азылдаар ergezin xerek кырыңа канcaар азыqlар турарыңың көргызыу полур тур.

TAR-ның азыль сону podunun өөреніп ergezin paza-la kalbaa-pile азыqlар турар. Улус cырьдышыкының хереeңe кырыненен ундырер акшаның cарьqдаль ada-curttuq таһынның іжі cыльың тургузунда 255 хуу өскен полгаş 1943 сыдың vьdzedіnіn пыгы cарылгазының 18,2 хуузу поор турар.

Respubliktyң іштинде пыгы şkolalарның өөреніkcілерінің сапы cyq-le cangьs cы іштинде, 1942 сыда 9 745 kizi турғаньдан 1943 сыда 12 560 kizi поор өскен.

Moон ар көerge, TAR-ның азыль сонуның пыгы-le kol podal сағызь nemes-faşistyq ezelekцilerge удур temissel teesh хамык кысты, хөrengіni evileldeerin-ce uqlangan таһын уjeзі поор турза-taa, arat connu erttem piliqge өөredip, kultur, politiktіq pajdalын pedidip тургаş, olарны curttuq revolustuq тургузууşkununun хереeңe, paza faşistyq ezelekцilerge удур temisselge idepkelijіq kirzikцiler poldurar tugajьнда nam, cazak koncuq uluq sagьş salьp турар тур.

TAR-ның Конститузу kalbak demokrattyq ergelerni хереezennerge тывьскан. TAR-ның хереezenneri полза, азыл-агы, politiktің хереeңe idepkelijіq kirzip турар, er kiziler-pile pir төmej ergelіq, curttuq хамааттылар полур. Ol tugajьнда todargaj парымдаа полза, кырыненің erge-cagьrgазының organnарьнда хереezennerнiң kirzip турарьдан көстыр. Arvannарның полгаş ucastkalарның азыль сонуң xuralдарьнда songutturgannарның 22,5 хуузу хереezenner, sumularның, suurlарның полгаş kozuunnарның picce xuralдарьнда songutturgannарның 25 хуузу хереezenner. Erge-cagьrganың teedі orgaнь—TAR-ның Picce Xuralының kezіgynynde 15 хе-

reezenner songutkan. Ada-curttun tajınnıñ yjezinde cazaktıñ havıjaazı-pile 102 xereezenner şaınatkan ijk-pe, azı pygu şaınatkan ulustarnıñ 26 xıuzu xereezenner poop turar.

Uletpyr pydyrylge polgaş azı-agıj cerleriniñ kol kyzy xereezenner poop turar coruktar eweş ewes. Cizeeleerge, Uletpyr Tudıuq jaamızınñ sisteminde pygu azıcınnağnıñ 55,5 xıuzu xereezenner, Raskova attıq taaranır kombinattıñ pygu azıcınnağnıñ 92 xıuzu xereezenner poop turar, Kyrtpograftıñ azıcınnağnıñ 63 xıuzu xereezenner, sarpık idik kılır masterskojnıñ azıcınnağnıñ 66 xıuzu xereezenner poop turar.

1942 cılda kódee azı-agıj artelderinde azıcınnağnıñ azıdap tır-kan azı xınnerin xereezennerge onaar polza, 45,6 xıuzu ijk-pe, azı pır kizige orttuma-pile 191 azı xıny poop turar.

TAR-nıñ pygu xoojlu tyrymneri polza, xereezener Konstitus-pile alğan ergelerin xerek kırğa pyruny-pile azıqlap turgaş, curtıñ azı-agıj, politik amdıraldarğa ıderkejliq kirzikciler polur coruktu xan-dırağn-ce uqlangan.

TAR-nıñ Konstituzu azıcın conga kalbak demokrattıq ergelerni tırır-pile kadı TAR-nıñ xamaattı pyryzynıñ kyysssetse coguur cugula alban xyleelgelerin ajttır xyleendirgen.

Konstitustıñ 86 tugaar cyylynde polza: *„TAR-nıñ xamaattı pyryzy TAR-nıñ yndezin xoojluzun polgaş pygu tyrymnerin sagır kyyssedir, xoj-niittiniñ, kyryneniñ oncy-xorengizin kamnaar polgaş rızdar, kys-azıldıñ sagılga-curumun sagır, curtıñ azı-agıjnıñ, kulturunıñ polgaş xoj-niittiniñ politiktıq xeqzyldezinge pygu-le xemceqler-pile kirzir, xoj-niittiniñ erge xyleelgezin ak-setkildiq kóer polgaş kyryneniñ korum-curumun şıngır sagır xyleelgelıq.*

TAR-nıñ yndezin xoojluzun yreer, respubliktıñ kyryne polgaş xoj-niittiniñ turguzıun koşkadır kizilerni polgaş kyryneniñ xoj-niittiniñ xorengizinge kızıar xaldaar kizilerni tyrym jozugaar şıngır šiider—tep tyrymcytken.

Azıcın conga po xyleelgeler polza, kancaar-taa aaj-cok uluq uzur-tuzalıq. Blangıja am po yjede, Tıvanıñ arat conu xostıq polgaş xamaarşpas curtıq polur-pe, azı cok-pe tep ajttırıq ada-curtıñ tajınnıñ tulcuuşkunnağnda šiitpirlettiner yjede, ol xyleelgelerniñ uluq uzur-tuzalı ulam kytelir.

Eş Stalin 1943 cıldıñ maj pirde yndyrgen podunun tuzaalınga: *„...azıcınnaar, kolxoscular, Sovetiniñ pygu inteligenzizi frontuga iji takır kys-pile azıdap peeri cugula.*

Pistin pygu kizileris polgaş tılda pistin pygu alban cerleris saktıñ ekki mexanizm ıkaş cangıs temniq, toda ekkizi-pile azıldaar xerek—tep cugaalaan.

Sovetiniñ arat conunun murnunga eş Stalinıñ po salgan sorulgalar polza, Tıvanıñ arat conunun murnunda paza-la turup turar sorulgalar polur tur.

TAR-nıñ arat conu podunun Konstituzun şıngır-pile sagır turgaş, eş Stalinıñ ajttırşkınnağnı kyyssedir uzurluq. Xamık cyve pygydezinge şıngır curumnu sagır tugajnda šiitpirliq temisseldi corudar cugula. Kyryneniñ polgaş xoj-niittiniñ sagılga curumun eñ şıngır sagır coruk polza, pistiñ azıcın cedişkinniq polurunıñ eñ-ne cugula cyyly tep cyveni pistiñ curtıñ ak-setkildiq kizi pyryzy pilip, şingeedip alır uzurluq.

Azıga saldıncak, korum-curum cok coruktar polgaş azı kılrdı ekki kys salvas pajdaldar, tajınnarga tuza polur.

„Uluq Lenininiñ cagır saktır kóreeliner: „pir-tee tajın cajlaş cok polu pergen cyve tóleede—pygu-le cyveni tajınga, ıncangış piccii-le sal-

дыңактанар полгаş кыş перес coruktu тајын ујезиниң тырмы-pile жалаан турар узурлуқ—*теп цугаалаан полгај*—теп еş Stalin цугаалаан.

Төреен curtтун камгалаарыга TAR-нын хаммаатъ pyрзы кезеде пелен турар тугајында хылеелгені TAR-нын Конститузу оларга хылеендирip турар.

Конститустун 88 тугаар cyyлыnde мынса teen: „Төреен curtтун камгалаар coruk полза, TAR-нын хаммаатъ pyрзынунъ cөpyp полсас ыдыктық алсанъ полур“.

Фаşистық арааттанның Улуқ Совет Евилелин-це oor теервеcci жозу-pile халдаp кирген хынунден egeleeş, Тываның арат conунун төреен curtту полгаş оон тилеп алган төөгылық cediişkinнерi пазала ајылдық пайдалда турup турар.

Улуқ SSRE-ниң cer-тевiскеeringe cangыс-таа nemes-фаşистық ezelekci cок кылдыр узуткаттынмаан шақда, Тываның арат conу podунуң амьдырал curtталгазы тееш тајын олурар argазы cок.

Совет curtту полгаş оон арат conу полза, 1921 cылда Тываның арат conунга podунуң аккы-туңманың ep-пайжалдық холун sunup перip, тузалазыр, Nasional-xostalгалық revolustu yндырзыр, амгы ујениң полгаş келir ујениң кайгамсыктық caгај curtталгазының telgem cырк orуun азыдыр перген.

TAR-нын тuskaj togуннар турup kelgeniniң 22 cылының тургузунда Улуқ Совет Евилелиниң şak tudum yзык cок көргызыр турар аккы-туңма тuzalamсызын Тываның арат conу кезеде utpas.

Ада-curtтун улуқ тајынъ ам şitpirлиқ ујезинде кирген. Маадырлық Кызыл Şериқ полза, фаşистық ezelekcilerге caa-caa sogууşkunнарны перip, olарның тiriқ кызын полгаş cepсек-технiiн cылса шаар турар.

Бндық полза-таа, temissel ам-таа тоозулбаан. Тајын şынгыş sogууş-kunnарга tabарзыр, пуза şaptырган полза-таа, оон кызы ам-таа пар теледе, ону şуut pyрyны-pile cылса şавар xerek. Ону cedip алырда ам-таа хөј-хөј кыстerni yндырeri cугула полгаş хөј-хөј kоғарaldарны ам-таа yндыrer appaar-pis.

Оl kоғарaldар полгаş пергелер ceze-таа хире poop турза, Тываның арат conу frontуга ulam-na şынгыş тuzалаар тугајында пар турган кызын peeringe пелен.

Фаşистық ezelekcilerini pyрyн мөзын cылса шаар узуткаарының şагы ырак евес теп cyвеге Тываның арат conу, Sovettin арат connары ыşкаş şуut ideгep турар.

Тываның арат conу iлi cылдын тургузунда podунуң Конститузунуң tugунуң адаа-pile coraaş, фаşистық ezelekcilerге удур temisseldin улуқ херее тееш турнаксы тајынсыларының cыскаалыга турзup kelgen.

TAR-нын азылы conунуң podунуң nam, cazaanga paaştadyр алгаş, corудup kelgen азыларын Sovettin Cazaа полгаş оон paaştыңсызы Улуқ Stalin pedii-pile yнелеp көрген.

Тываның арат conу podунуң тuskaj togуннаанының 23 тугаар cылы-це кирерде, podунуң Arattың Revolustuқ Намын полгаş Cazaаn, паза арат connун Улуқ paşкызы Stalinны толгандыр ulam-na сыры евиледеzip тургаş, TAR-нын caа Конститузун жозугаар кырынениң pyгы-ле erge-cагыр-газының organnарының азыларын pedidip тургаş, yлетpyр pyдырyлгелерниң полгаş көдеe азы-агының pyгы-ле адырларын ulam-na хөqзyдыр тургаş, Улуқ SSRE-ге podунуң тuzalamсызын тыңыдар, оон-pile фаşистық ыт-сек-терин тырген cылса şаварыга тuzалаар.

Areve—TARN-ның ғынсы тuzalakсыз

S. OCCUR A. ŞIŞKOF

Тываның арат кону 22 сыдын тургузунда подунуң нам, казааның пaaştalgazy-pile coraaş, Улуқ Совет Евилелин ақы-тунма тuzalamсызын-га тajanыр алгаş, капиталыстың евес оруктап социализм-це тилелгелии-pile хөқзыр турар. Аныжактарның Revolустуқ Евилелин төөгзы полза, Тыва-ның арат конунуң revolустуқ темисселин төөгзы-pile полгаş piston тө-reen curttuvустуң kultur политиктиин, паз азы-агының хөқзылдelerini төөгзы-pile узык cok tudуş холваалы.

Тываның arevezi, Араттың Revolустуқ Намның пaaştalgazy-pile 1925 сыда тургустунган.

Тываның arevezi полза, TARN-ның хун-пуру пaaştalgazy-pile coraaş, Lenin—Stalinның Komsomolунуң азының полгаş темисселин кансаар-таа аај-cok paj турzulga-ylegerin ар тургаş, Тываның арат коннагының тајзыннар полур feodalдар, lamalar, хамнар-pile полгаş Nasional-хostalgalық revolустуң тајзыннар полур idegetter-pile idepkejliq хыреşti coru-дуп келген.

1925—32 сыдар полза, Nasional-хostalgalық revolустуң хөқзылдезин хереенге полгаş feodal idegetter-pile, паз ол yjede казактың удурттул-газынга олуруп турган feodalдарның төлеелери полур idegetter-pile шиітпир-лиқ темиссезиринге arevenің idepkejliq киришкенин сыдар поор, ооң төөгзынде पिізиттинген.

Areve полза, подунуң тургустунуп келгенин пір тугаары сыдарындан egeleeş-le политиктиқ темисселге полгаş азылы конун ерге-цагырга-зын рызықлап камгалаар херекке respublikтың pygy-le азылы аныжак-тарының мурнаксы пөлуу, оларың алдар хындыелиді тајынсы organizазы поор келген. Ооң хыреелениге сы келір tudum аныжак өскеннерин ең еккі kezee хөј-хөј-pile кирип келген. 1925 сыда areve подунуң хыре-лениге 100 kezигыннық турганындан, 1931 сыда 5 100 kezигыннық, 1939 сыда 6 000 азық kezигыннық поор өзүр келген, ам по yjede areve po-дунуң хырееленинде 8 000 kezигыннық поор турар.

Areve полза, намның пaaştalgazy-pile coraaş, Тываның аныжак өскен-неринің политиктиқ кизидилгеzin pedider талазы-pile полгаş оларың пизик пилилиқ пoldurar талазы-pile улуқ азыдарны кылган. Areveccilerin қызы-pile curttuң ішінде kluptar, кызы pulunnar, şkolalar тургустунгулаан. Аныжактарның ертем kulturun консуқ тыргени-pile хөқзыдер тугајында areve подунуң шығыс оралдазышының yrgylcy салыр келгенин узурундан, areve назылы аныжактар nasional пизикти 100 хуу пилір полган. Areve po-дунуң еккі еккі kezигыннерин ортумак şkolalarga өөредіп, паз така хөј areveccilerin Совет Евилелин-це corудуп ертем пилге өөредіп келген.

Areve полза, намның, кырынениң полгаş curttuң азы-агының каа-дыларың peletkeer şkola полур. Нам полза, areveni удурту-шаан, arevenің хыреелениден азыдаксыларны тepsидіп ар турар. Нам, казактың азында, pydyrylge полгаş кыразы-агың cerleriniң директорларында, паşкыларда, мал емчилерінде, cogaалсыларда arevenің хыреелениден тepsip yngen естер хөј. Консуқ еккі малсынарның, аңсыларның полгаş pydyrylgenің салырсылар-ның ішінде arevenің kezигыннери хөј.

Тыва Арат Республикасы, оон экономиктүүлүк кызын, паза оран камгалалынын хереен улам ызыңдаар, улустун азыл-агъынын кол адыр— мал азын өстүрүп сазырадыр, куртун улетпур пудурулгезин полгаш транспорттун улам тепсидип хөкүзүдөр, национал културну полгаш уран сыйлдерни хөкүзүдүр ызыдар, куртун улетпурнын, көдөө азыл-агъынын, култур фронтунунун пилилиг каадырларын пелеткеер коруктарга идепкейли-пеле кирзип, арат аныктарны шериктин техникке өөредип, подунун идеп-политиктиг пилин педип тургаш феодализмдин арттышкынардын тазылы-пеле тура тарттар талазы-пеле азыдарны могоа-шылаа чок корудар, паза азылы массаларнын тажынар-пеле ептеш чок циди темисезир—шак мындык сорулгалар ареведен негеттнер.

Республиканын азыл-агъы полгаш кырыне тургузуушкунунун талазы-пеле ареве полза, намнын азылыга могоа-шылаа чокка тизалазып турар. Азылы анык өскөннени политиктин, културнун полгаш шерикчилге, кыш-тамыр пелеткейлинин талазы-пеле кизиздер тугайында ареве улу азыдарны корудуп турар.

Төреен куртун ерге-азылы тееш куртун ишинде корудуп турар азылдарда аревенин идепкейлик кирешпейн, анык өскөннени ол азыдарны кыыс-сидирин-че организаставайын турар—шак мындык азылдары чер-ле чок.

Республиканын ызыдар талазы-пеле азыдарнын ең цугула кезектерин-че намнын кыжгырынга ареве подунун чалы, ерестик кызы-пеле кирзип турар. Цизеелеерге, ам уйеде аревчилернин ишинде 212 пащылар, 94 емци ertemniqler, 81 мал емцизи ertemniqler, 80 машина полгаш трактор цолаачылар, 22 зоотехниктер полгаш 6 агрономнар азылдар турарлар.

Араттын Революту амы полгаш Революту цазар аревенин азылы педип-пеле унепел көрүп турар. Республиканын Ордени-пеле полгаш ТАР Писсе Хурал Президиумынын Хундылык пизип-пеле цыс азыл аревчилер шапнаткан.

Куртун экономун педидеринин, улус азыл-агъынын полгаш култур тургузуушкунун тепсидип хөкүзүдеринин хереенге идепкейлик кирешкен тееш, 1940 сыда ареве подунун 15 сыл полган оюнда тееди хавыжаа полур Республиканын Ордени-пеле шапнаткан. По шапнал полза, ареве подунун шыдамькаа пилик мергезилин улам-на тыңыдыр, куртун социализм-че тилел-гели-пеле хөкүзүдөр тугайында намнын кол шугумун поттардыр херекке подунун пыгу кызын салырын улам-на кыстелдирерин хылеендирген.

Аревичилер полза, куртун азыл-агъынын ызыдыр корударда ең-не кыштык полгаш туңгунур азылдары полур теп цувени тыванын арат кону пилир. Аревичилерге арат кон ынак полгаш оларны кону хундылер турар. Оларны тееди органныр полур арваннарнын, сумаларнын, козууннарнын полгаш республиканын хуралдарыга улу кызелдип-пеле идегеп сонуп турар. Ам по уйеде арваннарнын хуралдарында Писсе Хурал кезигуны аревчилер 862 кизи, сумаларнын хуралдарында 631 кизи, козууннарнын хуралдарында 194 кизи полгаш ТАР Писсе Хурал кезигунынде 18 кизи сонгуттурган. Профбилели, ШКТК, РТО полгаш хөй-ниитинин оон-таа өске организастарнын кезигунынде пактаар турар калбак азылы-массаларны политик талазы-пеле кизиздер тугайында намнын азылыга Аныктарнын Революту Евилели паза-ла тизалазып турар. Аревичилер хөй-ниитинин организастарнын узур-тизанын тугайында калбак тажылырлык азыдарны арат массанын ортузунга корудуп турар полгаш олар поттарын хөй нуруузу-ла ол организастарнын кезигунынери пооп кирзип турар. Цизеелеерге: профкезигуны аревчилер 1018 кизи, ШКТК кезигуны аревчилер 5684 кизи, РТО кезигуны аревчилер 5476 кизи, кооп кезигуны аревчилер 5137 кизи полгаш МСАЕ кезигуны аревчилер 1012 кизи пооп турар.

Азылы конун анык өскөннени марксизм-ленинизмнин номналынга өөредип, оларнын революту серемчилерин педидип, анын өзеен-

niq tajynnarın көөр хөңгү чок кылдыр кизиздер азылды ареве подунун амьдыралының кол айттырбы кылдыр көрүп турар. Ыңсаңа, ам ро уjede Кызыл хоорайда, козууннар, сумулар төптеринде, алдын уургайларында, кыразыл-агыларда, улетпыр пыдырылге черлеринде РК(В)Н-ның торсу төөгүзүн полгаş SSRE-нің улустарының төөгүзүн өөренир ареве полгымнеринде 4 000 азық аревецилер полгаş аныктар өөренип турар.

Arevenin tajbyn amьдыралдын pajdalыnga турган азыл полза, пыгу азыл коннуң төөрен ада-цуртту—Улуқ Совет Евилелин-це фашистық German-ның оор-теервещи жозу-pile халдап кирген хунынден егеleeş, тайын pajdalың-це шилсеен. Тайынның бир тугааргы хунынден-не егеleeş, pistin аны-жак өскеннерибис паза оон мурнаксы кезее полур ареве подунуң пыгу амьдыралын, podal-sagьзын полгаş пыгу азыл corudulgazын frontунуң er-ge-азыыңа таарыштыр тургускан. Пыгу азылды тайынның pajdalыңа таарыш-тыр саарттыр тургузар тугајында ТАР-ның X Улуқ хуралдын декларазын пол-гаş ТАРН ТК-ның II plenumунуң шийтирлерин кыысседир corukka пыгу аревецилер бир уқда көдырлып уңгеннер. Улустуң азыл-агыын рьыдыр калбарттыр, паза Тьва Арат Respublikтын полгаş Совет Евилелин оған камгалаының хереен рьыдылаар тугајында ареве подунуң тангыраан ол-ла хунынде намга перген.

Nam полгаş сазактын кыжгырыңа ареве кансаар харылааны теерге: Араттын Revolустуқ намын полгаş оон Төп Комитедин толгандыр улам-на сыры евиледеzip, подунуң sagылга curumун pedidip, Тьва полгаş Совет аныжак өскеннериниң ең екки кезеен подунуң хыреелениңе кирип ар тургаş, аревениң хыреелениң калбарттыр, улустуң азыл-агыының пыгу адыларыңа практиктиқ азылдар-pile кирзир, pistin цурттуң аныжак өскеннерин полгаş piccii уруқларын политик, культур, шерикзилге, кыш-культур талазы-pile кизиздер полгаş пыгу телегејниң тепшилгелиқ аныктарының өзеенниқ тайзын полур фашизмге удур Совет Евилелин, оон маадырлық Кызыл Шери-ниң corудуп турар темисселиңе материалдық тuzalamсыны көргызер coruk-ka ideпкејлиқ кирзир—шак мындық азылдар-pile харылаан.

„Пыгу-ле cybeni frontунуң erge-азыыңа сагырттыр.“ Пыгу-ле cybeni frontуга, пыгу-ле cybeni tiilelgege“ теп loзуннар полза, pistin respublikтын аревеци аныжак-өскеннер пыгуdezиниң амьдыралының полгаş азыл хереениң кол sorulгызь appargan. Совет Евилелин гиттерлиқ араатаннарга удур corудуп турар ада-цурттуң улуқ тайынның бир тугааргы хуныненден егеleeş-ле Тьваның аныжак өскеннери көстыр көрөөн патриоттуқ көдырлыыс-кыннерни ургылcy көргызыр турар. Маадырлық Кызыл Шериңниң хыреелениң-ге кирип роо-сепсекти xолunga tutкаş, pistin ада-цурттубус Совет Евилелин камгалаар херекке podu-pile шуут парыр турzur тугајында tileq cagaa, пидиришкinner pistin аревецилерибистен, аныжак өскеннерибистен ARE ТК-га ургылcy keep турар. Cyq-ле сөөлгы уш ајның иштинде pezin аревеци-лерибис полгаş аныжак өскеннерибис frontуга пар тугајын кызеп ARE ТК-га полгаş ARE козкомнарыңа cys-cys пидиришкinnerни кириген.

Oon-pile cergelestir аревениң massалық хуралдарын, митингилерни, solun nomculгаларын, лекси, vecet, илеткелдерни узык чок corудуп турар. Arevenin 1 000 азық кизилиқ сурттаалсылар ро сыын 6 688 кезек cerге, 49 263 кизиге аңы-аңы темалық илеткелдерни, лексилерни, besetterни пол-гаş solun nomculгаларын corуткан. Arevenin сурттаалсылар полза, поттар-ның илеткелдеринге, besetterинге Sovettin арат коннарының nemes-фашистық ezelekчилерге удур ада-цурттуң улуқ тайынның тугајын, frontуда полгаş тьыда Sovettin кизилериниң, Кызыл Шериңниң маадырлық coruktарының ту-гајын арат conга uгаадыр cугaalap турар, ыңсаңа, оон-pile арат конну, аныжак өскеннерни маадырлық Кызыл Шериңге материалдық тuzalamсыны улам-на кыштeldирерин-це, мал азылн өстырп сажьрадырын-це mobilizac-таp, кыжгырп турар. Arevenin агитас-propagандь полгаş культур massалық

азылдарын екки corudup turar areve organizastarъ polgaş areveninъ surt-taalcъларъ ebeeş ebes.

По cылдың caskъ, cайгъ аяларындан peer козуун, сумуларда areve козкомнарындан polgaş суму комитеттеринден organizastaan 114 kezek kultur brigattarъ corup turar, ында ылаар, хөмөйлеер, хөқzymneer, кыш-kultur polgaş konsert, ши көргызықлеринге mergezildiқ poop ilereen 1 330 arevecciler polgaş аныктар кирзип турар. Олар cайлақларда polgaş sigen, tараа şөlderinde arat connarga pottarының өөренip, peletkenip алган cyyl-derin sonuurgadъp көргызып турарлар, олар cyқ-le сөөлgy иji айнъ иştin-de 297 kezek cerge 16 189 arat conga ojun konsert cyylderin көргыс-kenner.

Faşıstъq ханнық олыркыclerge удур улуқ Къзыл Şeriқnin, Sovettin arat conununъ kajgamcъkтық маадрыль-pile temissezip turarып, mogaq-şылақ cok, erestiқ tidim coruun Tьваның аныжак өскеннерi pyгу arat con-pile кадъ къзыгаар cok ынакşылдыль-pile көрүp, ооң ylegeri-pile podu-nuң азыльп corudup turar. Cyқ-le SSRE-niң arat conununъ хун-pyry көргызып турар аккы-туңмапың улуқ тuzalamcъзыльп accъзыль-pile тьваның аныжак өскеннерi өөренip, азылдаар polgaş хөқlyқ aas-kezikтиқ curttaar ergeni алган pis tep cybeni pistiң curttuң аныжак өскеннерi pillar. Maadрыльқ Къзыл Şeriқ polza, Sovettin polgaş Tьваның arat connarының амь-дыралъ teeş, Sovettin polgaş Tьваның аныжак өскеннериниң aas-kezikтиқ cыргалдық curttalgazъ teeş temissezip turar tep cybeni Tьваның аныжак өскеннерi pillar turar.

Бнсаңаş, pistiң аныжак өскеннерибis sosialistъq ада-curт—SSRE-ge къзыгаар cok ынак polgaş perdingen. Maadрыльқ Къзыл Şeriқge material-дық тuzalamcъль көргызыринге, paza Tьва Arat Respubliktyң oran kamga-lalъп pъзыдарыңга pistiң аныжак өскеннерибis pygy-le kyzy-pile кирзип turar.

Pottarының хөренгизи-pile „TAR-ның аныжактаръ“ tep tanka tudar ту-гайында Къзыл хоорајның аныжактарының egelekci саналъп pygy respu-bliktyң аныжак өскеннерi polgaş areveccileri ол-ла toraан ederip kiripken. Cyқ-le areveccilerден 69 539 акşанъ tanka tuduңга cықgaş, Komsomolduң TK-зыльп агар сапын-ce şilcidip pergen. „Tьва Arat Respublik—frontuga“ tep aviaeskadril tudar тугайында arat connuң şiltpirin arevecciler izii-pile pajьrlap xyleep алган. Uk aviaeskadrildi tudarыңга 18 551 акşанъ are-veccilerден pergen. 1942 cылдың sigen kezilgeziniң азыльпга кирзип, ооң planъп азыр кyysseccirinden аңьда arevcciler 47 000 puut sigenni kes-keş, кyрyне kamgalalъльп fonduzungа pergen. Аныжак patriotcu pyryzy, arevecci pyryzy tajзыльп cыла şavarыңга тuzalъq polgu-teq podunda par turgan cybe pygydezin maadрыльқ Къзыл Şeriқge peerin oraldayьp turar.

Улуқ-xem козуунунуң Şagaan-şarық хоорајда arevecci eş Symbyr tajьп egeleeninden peer 10 aat, 9 paaş poda mal, 60 paaş şeer mal, 480 акşанъп peleen, paza 1 997 акşа—şak мындық cyylderni Къзыл Şeriқge тuzalaан.

Pii-xem козууну Pajaң-kol сумузу arevecci eş Pelcee 17 aat, 71 paaş inek, paza 681 акşанъ podu-pile Къзыл Şeriқge тuzalaан.

Mөngyn-tajga козууну Mөgen-Pyren сумузу arevecci eş Şьдыраа 12 aat, 9 şarъ, 70 paaş şeer mal, 30 algъ, 10 kg sarzaқ polgaş 320 ак-şанъ podu-pile Къзыл Şeriқge тuzalaан. Ол ыскаş Къзыл Şeriқ teeş, po-dununъ екки sagъзып салып турар eşter хөј. Cizeeleerge: Taңды козууну Kөk-pulun сумузу eş Seren, Syt-xөл козууну Xөр-tajga сумузу eş Pe-lek-ool polgaş оон-taa өске eşter tajьп egeleeninden peer arevecciler Къзыл Şeriқge 50 000 paaş xire poda mal, 7 000 aat, 1 000 000 xire акşанъ xalas тuzalaаннар.

По ertken сазын ТАР Писсе Хуралының V sessizinden pistiň respubliktyň iştinge mal azylyn saýzradar tugajynda toktaal yndyrgen. Arevecciler ol toktaaldy massalarynyň orttuzun-ce kiirip, arat conga tajiýberlap, onu praktik kыrnga pottandyrar talazy-pile uluq azyldarnы kыlgan. Syl teerge: maldың саş telyn kamgalaar aзыlga şefteer tugajynda areveccilerinің kыlgыrы pygy respublikke taraj pergen polgaş arevecci pyryzy maldың саş telyn kamgalaar-pile tuskaj xyleelgelerni algylaan. Areveccilerinің ol algan xyleelgeleriniң parыk-la хөj nuruuzu kыyssettingen. Maldың саş telyn azaar kamgalaan ең екки areve organizastarы polza: Syl-xөл kozuununyң areveccileri—areve kozkom sekreteri еş Lopsan; Pii-xem kozuununyң areveccileri—areve kozkomunyң sekreteri еş Sedip; Erzin kozuununyң areveccileri—areve kozkomunyң sekreteri еş Pilcee polgaş oon-taa өске.

Syl-xөл kozuununyң Uluq-alaak sumuzunyң areveccileri ertken сыlyn kyzyn malyның cemin pyryny-pile peletkep, sigen kezeriniң planы 107 хuu kыyssetken. Olar maldың kazaа-suurun сылыqlaar tugajynda uluq saгыş salыр azyldaаn polgaş pottarының kыzy-pile 22 kazaаnы tutkannar. Oon-pile kadы arevecciler cut-pile temissezir azyldarnы organizastazыр maldың саş telyn kamgalap alыр хемceqlerni corutkannar. Areveccilerinің ol kirzilgeziniң хараазы-pile uk sumuga nemej tereen 53 pyzaa, 136 хuragan, 10 kulun polgaş 192 anaj pyryny-pile kamgalattygan.

Ol ыкаш cizek polza, Caa-xөл kozuununyң Yrbyn sumuzunyң areveccileri paza koryzыр turar. Syl teerge; ol sumunyң areveccileri 498 toryyr malyndan 520 саş teldy algaş, olarnы pyryny-pile kamgalap ар шыдааn. Pygy-le tereen maldarnы polgaş oon саş telderin сылыq kazaalar-pile хандырган. Plan jozugaar 186,7 puut sigen kezer turganыndan 206,6 puut sigenni kezip algan.

Kaa-xem kozuununyң Pyren sumuzunyң areveccileri maldың саş telyn kamgalaar tugajynda paza egelekci sanaldы yndyrgenner. Ol sumunyң areveccileri arattarnың malyның саş telyn kamgalaar aзыlga areveccilerinің tuskaj brigattarыn turguzыр, oon-pile praktik azyldың polgaş yleger-turzulganың cugula tuzalarыn arattarga koryzыр turgannar. Uk sumuda pory-pile temisseziriniң brigadyн turguskan. Ol ыкаш praktiktіq хемceqlerni ар турgaş, tus sumunyң areveccileri maldың саş telyn pyryny-pile azaar ар шыдааnнар.

Maldың саş telyn kamgalaar tugajynda areveccilerinің pydyrgen azyldarыn oon-taa хөjny sanap polur.

Areveccilerinің ertken сылыг sigen kezildeziniң polgaş mal cemi peletkeeriniң talazy-pile (plan jozugaar 1 742 695 puut sigen peletkeer turganыndan 1 865 527 puuttu peletkeen) polgaş maldың саş telyn kamgalaar talazy-pile corutkan azyldarы хalas parbaan. Syl teerge, cecce ebes medeeden ар көрге, ada-curttuң tajiының 2 сы turguzunda arevecciler podunyң malyның paazyн 3,5 хuu өstyrgen.

Pygy telegejniң anyjaktarының екки хунуның 27 сы polganының pajrlaldыq хуну таварышыр pygy respubliktyң aзылы anyjak өskennerniң arevecciler-pile kattyşkan voskrestniin corutkan. Kyrazy-agyjlarnың, kolxostarnың, MCAE-lerniң şelderinge taraа алышыкыnya paza aзы-agы, pydyrylge cerleringe, agaаr ажылыndan kamgalаныr tuduqlarga (Kызы-хоорajga), metal-temirler сыгыngа polgaş өске-taa azyldarga ol хун aзыldaаn anyjak өskennerniң саnы pygy respubliktyң iştinge muң-muң kizi cedip turgan. Pioneerler polgaş тыва, sovеt şkolalaryның өörenikcileri ol хун areveccilerden paza-la tudap kalbaannar. Olar ol хун metal сыг, ыjaş тарыг ongar kazar, ыт-kadы сыг, şkolazyның саnы арыqlaar azyldarnы polgaş өске-taa azyldarnы kыlgannar. Ol хун Kызы хоорajga 1464 kizi aзыldaаn. Olarnың iştinden 967 kizi agaardan kamgalаныr tuduqlarga, 157

өөреніксі метал-темір сығынға, 100 кизи ыт-кадь сығынға; 70 кизи цимис погаа кыразы-агыһынға азылдааннар.

Ой хын Улуқ-хем козуунунуң МСАЕ-леринге 230 кизи азылдаан полғаш олар тараань 3 гань, 540 хөппеenni sigenni keskeş, 5 saraattı turguskan. Сөөн-хемцик козуунунуң Cadaana хоорайның аныак өскен-нері Уlegerliq stanzьга рағыр pydyn хуннунь ішінде тараа азаар азылдааш, 600 акшаның азыһн кылганнар. Ысцангаş pygy telegejnin аныак-тарһның екки хунунунь 27 сы ојунда 4 000 аныактар voskrestnikke кириşкен полғаш 37 500 акшаның азыһн кылган.

Кызы хоорайның areveccileri полғаш аныактарь суқ-ле сөөлгы уş айнунь ішінде 5 каттар voskrestnikler corutkannar. Ой voskrestnikterge кириşкен аныактар pydyrylge cerlerинге, nogaa тарылгазынға полғаш өске-таа сугула cerлерге азылдааннар.

Arevecci pyryzy curtтun аныак өскен оолдар, кыстар pyryzy şeriqlzilge erttemинге, кыш-культур, sportка өөренip, Lenin—Stalinnның xeree teeş poо cepsekti xolunga tutkaş kripteringe оларның kezeede pelen турарын Аныактарның Revolustuq Ewileli kol sorulga poldurup турар. Кыш-культур-циларның сань сыдан сы келir tudum ulam өзур, аныактарның іштинден şeriqlниң tuskaj erttemnerинге mergezeennernиң сань көwyдеp турар. Adacurtтun таһһның ujezinde „Кыш-азыһынға полғаш Оран камгалалынға pelen“, „Консуқ екки адықыз“ tep temdekternиң normalарын 714 arevecci аныактар тузааган, pygy niittиниң 110 şaktыq şeriql өөredilgezиниң programь 2692 arevecci аныак өскенner тооскан.

Кызы Şeriqlниң 25 сы ојунуң ады-pile respublikтн arevecci аныак-тарһның krossun corutkan. Аңаа 15 160 sannыq аныак өскенner кириşкен полғаш оларның іштинден 11 175 кизи normазын тузааган.

Arevecciler Nyrsat, Sancaj, Kungaa олар Кызы Şeriqlниң 25 сы ојун таварыштыр 2 047 kilometр cerге хаак-pile маһнааш, pottарһның şьdamьk-kaj kyzyn ileredip, maadyрлыq Кызы Şeriqlниң хыreelenинге кириş şьdaар pelenin көrgyskenner. Кыш-тамыр talазь-pile onза екки peletkengen teeş uk ешterni TAR-ның Picce Xural Prezidiymьnden хындылыq pizикter-pile шаһнаан.

„Arattарһның uruqlарһн arevecci jozuga kiziziderin nam полғаш caxaktың murnunga areve xарьылаар“. (Arevenиң тырымьnden).

Areve organizastарь полза, pioner otrjattарһның азыһның tugаһында хын-pygy sagьş салыр, uruqlарһн kizizider, оларның екки полғаш консуқ екки өөredilge-ce organizastaар, кадьк полғаш культурлуq тыстаныгаларһн хандырар talазь-pile uluq азыдарһн corудup турар. 1940 сыда 4 146 pionerлиq 167 otrjattар турган полза, 1943 сыда 12 125 pionerлерлиq 715 otrjattар поор өскен. Pionerлер полза, arevenиң удуртулгазы-pile coraаш, Кызы Şeriqlниң, Arat-тың Revolustuq Şeriiniң таһһныларһның өq-pyleзинге туза cedirер talазь-pile uluq азыды corудup турар. Мал турар cerлерден тык сыр, тараа ма-заа сыр, көdee азы-агыһның хоралаксыларһн узуткаар суқ-teen ыскаş азыдарһн corудup, ооq-pile улустуң азы-агыһынға uluq тузань көrgызыр турар.

Pionerлер 1942 сыдын тургузунда 8 000 uluq улустарһн caа pizикке өөretкен. 1942 сыдын caһһында pygy respublikтн pionerлерi 19 тоон метал сыһын, 12 тоон katts, 6 тоон tykты сыдгаş кырыне камгалалһның fonduzунга тузааганнар. Paza ol caһһ 179 849 өргени өлырген.,

Arevecciler podунуң organizакь roлу-pile улустуң азы-агыһынға so-cialistыq carьшты kalbartтыr corukka uluq тузань cedirip турар. Şалырсылар-ның, iji-cyscylernиң, уş-cyscylernиң сань хын келir tudum-na көwyдеp турар. Po сыһн maj 1-ge uktыштыр поор еrкен socialistыq carьшка Кызы хоорайның areve organizastарь kirzip, pydyrylge cerлеринде азыдаp турар

arevecciler pyryzy kылыр азылдың cizek normазын 100 хуу азық куысседир coruktu cedip algannar.

TAR-ның 22 cыл oјunga uktuštur respubliktyń ištinde kalbarıp corup turar socialistıq carыска arevecci eštер O. Kombu, Sedip, Mıccelmaа polgaş oon-taa öske eštер pydyrylge normазын 200 polgaş oon-taa азық хуу куыssedip turarlar. Idik таараар cerniń pызксыз еш Lama-širi polza, кылып yndyreriniń normазын 300 хуудан öry куыssedip turar. Aaş-cem kombinadының, алғы заводунуң, ыjaş заводунуң polgaş öske-taa pydyrylge cerлерiniń areveccileri кыш-азылдың pydyrymceliq coruun koncuq pedidip turar. Cizeeleerge, ыjaş заводunda азылдап turar arevecci еш Oјdup-paa, алғы заводunda еш Sunduj olar кылыр азылдың normазын yrgylcy 180 хуу polgaş oon-taa öry куыssedip turarlar.

Tees-xөm козууну У. Шынаа сумузунуң areve organizазы polza. TAR ның 22 cыл oјunga uktuštur kadarccыларның 15 brigadyń organizataar, мыjстыq uluq maldың 4 kazaазын, шеер maldың 6 kazaазын tudar, шеер maldың kodur aары-pile temissezir, 1 000 хойну cuur, 500 хойну кыргааş, tygын koopka tuзаар, areveccилерни tuskaj erttemnerge (pызannaар 1 kizini, targanga 1 kizini, нарын темір targанынга 3 kizini, мал emciziniń tuzalakсызынга 2 kizini) өөредир, politiktin, азыл-ағылдың ekonomynun angы-angы temalarының tugajында тајылыртық beseda, leksilerni 23 udaа corudar tep pot-xyleelgeni algannar.

У. Шынаа сумузунуң areve organizазының ol алган pot-xyleelgezi куыssettinip turar. Cyl teerge, kadarccыларның 34 brigadyń turguskan. Мыjстыq uluq maldың kazaазын 4-ty, шеер maldың kazaазын 3-ty tutkan, 636 хойнуң tyгын кыргааş koopka satkan, 900 хойну kodurga удур emnep cuqган, 280 akшаң Kызыл Шериqge peeri-pile шилcitken, pызannaар, targannaар азылга polgaş мал emciziniń tuzalakсызынга 5 kizini өөреткен, beseda, leksilerni 48 udaа corutkan.

Тываның Arattyń Revolustuq Намының areveni өөредip турары polza: *„Тываның хостуq şeleen arat conунуң хан-тамарь теq хереenge curt-ту kapitalistyq ebes oruktap socialism-ce erestiq хөqpyderiniń temisselinge podun pyryn toluzu-pile perdingen кyrynениң, ulus азыл-ағылдың, kultur turguzuushununuң pygy adыrlарының каадыrlары кизизидер tugajында temissezir“.* (TARN-ның programындan).

Areve polgaş oon Төр Komitedi namның өөредиin edertip, oон удurt-tulgazy-pile coraaş, ulus азыл-ағылдың erttemniq каадыrlары аныктар-ның ištinden yrgylcy peletkep yndyryp turar. Cizeeleerge, 1941—42 cыldарның turguzunda 727-erttemniq каадыrlарны areve podu peletkep yndyрген polgaş olарның ištinden 256 kizi көdee азыл-ағылдың maşinalарының mexaniktары, 31 kizi colaaccылар, 109 pызаңcылар, 20 traktorзular, 51 targan-нар, 28 шukaturзular poop turar.

1943 cылдың Kыrynениң ištikki ceeşkinin yndyрer tugajында nam, cazактың toktaalың Тываның анык өскенneri koncuq өөрышкылуу-pile uktup алган. Uk ceeşkini taradyr corukka arevecciler iderkejliq kirzip, pottарының patriotcu ylegerin kalbak азылсы massalarga көргызыр turarlar. Areveccилерниń pizidişkininiń koncuq cediіşkininiń şаркып еrткен coruu polza, olарның tuzalaаn artтыкшылыq akşазы, улустың азыл-ағылдың хереq-lelinge, frontuga tuzalaарынга, төreen curtтun хереenge paar tep cyveni olар ханыз-pile pilgenin көргызыр turar. Idik таараар cerniń (Kызылда) areve komitediniń sekreteri еш Lama-širi pydyn ajның şалыңып pizitken, Xoorхениң sanаксыз еш Хартыр-ool iji ajның şалыңып pizitken. Septelge заводунуң азылсыны еш Tooruk ajda алыр şалыңының 134 хуузын pizitken. Aaş-cem kombinadында азылдап turar arevecci eštер Semjonova, Mankarakova polgaş öske-taa хөј arevecciler ajda алыр şалыңындan хөјny pizitkenner.

Һндьәй полза-таа, arevenin pygy азыл тас, консул екки соруп турар теп санаар полза, ғын евес аппаар полғаш септестер ам-таа евееш евес.

Cizeeleerge, Mөngyn-tajga козуунунун areve организазы—(areve козкомунун секретери Көзе) мaldың сағ төлын камгалар азаар тугајында тус козууннун areveccilerin тaјыныс јозу-pile удуртуп шыдааан. Оl козууннун areve организастары 1942 сылдың сајылында төрыр maldы семирттир одарладьғын сula организастар, maldың кысқы cemin пакка pelet-keen, төрыр maldың сағ төлынң саа kazaalarың tudar полғаш ергі kazaalarың сылоқлаар тугајында pagaj азылдаан. Ооң karaazy-pile ерткен сылың ol козууннун малының төлындымун азыл paaş mal камгалаттылар алдынтајың өлген.

Тываның Араттың Revolustuq Намы полғаш ооң Төр Комитеди полза, respublikтың politik, азыл-ағыл, kultur хөқзылдезиниң хереен поттандырар талазы-pile arevege uluq xyleelgeni pergen. Arevecci pyryzy ol xyleelge sorulğan шытпирли-pile поттандыры-шаан, curtту kapitalistyq евес оруктап sosializm-ce еrestiq хөқзыдеринге, paza kizi төrelgettennin өзеениң тaјзыны—faşistyq Germanny tap-taryl сыла şavarыңa podunun pygy-le kyzyn peer uzurluq. Һндьәй полза-таа, хамык азыл ам-таа мurnubusta, тaјзын ам-таа сыла şaptырмаан полғаш niitti kyzybysty kattыştыrgaş, faşizmy сыла шаар шыдаар-пис. Оl тугајында pistiң анык өскенneribisti ulam-na kizizider, улустың азыл-ағылың pyşыdar, ооң kol ады—mal азылың өстырер corukka pygy-le kyşty salыр coruk cugula.

TARN TK-ның VI plenumunyn toktaalы полза, arevecci pyryzynyn, анык өскен ooldar, кыстар pyryzynyn praktiktық азылының programы polur. Амгы yjede revolustuq namның ajttыşкын шытпирлерин kyssedip турғаш, Тываның arat conunyn амдырал pajдалың saжыradыр, maadyлық Кызы Şeriqniң faşizmga удур шытпирлиқ temisselinge ам-таа uluq tuzаны cedirer sorulgadan cugula cybe cok.

Ada-curttuñ tajынын хыннеринде TAR-ның профевилели

S. PAK-KOK

Sovet Ebileliniñ arat connarының nemes ezelekçilerge udur ada-curttuñ xostalgalıq uluq tajыń iji cы aзыq yjeniñ turguzunda vrgylçylep turar tur. Demokrattыq murnakcы curttar polza, po tajыnda SSRE-niñ talazynda poop turarlar.

SSRE, Angli, AKŞ polgaş demokrattыq oške-taa curttarының tajыncы evileli polza, pistiñ төreen curttuvus polur SSRE-ge tyrzok oor jozu-pile xaldap, arat connarы kuldap, yptekci, olyrykcy, teervecci xerkti corudup turar nemes terziilerge udur temissel-ce uqlangannar.

Тываның arat conu polza, tajының paaştajы хунындан, 1941 cы-дың ijunnuñ 22-den egeleeş-le podunuñ salыm SSRE-niñ ulustarының salыm-pile pyryp xolvaqdalдыq tep cyveni pilip turgan. Po tugajыnda Тываның aзыcы conunga corutkan cagaazynga eş Stalin: „*Sovettiñ arat connarының tiilelgezi polza, akky-tuñma Тываның arat conunuñ paza tiilelgezi polur*“—tep koncuq todargajы-pile көргysken.

Ada-curttuñ tajынын paaştajы хунындан egeleeş-le aзыcы connuñ kyccylyq mitingileri pygu curttu xeme ap, niitti tajының cыca şavar tiilelgeniñ xereenge pygy-le kyşterin peerin xyleenip algannar. Aзыcы con polza, Кызыl Şeriqge pottarының eң ekki aattarы perip, cыbq хepterni, edilel xerekselderni polgaş cem produksu ajmaan хөj-xөjy-pile corudup kelgenner.

Tajыñ polza, pygy aзыды frontununuñ erge-azyыnga таарыштыр тургузары, ekonom talazy-pile pygy-le par cyylderni polgaş argalары movli-zastaары, pygy-le kyşterni eң uluu-pile undylerin negep kelgen. Pydyrylgelerge, kolxostarga, kyrazы-agыjlarga, MCAE-lerge polgaş arat aзы-agыjlarga, alban jaamy cerleringe piccii-taa salдыңcak sandargaj pajdalды turguzup polvas appargan. Pygy ulus aзы-agыjы eң-ne organizastыq poldurары negettiniп kelgen.

Pistiñ pygy arat conubus, revolustuq nam, cazaavыs polgaş profevileli polza, tajының iji cыldары „Pygy kyşterni frontuga tuzalaарыncы“ tep lozunnuñ adaa-pile erttirip kelgen. Uletpyr cerlerin şeriqniñ cagyыñ kyysseidirin-ce таарыштыр turguskulaan. Yjeniñ pajdalы polza, pydyrylgeniñ caa хebirlerin tudup turguzары, curttuñ ciq-edi-pile kalbak хereqleldin paraannarы pydyryp undylerin negep kelgen.

Тываның arat conu polza, Sovet Ebileliniñ кырынга tирgeli pergen ajыдыды ханызы pilip, xostalga, at-alдар polgaş хатаарыspas coruk teeş corudup turar temisseldiñ xereenge podunuñ xyleelgezin mederep pilgen. Ol xyleelgeni mederep pilgen coruk polza, pistiñ arat conubustuñ niitti kyş aзы көдырlyыşkynyn төрып undyргeн, ооң парымдаазы polza, sosialistыq carыштарының канcaар-taa aaj-cok kalbargаны polur tur.

Socialistыq carыş polza, ulus aзы-agыjының pygy adыrlары: uletpyrny, arat aзы-agыjары, MCAE-lerni, kolxostары, kyrazы-agыjары, аңcылары, kyryneniñ хөj-niittiniñ polgaş kooperatif organizastарының alban хаакcытары şuptuzun хаара tutkan.

Cizeeleerge, 1942 cıldyń pydyrylge programyń taaranır kombinat 119 xuu, kyrtipograf 116 xuu kyysssetken, ol ıshaq  ske-taa  kka h j pydyrylgeler pottaranyń pydyrylge programyń azyr kyysssetkenner.

1943 cıldyń pir tugaar kvartalında Tuduq ulytpyr jaamazyńyń eleen h j pydyrylgeleri pottaranyń pydyrylge plannarın paза azyr kyysssetkenner.

Raskova attyq taaranır kombinat (direktoru turgan e  Kongar, profkom targazy e  Dremina) planyń—117,6 xuu,  ja  zavodu (direktoru e  Naadym, profkom targazy e  Sikurenko)—110,8 xuu, elektri stanzы (direktoru e  Zajsef, profkom targazy e  Coldak-ool)—109,3 xuu, kyrtipograf (direktoru turgan e  Pilciir-ool, profkom targazy e  Filimonof)—109,2 xuu kyysssetkenner.

Eleen h j pydyrylge cerleri polza, pe  aj i tinde kyyssedir planyń paза azyr kyysssetkenner. Cizeeleerge, pydyrylge planyń kyrtipograf 112 xuu, Raskova attyq taaranır kombinat 119 xuu, elektri stanzы 108 xuu kыldыr kyysssetkenner.

Sosialistyq car  tar amgy yjede xyn kelir tudum kalvarыр, zavot-tarныń polgaş hadыла, taraала aзы-agыларныń  alырсыларныń хуеелені kalvarыр, mal aзы-agыыныń murnakсыларныń сапы ылам-па k yдеp  зыр turar.

Kызы  eriqniń тылы ызыдыр, frontuga materialdyq tuzany kы teldirer sorulga-pile Xaraaldыń taqзылар polgaş Тываныń T r Kooperativiniń aзысы, albaп хааксыттар, Тываныń Nasional revoluzunuy 22 сы oјunga pydyrylge talazy-pile саа-саа tilelgelerni cedip ap, kы -azyldыń pydyrer хемсеен pedidip, kы -azyldыń sagылga surumuy ызыдыр, маа-дырlyq Кызы  eriq-ce corudar 4 tugaar eşelon pelektiń сыldazyń kы teldirer tugajында pygy-le ulytpyr cerleringe, TAR-nyń pygy aзысы сонunga kыgyрlyq undyrgenner.

Xaraal aldyn uurgajыnyń kolektivi polza, avgustuy 1 хynynde aldyn тывызыныń сы planыń 60 xuu, razvedka aзыныń planыń 80 xuu kyyssedip, metalldыń pot- rtteen 2 xuu ciigedip, t reen curttuy kamgalal fonduzunga polga  frontuccularga, 2500 ak adan ewe  ewes tynnyq pelek tuzalam-sыń сыldыrarыń хyleengenner. Xaraaldыń taqзылар, sosialistyq carы ka Koptu polga  Paj-s ette aldyn uurgajларыныń aзысы, albaп хааксыттарыń kыgyрgannar.

TAR-nyń Profibileliniń TK-zy, taqзыларныń inisiativin хyleep al-gan. Sosialistyq carы  polza, ulus aзы-agыыныń pygy adыrlары-ce tarap neptereen. S  n-xemcik kozuununga cyq-le soscarыtyń kereelerin carыр turar  jde pezin 4 tugaar e elon pelekke corudarы-pile 5734 ak a polga  129 pa  maldarы сыldыrgan. Ol kozuunuy aзысы sonu, oon angыda on-on gektar taraa kulturларыń Кызы  eriqniń Kol Komandyalыnyń fon-duzunga kiireri-pile taraannar.

Septelge zavodunuy kolektivi, algy zavodunuy aзысы, albaп хаак-сыттарыныń soscarы kыgyрып хyleep alы- aan, avgustuy 13 хynynde cedir pydyrylgeniń сы planыń 65 xuu kyyssedip, texniktiq materialdarы 3 xuu kamnap alыр, produksunuy pot- rtteen 3 xuu ciigedir, pydyryl-geniń i tinge 5 racionalisы sanaldarы pottandыр corudar tep хyleen-genner. Myn kolektif  ja  zavodun soscarы ka kыgyrgan. Soscarы pol-za, ulus сыгды кыныны, kadыk kamgalалыны, paза politсыгды кыń cerleriniń aзыdakсыларыны i tinde uluy-pile kalbargan.

Pottarыnyń aзы normazyń 200—300 xuu kyyssedip turar murnakсы kiziler pygy-le pydyrylge cerlerinde тытыр turar. Ындыq iji cyscylerge polga  y  cyscylerge хамаарылар polza, Xaraal aldyn uurgajыныń aзы-сыы e  Kara-Pa tyq, Naryń aldyn uurgajыныń aзысынар е ter Xirliq- ej, Atkinin,  ja  zavodunuy aзысыы e  Cunerjof, Elegeste kyrazы-agы-

нын саансыз еш Мanganak, ааш-сем комбинатынын азысын еш Kocetova, тааран комбинатын азысын еш Mokkajvan polgaş podunun азы хереен тергин екки кыысседип турар паşkь N. V. Selina, оон-таа өскелер полур тур.

Кыш-азыдын пыдырер хемцеенин өзүр турарын кол ундезини полза, кизиленин кыш-азыс маадыр coruunda polgaş азыдын аргаларын расионализастар, техник талаз-pile жанз-пыр полбаазралдар, таарыстыргаларын кылырын тугајында азысын, алван хааксыттарын полгаş техникти каадырларын телгем инициативи coruunda, ыскагаş ылетпырссинер полза, ол суылденин ассыз-pile кыш-азыдын пыдырер хемцеен ең улуу-pile педидерин cedip ар турарлар. Пир еелсеңде 60 еш кидис идиктер кыыр ундыреринге алгь заводунга тајын мурнунда мергезилди 34 азысыннар хереqlеттинип турган. Еш Јудинин ар corutkan хемцеен јозугаар өјер мајинага ол-ла нормань суқ-ле 18 ылетпырссинер кыысседип полур appargan. Po хемсеңни ассыз-pile продуksunun pot-өртеен 30 хуу kudulaдыр, кыш-азыдын телебирин 20 хуу өстырву-шаан, сыдын ішінде 40 000 акшань кампар ар полур appargan.

Septelge заводунун masteri еш Seldimesevtin cogaадыр кылган херкселин ассыз-pile кадақ peletkeeringe кыш-азыдын пыдырер хемcee 6 каттар педен. Elektri станззын механиги еш Kazanef, uk станззын улуқ koccалын cup аштаарыга азылаар teeş pus мајиназыга суқ тамсыдар хoorза таарыстыр кылган. Po расионализась санал полза, koccал суурунга carықdattынар şaktь 2 каттар кызырарын аргазын перген.

Улетпырге polgaş ulus азы-агынын өске-таа адырларыга кыш-азыдын пыдырер хемцеен педидер corukka caa азысыннар пыдырылге талаз-pile өөредирин, оларын ерттем мергезилин педидерин сөр организастар coruk консуқ улуқ roldуқ poop турар. Азы-агынын пыгу tudушkunнарыга азыс arat connарь хөју-pile кириştirерин паşkь Lenin профebilelderинге консуқ cугulalar айткан.

„Profebilelderi kultur сыдышыкын пыгу азыдарыга polgaş пыдырылге propagандзыга кирзир-pile cergelestir ылетпырссин ағын полгаş азыс connu кыруненин пыгу азы амдырал-pile, ciқ-etti peletkeeringen egeleeş, продуksunu саарь сајгарарыга cedir ылетпырнын пыгу азы-pile тауыстырву-шаан, paза socialistық азы-агынын ниити кырпанын-таа тугајында, ол планн потандырырыга ылетпырссин, taraaccынарнын поттуқ sonургалын-таа тугајында улам-на todаргај piliqnи pervi-шаан, кыруненин азы-агынын пыгу тургузушkununga улам-на алгы-pile polgaş ханыз-pile кири тьрттар узurlуқ“. (Lenin, tom XXII, ағын 152—153).

Паşkь Leninin po cагын өөренip тургаş, ыlangьja ада-curttуn тајыннын ујезинде curttуn азы-агы, kultur тургузушkunнарыга азыс connu kalbaa-pile кириştirелі шыгыз-pile negettinip турар. Paза пыдырылге cerлеринге тајын өјунде кирип турар caa кизилер moon мурнунда пыдырылге ceringe азыдар-таа corbaан, ерттем мергезил-таа cok, тадылга турzulгатаа cok, азыдавајын турган хереezenner, өөреникчилер, arattар poop турар теледе, оларн ургылcy өөредир cугула, ону парымдалааш, тькка хөј пыдырылгелер полза, socialistық carы талаз-pile ең екки cernи ezeleer тугајында temisseşpi-шаан, caa kelgen азысыннарн станоктarga шуut тургузуп алгаş tus-tuzunda polgaş пөлык пөлуу-pile-таа өөредир азыдарн организастар corutkannар. Moon xараазы-pile nasionalдын caa каадыралы улам-на көвудер өскен. Cizeeleerge, pьзаңсь Tазь-сан, 53 харық Şөppылdej олар, хаак кылырын арга технин екки pilip алгannар. Алгы заводунун аныак азысын Kyндыу полза, алгы ideeleer азыдын аргазыга екки мергеезен; elektri станззын азысын еш Coldak-ool pus мајиназынн техникци poop төпşен; алгы заводунун азысын еш Nazьн, алгы etteezinin masteri appargan.

Амгы уjede саван, хыҕа, ҫоотка, нарын сем, аат терii, хаак, coldak тоннар, терге, ҫанак, аргымаI хер кыIр pyдырылгелер, газогенераторлар, рөөрт аймаа, тырген тудуолар полгаҫ pyдырылгениң өске-таа хевирлери тургустунган. Устывыҫтық arteldiң moon мунунда турган таараныр мастерскожу полгаҫ Maj 1 аттық artel полза, азык тузаның talазы-pile кyрынеге холбақдaldық pyдырылге cerleri poop ҫилцигилеј pergen, ынсаарга sep-телге zavodu полза, podunуң салбырларын ыкка uluu-pile kalbartтыр, ҫој kudar салбырын тургускан. Cadaana xoorajda tipograf pyдырылгеzi тургустунган, ында „Leninniң oruu“ tep solunnu parlar yндыryp турар. Кырап-тека полза, odekolon, тиҫ саваны cergeliқ kултурлуқ хереқlelderni pyды-ryp yндыryp турар appargan.

1941 cылдан 1942 cылга cedir, pir cылдың ишинде yлетпырccin, албан хаакcытaрның сапы 36 хуу өскен. Ol-ла yjeniң ишинде yлетпырccinnepниң полгаҫ албан хаакcытaрның ажда алыр ортумак ҫалыңы 2,7 хуу өскен полза, 1943 cылдың планы-pile онu 10,5 хуу өстырер tep төлөбилеен.

Кыҫ-азылдың pyдырер хемceen pedidip, caa-caa pyдырылгелepни тургускань, рaсионализaцияларның полгаҫ pyдырылгениң ет cepcek, арга tex-нииниң talазы-pile рaсионализаторcy санaлдaрның кaлвaгыр турaры, азылcь con-нун материалдық pаждaлының пeдeени, paзa тaжыныы тiлeepиниң тугaјында кызымак cytkыл салган coruk полза, Кызыл Ҷериқниң тајыныcыларыңа тараа-зында cyылдepни pyдыryp peerиниң аргaзын pergen: хаак 23 200 еҫ, coldak тон 5 545 кезек, kidis idik 10 120 еҫ, cулар, ҫооткалар 16 000 aattарга ceccir саппық, колбaса 32 964 kilogram.

Тepиқ херексел полгаҫ ааҫ-сем аймаанга хамаарзыр oон-таа хөј cyыл-дepни paзa corуткyлаан.

Connуң patriottуқ ниити көдырлыыҫкыны полза, respубликтың yлет-пырccin, албан хаакcытaрындaн (4 туг. еҫelon peлекке cылдырган cyыл-дерден аңыда) 2 million 2 муң 547 акҫаның peлектерин cыър corуткaны полур тур. Moon иштинден Toka аттық алдып uургaјының азылcып, албан хаакcытaры 102 448 акҫа; Elegeste кyразы-агыјының азылcып, албан хаак-cытaры 48 408 акҫа; кyртипoграфтың koлeктиви 37 450 акҫа; Raskova аттық таараныр kомбинaттың koлeктиви 37 660 акҫа; Cөөн-хемcик козуунунуң азылcып, албан хаакcытaры 72 278 акҫа; Toзу козууну 44 600 акҫаныр per-genner.

Nemes теepвeccилерге, olарның calcalарыңа удур Sovеттиң арat conу-нун corудup турар аda-curtтуқ ulуқ тајыны полза, poо-cepceкти холга tut-каҫ, ниити тајыңа удур темиссеzip kиптиepинге пелен турар тугaјында sorулганы Тыва Арat Resпубликтың азылcь conунуң мунунга тургускан.

Pyдырылге cerлериниң ер, херeezen yлетпырccinneri, кyрынениң, на-мны, хөј-ниити opганизастарының полгаҫ албан cerлериниң азылcып, албан хаакcытaры, ҫkolaccылар, араttар 110 ҫактық programны жогуаар ҫepиқниң херeeнге mergezip, poodalгaга, хаактааҫкыңа полгаҫ moonдактар еrt-теринге өөренip турaрлар.

Кызыл Ҷериқниң кeldиртишкенинге ТАР-дан pарган тајыныcыларның иштин-де eres маадырлық corуктар аm peзин хөј-хөјy-pile ilерep турар. Аda-curt-туң тајыныың ындық маадырларыңа Ҷумof алыҫкыларның minomјot рас-сјodu paзa хамаарзыр. Соcиалистық төreen curttуң ҫынcь ooldары полза, тајыныны көөр хөппу cок ulуқ өzeenniқ setkiliniң ханызында темиссе-zip тургаҫ, 400 ҫаҫis терзиилepни кыра ҫаар узуткааннар. Ҷumovтарның mi-nomјot рассјodu, алдарлық Ленинрат хooraj teeҫ тулcyуcкуннарга кизip тургаҫ, magалық caагај алдарны полгаҫ pyгы connуң ынакҫылыр podунга caalap алгaннар.

Ҷepиқниң өөредилгеzi полза, poо-cepceen холга tutкаҫ, nemes кул-даныкcыларга удур темиссеzip kиптиepинге ТАР-ның азылcь conун peлет-keen. Арat connуң po пелен corуун еҫ Stalin пeдii-pile yнeлep көрген.

„Тыяның арат connary pooc-cepseen xolunga tudup algaş, faşizmnyň cылca şawaryn-ce Sovettin arat connary-pile kadъ kiripterlinge pelenin SSRE-nin cazaа concuq ооруп temdeqlep tur“. (Stalin).

По cылдың мајның 20 хуынде pistin respubliktyň ең екки оoldary aldarlyq Къзыл Şeriqniň хyreelenin-ce pottarynyň екки туразы-pile kirgenner. Екки тураның тајыпсыларының ydelgezi, pygv ulustuң paýyrlaly poop şilseen. Екки тураның тајыпсылары polza, Arattyң Revolutuq Namының polgaş Cazaаnyң paaştalgazy-pile ulustuң opolceniniň otrjattarynga şeriqniň хereen cыл азық уjenin turguzunda ооrenip mergezip kelgenner. Екки тураның тајыпсылары аatkarар corutkany polza, Sovet Ewileli-pile Тыа Arat Respubliktyң arazynda yzybes ханы харылаанын ulam-na pyžykkанын хereciler turar tur. Namnyң ajtybşykkannaryн kyyssetpi-şaan, TAR-nyң profewileli polza, podunuң kezigynnerin polgaş aзыcын, alban хаакcыttaryн тыкка хөј cugula sorulgalарны кyysseдинin-ce mobilizastaan.

Profewileldin rolu pedeen. Profewileli, podunuң хyreelenin көvydedip оstyrge. Pir ewes тајыпның ege оjynde profewileli 1 900 kezigynnerliq turgan polza, 1943 cылдың paaştajy carttynda ewileldin kezigynneriniň саны 3 000 kizi poop turar. Salbyrlarga, brigattarga moon murnunda proforganizazy cok turgan polza, am salbyrlar, brigattar, sumular polgaş suurlarda profpölykterin turguskulaan. Profewileldin kezigynneriniň озыldezin paýmдалааş, respubliktyң iştinge 27 profkomnaryн, 29 mestkomnaryн polgaş 211 profpölykterni turguskan.

Тыlda азыдаp turar cys-cys kizilerniң kulturluq negeldelerin хандыбы-şaan, proforganizastary politkizidilgeliq, kultur massalyq азыdaryн kalbarttyr corutkan. 1942 cылдың 10 аjларының turguzunda 2 066 nomculga, 430 leksi polgaş тыкка хөј саннық besetterni ewileldip corutkan. Оl pygy leksi, besetterge 120 410 азық kizini хаара tutkan. 1943 cылдың 3 аjларының turguzunda 1 239 nomculgalar, 280 leksiler polgaş хөј саннық besetterni corutkaş, аnaа 66 175 kizini хаара tutkan. По sannaryн iştinden TPE TK-nyң Stalin аттық kultur paзынында адаcurttuq тајыпның turguzunda corutkan leksiler, illetkelder, besetterge 60 570 kiziler oluruşkan. Konsertter, šiiler polgaş оске-taa kultur massalyq хemceqler-pile 80 000 kizini хаара tutkan. Kultur paзынының сапында pot-тыынгы uran-cyылдың aktivcыларының хөј kiziliq pölyy turgustunup, тыа ыг polgaş pljaskanың anzambli, ši kolektivi, orus ыгының, тапының pölymneri азыдаp turar.

Къзыл хоорайның азыcы conu polza, kultur paзынының сапында şeriq хeree ооrenir, РК(в)N-nyң төөгyzyn orus, тыа тыдар кыргыга ооrenir pölymnerde ооrenip, ада-curttuq тајыпның polgaş pygy telegejini амгы pajdalyның tugajында tuskaj erttemniqlerniң konsuldazyн ap turarlar.

Kozuunnaryн төpterinde, pydyrylgelerde, kyrynенин alban cerlerinde profewileldin organizastary polza, тајып cыдарының turguzunda азыcын, alban хаакcыttaryн kultur politiktiq polgaş techniktik pillin pedideriniң tugajында eleen uluq massalyq тапыдылга азыdaryн corutkannar. Profewileldin organizastaryның şugumu-pile TAR-da амгы yjede 26 kluptar, 30 къзыл-pulunnar, 47 bibliotekalar азыдаp turar polgaş 182 хана solunnaryн yrgylycy unyp turar.

Pydyrylge plannaryның kyysseldezi polza, profewileldin komitetteriniң politmassalyq азыdaryндan polgaş азыcын, alban хаакcыttaryн patriottuq corukka kaji хire ewileldip şydaaryндan uluu-pile хamaaryr turar. Organizastyq polgaş тајыбыр massalyq азыdaryн kajda-la екки corudup turar poldur, ында pydyrylge planы toldur polgaş азыр kyyssettiniп, elektri kyzy polgaş et-materialdar kamnattyр, yletpyrcin, alban хаакcыttaryн атыдырал curtalgazының pajdaly еkkizip turar. Kyrtipograf-ta proforganizazyның азыcы po tugajында екки cizek poop polur tur.

Kyrtipografta pydyrylgenin planь yrgylcy-le aзыr kyyssettinip turar. Kyrtipograf polza, 1943 сыдын майнын 1 саазыга utkuştur pydyrylgenin planь 120 хуу кyyssetken, tuzalaar materialdarnь 70 хуу камнар алган. Kyrtipograftьn kolektivi polza, Кызы Шериқnin тајыныларына 60 муң сагаа хавьн, 10 муң блоknottarnь, 280 kg suharej polgaş oon-taa өске хөј јанынын pelekterin corudup pergenner. Pydyrylgenin talazy-pile ekki tynnel polza, administrastьn polgaş profkomitedinьn ekki aзыl-daanьnьn tynneli polur.

Profkomitedin teskindir pydyrylgenin aktivi turgustungan. Kolektiv-tin хана solunu polgaş salbyrlarnьn тајыньсь хуudustарь yrgylcy унур turar. Soscarьştьn tynnelin хунавн-ne telger, pydyrylgenin сөвylel хуралдарьн yrgylcy corudup turar. Pydyrylgede аныјак азылсьннаr tex-niktiq pelgymnerde өөrenip turar (olarnьn хereezen азылсьннаr, pygy азылсьннаrнын 70 хуузу роор turar). Kolektivtin саьнда уруqlar јасла-зын евилелдеp turguskan, ol polza, азылсьннаrнын negelde хereqlelderin-ge sagьş covaaşкьнньn coruktu ајттьр turar tur. Surtaalcьlar polgaş besetciler polza, solun pomculgazьn, besetterni yrgylcy corudup, pottuq cizekterni pottarьnьn surtaal азылдарьна азыqlar turar.

Бнсаа-таа camдык proforganizastарьнын азылнда cetpester тькка хөј. Ol profkomitetterinьn polgaş proforganizastарьнын удurttukcуларь „Куш-азылдн pydyrer хемcee polza, caa niittilel turguzуunун tiilel-gezinge еn-ne cugula, еn-ne kol cybe polur“—teen paşкь Lenininьn ајт-тыьşкьнн мынсага cedir pilbeјin turarlar. Olar polza, socialistьq carьş-ть cetpes organizastар, харьн camдыкта soscarьş tugьjьнда аная шуугаа-зын, хөөreeşkin кьльр ерттир turarlar. Şальpcьларнь толгандьр хөј-niittinьn санал-ональн turguspaјьн, харьн-таа camдык өјlerde улусту şальpcьларньн kategorunga şьн еves pajdal-pile хамаарьştьгьр turarlar. Kandьq kizini şальpcь tep sanaарьл tize, pydyrylgenin planьn polgaş pergen taalgala-ryn aзыr kyyssedip, еn ekki şьnarьtьq produksunu perip, produksunun pot-örtteen ciigedip, хөј-niittinьn азыльна idepkeјliq kirzip, podunun азыл хereeninьn texninge mergezip turar kizilerni şальpcь tep sanaар teerzin pilir хerek.

Тькка хөј profkomitetterinьn, азыл-агыјларньн удurttukcуларь polza, pydyrylgenin сөвylel хуралдарьн yrgylcy corutpaјьн, massanьn pot-тыьн-гьr inisiativin сегирip албайьн turarlar.

Profbileldin азылdakьларь економ kamналгазын ам-таа ekki tudup, sagьş salbapьn turar. Kilogram, харьн gram-таа ciq-et cyуlyn, ottular cyyldy, elektri kyzyn, caaşкьн ysterin, ховар materialdarnь, rezin-аларнь, алгь-keeşti, şekpen, saазьн, tyk, taraa cergeliq cyyilderni kam-nar ap turgaş frontuga kaјь xire uluq tuza cedirip polur teerzininьn tu-gaјьнда profbilelininьn idepkeјliqleri, surtaalcьларь yrgylcynьn ekki тајьл-ыгьн perbeјin turar.

Profbileldin idepkeјliqleri polgaş азыл-агыјзылар polza, kamналга cedip альгьнньн оруун тыртьнмас, pydyrylgenin polgaş куш-азылдн orga-nizazьn еkkizitpes, pydyrylgenin тоqlансь keskindi cyyildernin азыqlabas, pydyrylgenin cepcek pagazыларьн ekki kamнаbas, paза ciq-et materialdarnь kamнар азаар coruk teeş, şьngьь curumnuq ucot teeş, азыл-агыјнн, администрас ергеeldin carьqdalдарьн евеezedir teeş temisseşpeјin turar-lar. Бнсаага тајьн өјyнде kamналгань kazangьзындан-таа арттьк ulgat-тырар coruktu pottандьгьр, акса хөrengini polgaş et-materialdarnь азык-тьq cyyilderге, еn kamньq carьqдаар teeş şьngьь temisseziri ерге-cok cugula.

Акса хөrengini азыктьq poldurup, kamнар carьqдаарьнн уран ар-gazьна mergeziр tep paşкь Lenin arat connu mogaq-şьlaq cokka өөredip coraan. Vladimir ilic polza, хамаатть тајьннньн yjezinde kamнал-

ganь ең ыңгыъ corudar curumnu xaragalzaarъn koncuq ыңгыъзы-pile neger, хөмыр-тасты, хлепти kogaraldыq pajdalga tavarъстыrar coruktu kыrynениң pajlaan samcыqdaan kem puruuluq xerek кылдыр sanap турган. Lenin polza, administrastың apparadyн „Kadyq ыңгыъзы-pile“ кызыра-гън neger, kamналганън curumun cайгылыş cокка corutpajън тургаş, ulus-tuң азыл-агыжън-таа, murnакъ uluq indустrijni-таа tudup тургузup ap ы-дaвaс tep өөредip турган.

Leninniң cagyън ыпыс sagъp parыmdalaan, bolşevikterniң namъ polza, kamналганън curumun cайгылыş cокка corudup kelgen. Kamналга-ның curumun ең ыңгыъ sagъp parыmdalaan coruk, curtту indустilizas-taarъn-ce ысизир yjede tergiin uluq roldu ojnaan. 1926 cыда Leningrat organizazының idepkejlilqlerine iletkel кылып тургаş, еş Stalin sosialistыq indустilizastың oruunuң tugajында: „Podunuң akşa хөреngizin yletpyrnyң хереenge cыргъның oruu, sosialistыq cыldаның oruu polur, pistiң curt-tuvustu indустilizastaarъның karacangъs oruu polur tep еş Lenin хөj kattap ajttыр kelgen“—tep cугaalaan.

Profkomnar polgaş mestkomnar polza, kluptarның, кызыл-pulunнар-ның азылың ekkizidip, olарның азылыңга massаның kalbak kirzilgezin ce-dip алыр uzurluq. Vletpyr pydyrylge cerlerinde хереzennerниң, аныjak-tарның polgaş caa азысыннарның orttuzunga corudar kultur massalyq азылдар-ce onza sagъзын салыр хerek. Salырларның, brigattарның, paza-tus-tus азысыннарның pydyrylge talazy-pile cedişkinnerin kalbaa-pile cыгдар төлеede, кызыл-pulunnarga, салырларга, zavottарның eziinge азыл көrgyzyynyn samбыраларың тургузup, radioga tuskaj tamcыдылгалар кылып, plakattарны, хана solunnарың yндырып, кыш-азылдың pydyrer хемceen pediderin cedip ap turar racionalizastorzularның азылыңың argalarың көrgyzer telgeqlerni organisastaar хerek. Аныjaktарны pot-тывыңгыр uran cyылдың pölgymnerin-ce хандыдыр kiireri erge-cok cugula.

Sosial хандыргазының хемceqlerin pottандырп, tuzalamcъ көrgyzeriniң janzy-pyry fondularың cарыqdaarының polgyş азылың, алван хаак-сыттарның кыш-азылың камгалаарының talazy-pile proforganizastарының азы-лында am-таа тькка uluq cetpester par. Po polza, profibileliniң pir ең cugula азылдарының pirezi polur, мында am-таа cedir азыqlattыпmajън турар cyылдер par poop турар.

Sosial kamgalalyның fonduzu 1942 cыда 33 хуу өскен. Sanatorга тыştangannарның сань murnukku cыldарда турганыңга төмеjleerge, 2 kat-tap көvydeen. Profibileldiң kezигynneringe көrgyzer materialдыq tuza-lamcъ көvydep өскен. Materialдыq tuzalamcылар polgaş тыryjede азыл кы-лып ыдaвaс appargаныңга көrgyzer tuzalamcылар 71 хуу өскен. Ije-caş-тың kamgalalyнга yндыrer akşa хөреngizin profibileli 3,5 kattap өstyryp ulgattырган. Ыncalza-таа, sosial kamgalalyның хереenge profibileliniң ke-zigynnerin kilriştirbejin турар, sosial kamgalalyның akşa хөреngizin cөp хуваар polgaş азыqlaar tugajында profibileliniң kezигynneriniң kontrol-хьналдазы cок poop турар.

Profkomnar tus evileldiң kezигynneriniң emnelge хандыргазың ekkizideriniң tugajында temisseldi corutpajън турар. Profibileliniң or-ganizastарь polza, yletpyrccinnerniң кыш-азылың ekkizideringe кыш-азы-дың kamgalalyн corudup, texnik talazy-pile ажылы cок coruktu хандыгарь cergeliq şak ындыq рыганы kыryneden алган хirezinde, uk ol азылды ылар evileldep ыдaвaжън турарлар.

Sosial kamgalalyның хереен ekkizidip, vyletenner тыpsыр peerin cөp corudarъ polgaş emnelge tuzalamcызының pajdalyн kontroidaar coruktu ek-kizideri erge-cok cugula.

Profkomnar polza, yletpyrccinnerniң амьдырал pajdalyн ekkizideri-niң ajttырыqlарың ekki xaragalzap көrbejin турарлар. Po cetpester polza,

азысн кызу ызынмастаар сорукту пoldurup, кыш-азылдн pydyrer хемсеен хаздыр турар тур.

По септестерни самдык цзектер-pile холбаштыр ар көреелiner. Тақ улетпуры, 1942 сыда алдн тывызын талазы-pile podunun pydyrylge planн cyq-le 77,3 хuu кyyssеткен. Самдык алдн uurgajларнн plan кyysselдези оон-таа toра polган (Nарында алдн uurgajы 67,2 хuu кyyssеткен). Алдн uurgajларнн удурttukularы polгаş proforganizastары, каадырлар орттuzunga азы сорударын херекке албайн тургannар. Emи, Nарын polгаş өске-таа алдн uurgajларнда proforganizastары кизидилгелиқ азыларн консуқ коşkak corудup, socialistық carыştарн сайзырадырн хандырабайн, улетпурыcinnернн амдырал пайдан еkkизидер тугајында темиссеşпейн турар. Каадырлар ызынмастаар сорук par poor, алдн uurgajлар азысн кызу-pile хандырттынмайн турган.

Кызы хоорайнн ыаş zavodu, алғы zavodu polгаş өске-таа pydyrylge cerлері азысннарнн negeldelerинн тугајында сағыş салбайн турар.

Тайн poor турар cybe төлеede, curtтаксы conнu амдырал curtталгазынн polгаş культурлуқ negeldelerинн тугајында сағыş соваар сорук, ең сөөлгу ајттыр-ла polгај теер хіренн мырнай ын евес podaldар prof-азыдаксыларнн polгаş өске-таа самдык азыдаксыларнн талазында тургулаан. Тайн yjezinде кизилернн negeldelerинн тугајында сағыş салыр сорукту харын-на ынғызы-pile cugulalap көрыр турар.

Curtтаксы conнu хандыр турар садьонн, улустуң cemгерилgezинн, уруқлар јаслазынн, medisиннн polгаş өске-таа cerлернн азыдаксыларнга тајыннн хynnerинде ынғы харыссалгалық polur сорук онаазыр турар. Азыс conнu хандыргазын сөр таарыстарда, тылда кыш-азыл кыыр турар кизилернн ааş-cem садьр алғынга, cemneniringe, cunar paзыннаарнга polгаş өске-таа ol cergeliқ cyylderinge ен-не евеес şak yндыrer кылдыр organizastар херек. Ылғыја frontucularнн өқ-pyleзинн тугајында onза сағыş салыр сорук cugula.

По yjede мындық paрымдаалар консуқ хөй-pile таварзыр турар. Cyl тize, азысн кизи, карак-кызы азыдап хынзеес, paзынга canыр келir. Ol кизи polза, tyрген-не тыстаныр, cemnenip алгаş, солун nomcuur ијik-pe, азы paзын ијтинн кандық pir азын кыыр алксаар. Ol кизи ерте udup тыстаныр алгаş, ертен тыş кызу-pile төreen curttinga, frontuga азык тuzалық кыш-азылы кылынга peletкенir appaar. Ындық турвузе, uk азысн кизи pydyrylgeden yngen soonda тыкка хөј таарымca cok пайдaldarga таварзыр турар poor тур. Ol кизи, хлөр садьр алыр teeş садьога cede peerге, uk садьонн ergelekцизи, азы садьоғызы podunun азын curumcutpaанынн хараазы-pile төнmes-patpas manазыр eelceқ тistиндир cыскаалыр алган турар. Pir евес stolovajга cede peer polза, ең paaştaj kassa canыга şaa төngyze eelceқ manар турup-turup, ооң soonda cem тазьолаксызынн келirин manар şaқ-polгуze олurup peer.

Кызылнн Castello аттық садьнда stolovajнн азылы ар көөрге, cemnenikciler, ol stolovajдан cem ciir teeş тыкка хөј şағындан kogарар турарлар. Cemни канcaар-таа екки ынарлық кылдыр peletкер polurунун pygy argалары par турвузе, cemnenikcilerге өрттен, pagaj ынарлық, paык-ла yrgylycyde pir aaj cemнерни perip турар. Şoppulак, ајак-тавак херекселдері cedіşpes. Cem тазьолаар самдык азыдаксылар, cemnenikciler-pile хатылазынн tongун пайдaldық poor турар. Хыналданнн илерткенin јозугаар алғыга, cem produksuzu antisanitarлық пайдalda турар polгаş арзылар хирлиқ, cemинн кырын ырпас, илciреp cыдыр перген cem арттыссыларнн polгаş cuundularнн ulамындан stolovajнн теbiskeeri pagaj cытық appargan polгулаар.

Stolovajnyñ azyldakcylar polza, ulustu cemgerip turar uluq xarbyssalgalıq azylda-pis tep cybeni uttupkannar. Ol xarbyssalgan pılıp alar coruk, olarnyñ şuut xyleelgezi ıkaş cıl.

Öske pir cizek. Kızyl xoorajnyñ komunal azy-agylynyñ ceri polgaş camdyk pydyrylge, alban cerleri polza, tajynga cылak xap algaş, oran razynnarınyñ septelge, cыbqlaaşkыnyñ uzamdyktыp, xөj-niittiniñ kazaа, xerimneriniñ arыq-şever pajdalыñ xaragalzap karaktavajыñ turarlar. Xarыñ мырғај мындық cyyder turup turar: „Menden cyny negeј tur-sler? Tajыñ poor turar ыskazy“ teen cizektiқ şak ындық vyokrattық ses tomaktar polza, xamыk cybeni cылpırttıp turar poor tur. Ooң-pile cergeleştir eleen xөj pydyrylgelerniñ uduıttukcylarы tajыnnыñ xynnerinde ottular ыjaş peletkelin, oran razыñ septelgezin coguur өj-şaaında kyussedip, olarnыñ korum-curumun taarыştır turguzup algan cizekter paza par.

Aзыcыnnарныñ polgaş alban хаакcыттарыныñ tugajында sagыş salыr coruktu kyşteldirip, olarnы aaş-cem polgaş yletpyr paraannarы-pile хандыраы profibileliniñ ыдыктық xyleelgezi polur. Profibileliniñ organizastары polza, sadыq cektileriniñ kontrolun тындыp, sadыqlарныñ polgaş хөj-niitti cerleriniñ sanitar talazy-pile pajdalыñ ekkizider tees, şiıtpirliқ хыreşti corudar xyleelgelіq. Хөj-niittiniñ cemnenilge cerleriniñ azyldakcylarы polza, stolovajlарны kulturzudup, kыlp turar aaş-cemni ekkі şыnarық kыдыr organizastар, stolovajlarga eelceq manaar coruktu uzutkaar xerek.

Yletpyr pydyrylgelerniñ polgaş yletpyrcin angыnyñ özyлdezi-pile cergeleştir, curttaar oran-pazyñ, ottular ыjaş, cыrtkы polgaş амдырал curttalgaпыñ öske-taa ol cergeliq cugula cyyderiniñ negeldezi ulam özip turar. Olurar oran-pazyñ, ottular cyyder tugajында polgaş cer-le aзыcыñ, alban хаакcыттарыныñ амдырал curttalgazyныñ tugajында sagыş covaar coruk polza, kyş-azyдыñ pydyrer хемceen peđidip, yletpyrcin kaadyrlарны pydyrylge cerleringe pызыkтырагыныñ cugula cyуly polur teerzin profibileliniñ azyldakcylarы pılır uzurluq. Aзыcыnnарныñ polgaş alban хаакcыттарыныñ амдырал curttalgazyñ хyn-pyryde sonuurgap көрүp, olарныñ negelde хereqlelin ileredip, aзыcы connuñ tyymnyq ergelerin хандыраыñ tidimipile negeer хerek. Aзыcыñ, alban хаакcыттарыныñ negelde хereqlelderin хerekke ap көрвес vyokrattық coruktar-pile şiıtpirliқ temisseldi corudup turgaş, olарныñ tyym jozugaar negeldelerin coguur өj-şaaında хандыраыñ cedip alар.

Profibileliniñ organizastары polza, aзыcыnnарыныñ niitti curttalga razыnnарыñ onza xaragalzap көөр uzurluq. Niitti curttalga razыnnарны arыq-şever polgaş korum-curumnuq turguzar coruk, aзыcы connuñ амдырал curttalgazyныñ tugajында sagыş салыşkыныныñ paza pir cugula kezee polur. Pir eves niitti curttalga razыnnарыныñ pok toburyaаñ аştavas, ooң edilel хerekselderi cedіşpes, хajындырган суq salыr ceri cok polur cybe polza, xostuq şaktarda kulturluq jozu-pile тыştаныr teeriniñ tugajында kandyq-taa cugaa turup polvas uzurluq. Niitti curttalga razыnnарыныñ korum-curum cok polur coruu pydyrylgege paza xoralық polur uzurluq. Xirliq cuttuq oran savalarda curttap olurar kiziler pydyrylge ceriniñ xirliq cuttuq coruu-pile paza şыngы temisseşpes poor tur. Niitti curttalga razыnnары arыq-şever polgaş massanыñ kultur амдырал talazy-pile negeldelerin sagыş covар хандыp turar cerlerniñ pydyrylge aзыдары paza ekkі тыnneldiқ poor turar.

Profibileliniñ aзыында хөjy-pile poor turar cetpester polza, ooң politmassalyқ aзыдарыныñ sulazyнда, profkomnardan profaktivcylарыñ massalyқ aзыdarga cep aзыqlavajыñ turarында.

Cizeeleerge, algы zavodunda profkom targazy eş Tyktyq-ool polza, profaktivcylарыñ pydyrylge xuralдарыга, sostalistық carыştарны ekkizideringe, veset tajыbyr corudarыга eviledep kiiriştirbejia turar. Pot-

табынғыр уран-суылдың талазы-pile активсыларь cok poop турар. Profkom-dan po азылдарнь шуут херекке ар көрвејин турар.

Мооң хараазы-pile алғы заводунда суу poop турары тизе, куш-азылдың сагылга-суму савыс, пыдырып ундырген продуksунуң шынарь pagaj, пыдырылгенің et-material kamналгазы cok poop турар. Profkomнун polгаш профбилелинің активсыларь po pyгы ајттырыqlарнь көдырып ундыр-вејин, po cepceстepни узуткар cok кылыр-се азылсыппарнь екки мобилізастар кириштірвејин турар.

Активсылар polза, профбилелинің политмассалық азылдарнь намуың negeldezinge cedir pedideringe proforganizastарының kolduқ kyzy polur теерзин пилір херек. Самдык азылдықсылар polза, олар шалың cokка, хөј-ниит-тинің шугуму-pile азылдар турар, ысцангаш оларның азыл corувајын турары-ның cыдagaаnы ында теп cугaалар турар corуk мырңај шы евес. Prof-organizastарга songutturған азылдықсы polза, tus ebileldiң kezигynнepинің ideгelin хyндыткер, ol ideгeldi шыңыздар узurluқ.

Профбилелинің азылдықсыларь polза, TARN Төp Komitedинден тuzалам-сынь yrgылcy ар турар.

TARN Төp Komitedi 1942 cыдың noјавнның 27 хунынде TPE TK-ның илeткeлиn алгаш, ооң азыл corудулгaзын cepce теп санааштын, profазы-льн ekkizider тугајында cугула ајттырыкыппарнь перген.

TARN TK-ның tokтаалында ајткань polза: „Профбилелдің Төp Komitedi polгаш ооң kудукуу organizastарь куш-азылының сагылга-сумун pyзыдар, ооң пыдырер хемceen pedider талазы-pile сyла азылдар турар polгаш materialдың, paза ciқ-ettiң шыңгы камналгазын pottандыраарының темис-селин ebileлdebeen, coсialиcтық cарышты pyгы yлетпырccиn, албан хааксыт-тарның ниити херее poldurup шыдабаан, bypokratиық corуктар-pile сyла те-миссеzip турар.

Профбилелдің хyреелeнiнге caа kezигynнep киirip алыр азыл сyла, ооң хараазы-pile 4 500 азық yлетпырccиn, албан хааксылардан 2 034 kizi prof kezигyны poop турар. Yлетпырccиn, албан хааксыларның oттuzу-га култур cырьдырыкыппың polгаш политkизидилгелиқ азылды профбилелинің organizastарь сyла ebileлдеp турар, par kлup, кызыл-pулunnар профбилелинің массалық kизидилге азылының polгаш yлетпырccиn, албан хааксыттарның културлуқ тыстанылгaзының төуу polбаан, азылсы, албан хааксыларның политик-техниктиқ пилин pedider kezeekki pөлгымнepни oрганизастаар, pedik kвалификастық каадырлар peлеткеер азыл кошкак corup турар. Профбилелинің po cepce азылының yндезин cыдagaаnы polза, prof-активи-pile сyла азылдар турарында“—teen.

Podунуң pyгы азыл профбилелинің organizastық азылдарнь ekkizi-деринің талазы-се uqlандыр yндезини-pile caарттыр тургузары, TARN Төp Komitedi, профбилелинің TK-га хyleeндирген. Pyдырылгенің cөуилеl xуралдары yrgылcy corудup, proforganizastарының xуралдарыга material-дарның, ciқ-et ајмааның, paза eлeктри kызынұң камналгазының тугајын cугaалaзыр турары, азылсыппарның pационализасы саналдары пыдырылгеge азықлаары yrgылcy хынар турары proforganizastарыга TARN TK-дан хyleeндирген. Шалырсыларының политиктиқ polгаш техниктиқ пилиқ мер-gezилин ulam pedider sorулга-pile пыдырылге cepceлинге шалырсыларының тус-кај школарының organizastар тургузары, ol школар-се caа азылсыппарнь хандытыр киirерин-се onза сагыш салыры cугулaccылар ајткан.

TARN TK polза, kлyптарның, кызыл-pулуннарның азылдарнь yндезини-pile ekkizideriн хyleeндиp, хань utкалық илeткeлдepни, лексилepни, бeceт-терни organizastарының кыстелдирip, солunnарнь, ceccen cogaалдың nomнарың polгаш Sovinformbyponуң медеелерин nomcuур corукту ebileлдеерин хy-leeндирген.

Profibileliniñ komitetteri polza, TARN TK-nyñ polgaş TPE TK-nyñ šiitpirlerin kyyssedip turgaş, pottarın azy corudulgaların eleen ekki-zitkenner. Ebileldin kezigynneriniñ dokumentilerin soluur azyld corutkan. Dokumenti soluuşkunu polza, politikizidilgelioq, kultur massalyq azydarn kysteldireringe polgaş proforganizastarın utcodun ekkizidering tuzalyq polgan.

Profibilelinin dokumentilerin solup turar ojde caa profaktivcyларın ileredip, profibilelinge 414 caa kezigynnerini kiirip algan. Dokumenti soluuşkunıñ yjezinde Kъзы Şeriqge tuzalaar-pile 26 000 azyq akşanъ сыldyrgan. Dokumenti soluuşkunıñ oյynde Parъn-xemcik, Tozu, Uluq-xem, Cinge-kaatta aldyn uurgajların proforganizastar eñ murnakъ poop azyldaannar.

Uletpyrccicnennin pydyrylge texniktiq ooredilgezin corudup, kыş-azyldıñ caa xevirlerin nepteredip, soscarъstarn kalbarttыrыñ talazы-pile proforganizastar eleen uluq azydarnъ corutkulaan. Profkomitetteriniñ talazыdan sosialistыq carъstarn udurtup paaştar coruu тыzaan.

Kyrazы-agъjlarda proforganizastar TARN TK-nyñ polgaş TAR Sajttar Covyelelinin šiitpirlerin kyyssetpi-şaan, pottarın azylyñ mal azy-agъjыñ sajъradыrыñ sorulgalarы-ce cookşuladyr, TAR-nyñ mal azy-agъjыñ ulam sajъradыrыñ-ce uqlangan soscarъstarnъ corutkulaan.

Bndыq polza-taa, proforganizastar TARN TK-nyñ šiitpirin am-taa kyyssetpejin turar. Profkomitetteriniñ azylynda xoj sannыq cetpester po tugajыñ xerecciler turar tur.

Profibileliniñ camdyk azydakcyлар polza, pydyrylge ceriniñ pajdalыñ pilbes, ebileldin kezigynneri kancaar amdyrap, kandyq ajttыrыqlarыñ idip yndyryp turarыñ oorenmes, pilbes-taa poop turar. Paza onu coguur oյynde segirip ap, cugaalaşpajыñ turarlar. Profkomitetteriniñ azylyñ cetpesterin şygymcylebes, aldaqdaldarыñ edip-cazap albas coruktar kajъ xoj poop, azy-agъjыъ eves, sañ-xoonyñ sagыga-curumun coрccыp yreer coruktarga cedirip turar poop tur.

Sovet Ebilelinge oor-teerveci jozu-pile xaldaп, xostalgaga ыnakşыldыq ulustarыñ xostuq polgaş tuskaj turar coruunga kъzangan, kara sağыşыq tajыnnъ pyryny-pile tiileer temisselge TAR-nyñ azylyñ, alban хааксы massalarыñ nam, cazakты tolgandyр сыгъ ebileldevi-şaan, TAR-nyñ profibileli polza, uletpyrccin, alban хааксыttarnъ kyryneniñ pygy turguzuuşkunнарыñ-ce moon songaar-taa ulam-na kiiriştirip, şыdaar.

Ada-curttuŋ uluŋ tajǵǵǵǵǵ xynnerinde TAR-nyŋ xereezenneri

M. CASKǴM

M. RǴTAJA

Ceerwi iji cǵdyŋ murnunda, Sovet Ebieliniŋ akkǵ-tuŋma tuzalam-cǵzǵǵǵǵǵ aaccǵzǵǵǵǵ ǵeskyr yngen, Tǵvanǵ Nasional-xostalǵalǵq revoluзу—Tǵvanǵ arat conuŋ eŋ cugula tiilelgeleriniŋ pirezzi polur xereezen conu cys-cys cǵdarnǵ kuldanyǵskǵnyŋdan xostaar coruktu pot-tandyrgan. Tǵvanǵ xereezenneri, ol yjeden peer politiktin, azy-agǵyǵnyŋ polǵaǵ xǵj-niittiniŋ amǵdǵralǵa teŋ ergeliq polgan. Ooŋ uzurundan Tǵvanǵ xereezenneri polza, ada-curttuŋ tajǵǵǵǵǵ paaǵtajǵ xynnerinden egeleeǵ-le SSRE-ni kamgalaarǵa turuǵkan. Olar polza, Sovettin million-million xereezenneri-pile kadǵ pottarǵnyŋ teŋ ergezin, azydaar, tǵǵtanǵ polǵaǵ ǵǵerenir ergezin kamgalap turarlar. Xannyq faǵizm polza, Tǵvanǵ xereezenneriniŋ tiilep alǵanǵ polǵaǵ TAR-nyŋ Konstituzunda tyrymcytkeni pygy ergelerni uzutkap, kuldanyǵskǵnyŋ coruktu egiderin oraldaǵыр turar tep cybeni olar pilir.

TAR-nyŋ Konstituzunda: „TAR-da xereezennerge azy-agǵyǵnyŋ, kyryneniŋ, kulturenyŋ xamǵ adǵylarǵa polǵaǵ curttuŋ niitti politiktig amǵdǵralǵa er kizi-pile pir tǵmej kirzir ergeni tǵpsǵr. Po ergeni pot-tandyǵыр polurun xandyrar cyylder polza, azy kǵlyrǵn, ooŋ tǵlevirin alǵrǵn, tǵǵtanǵrǵn, niitti amǵdǵralǵyq polurun polǵaǵ ǵǵerenirin xereezennerge er kiziler-pile pir tǵmej tǵpsǵr, paza ijeniq polǵaǵ uruqnyŋ erge-azyǵn kyrynenen kamgalaar, tǵlevirliq azyǵa turgan xereezen kizi saattanǵыр polza, ol kizee alǵr ǵalyǵnyŋ xeeber attǵrǵvǵ-ǵaan ǵǵlee peeri.

Xereezenneriniŋ teŋ ergezin ǵuut-taa ijik-pe, ǵske kandyq-taa xebir-pile yreer, kyryneniŋ, azy-agǵyǵnyŋ, kulturenyŋ polǵaǵ xǵj-niittiniŋ politiktig amǵdǵralǵa olarnǵ kirzirin poocdaar, xereezenneriniŋ ǵkolalarga kirer coruun poocdaar, paza nazǵ cetpeennerni alvadap turgǵaǵ aǵǵakka peer ijik-pe, azy nazǵ cetpeenner-pile aǵǵak kadaǵ polcur polza, tyrym jozugaar ǵiider. (TAR Konstituzu, cyyl 79).

„Xereezenner songuur polǵaǵ songudar ergeni er kiziler-pile pir tǵmej edileer“. (TAR Konstituzu, cyyl 63).

Nasional-xostalǵalǵq revoluska cedir Tǵvanǵ xereezenneriniŋ ol ergeleringe ǵnanǵыр polur turgan-pe? ǵnanǵыр polvas turgan tep cybe to-dargaj.

Kuldar coraan Tǵvanǵ xereezenneriniŋ ergi amǵdǵralǵ aar-perge polǵaǵ mungarancǵyq turgan. Tǵvanǵ tǵlyŋa „xereezen“ tep ǵǵs pezin cok, ǵncanǵaǵ xereezen kizini „xeree-cok“ tep toramcǵlyq ǵǵs-pile adap coraan. Ol tuǵta xereezenner polza, kandyq-taa politiktig polǵaǵ xamaat-tǵ ergelerin kazytǵыр coraannar. Feodalдар polza, „xereezen kizi politikke kirisǵpes, politik teerge, er kizilerniŋ xeree polur“ tizip turgannar.

Tǵvaga xereezen kizi polza, niittilelge polǵaǵ ǵǵ-pylege kul poop coraan. Xereezen kizini sadǵqlap-taa, sadǵыр ap-taa polur turgan. Ada-ijeler polza, podunun uruunuy yzyŋ malǵ poldunar-la xǵjy-pile alǵr so-nuurgalǵyq coraannar. ǵak ǵncandyǵr sattyǵrǵpan xereezen uruq pygy-le nazǵnyŋ turguzunda aǵǵaanǵ polǵaǵ ooŋ ada-ijeziniŋ ǵncyzy poop.

silcij peer turgan. Kadaǵın ǵyrgen tugajnda (sagǵıstıy-pile ebes) aǵaa kizi polza, uk kadaǵınń ada-ijeziń murnunga cyq-le materialdyq xarǵyssalga xyleep, olarga 10 ǵaa paas mal peer uzurluq coraan. Feodal kizi kadaǵın ǵyrgen polza, kandıq-taa xarǵyssalga xyleebes coraan tur. Xereezen kizi ǵq-pyleniń iǵtinge paza mǵrǵaj-la erge cok poop coraan. Arat xereezen kizi aǵsakka pargyza cedir ada-ijeniń tura-soruunga, aǵsakka pargan soonda aǵsaanga polgaş oń ada-ijezińge xazık cok cagırtır coraan. Xereezen kizi aǵsaanıń ada-ijeziń attarın adaar, olarnıń edilel-xereqlelderin azyqlaar, olar koryp turda ton polgaş pǵert cok coruur erge cok turgan. Xereezen kizi koncuq iziq yjede pezin tonu-pile coruur turgan tur. Suq xirilenip poktalı peer teeş, xereezen kiziniń suqqa eştirin xoruqdap kaan turgan. Ǵske kizi olurda xereezen kiziniń sanal yndıryp cybe cugaalaar ergezi paza cok coraan.

Ergi Tybańıń xereezenneriniń aar-perge pajdaldıq coraan tugajın Tees-xem kozuunu arat xereezen eş Ojun Siilinmaa cugaalap turar. Ol eş podunıń ergi amıdyraıń TAR-ńıń nam, cazaanıń, Sovet Ebileliniń, Uluq Stalinńıń accızy-pile pytken caa, aas-keziktiq amǵy amıdyral curtalgaga tǵmejlevi-şaan, mıncı tep cugaalaan:

„Revolus murnunda, kargys ǵaqda xereezen kizi pajlarnıń ergelıq aadınan ırakta tora coraan cybe polgaj, men 1917 cyga cedir myn-ne pagaj avam, accam xolunga ǵsken-men, ol-la cylda 16 xarlıq turumda meni Tarvyj-xuurak tep, askınga ǵj eweş maldıq kizige kuda jozuzu-pile albadap pergen. Ol ulustan accam suq 1 aat, 1 pızaalıq inek algan. Men Tarvyj-xuurakka parvas men tep ıqlar sıktap turumda-la albadap turgas cedirip kaapkan. Oon am 7-le xongas aalım-ce kylaştap cana pergen-men. Ol cede peerimge avam, accam cyge keldiń teeş kyştap, tedir cedirip kaar teerge ınavajın turgan-men.

Ыncap turumda-la, Ǵalıktıń Adıǵır-meeren tep tyzymedi 2 koc-saga corutkas, eskerbeenim arazynda tutturup alǵas pargan. Adıǵır-meeren tep tyzymettiń aalınga meni cedire peerge, ol tyzymet xolumnu xylyp ǵǵnıń ezińge olurtıp turgas, inek keezin 3 kaat kyldır cıpsır tutkas sıǵır kaan „şagaj“ teer, kылы, kalbak xǵm-pile paazyımnı, karak- kulaamnı ызыdır, caagymnıń eedin pilinmestedir 3 xonuk iştinde şagajıttap pajıssaap turgan. Ol xire şaazylap turda-taa Tarvyj-xuurakka olurar men tep kǵrbeen-men. Ol 3 xonuk ertken soonda Tarvyj-xuurak-pile meni pir-pir xol puttarıyystan cıpsır temirleeş, kaas xonukta pis iјini kozaktıq temiribis-pile uzur-turguzur sıvyǵır, albadap xilincektep turgas, tyzymettiń aas-cemin peletkep, cыылған хөј соң аразыға кизи-ле кылы cybeni şuptuzun kyldırtır azydatkannar. Anaş şak ıncaldır uza-tura sǵırtıncyp, xol-pudum ызыр, kestip turgas-taa Tarvyj-xuurakka olurar men tıbezimge, adaktıń sǵılynde Adıǵır-meeren meni purganga tejle! „Tarvyj-xuurakka olurar men teeş, purganga tejleer sen, ol purganga tejleeniń soonda Tarvyj-xuurakka olurvas polzunza, ol purgan seni tiriq corguspas, ıjaar-la tejle! teeş, meni albadap tejletken. Ol purganga tejlep turgas, „purgan meni Tarvyj-xuuraktan carıp kaar polzun“ tep iştimde pydyu calbarıp turgan-men. Purganga ıncaldır tejledip kaan soonda, am azydanar!,” — teeş coruduptarga, men pir-le polgan kizi ǵlze ǵly perejin teeş, Uzarlıq-xem paazyı-ce turgunnap kylaştap yne pergen-men. Tajgada curtıap turar aıcsı Sergelen aǵsaktyń aalınga camdykta cede perges, cemnenip ar, camdykta cerge corup, aldı xonup turumda, aalım iştı pilip kaaş meni alǵas pargan.

Ada-ijem meni paza-la kyştap turgan, ıncalza-taa men cer-le ınavaan-men. Oon temgi Tarvyj xuurak meen ada-ijemge „mal“ kyldır pergen 1 aadın, 1 pızaalıq ineen negep keerge, olar uk maldarnı cok kылркан polza-taa, pajǵ-la turgan 20 pok malı-pile tǵlep pergen.

Cyq-le Nacional-xostalgalıq revolustıń soonda meen amǵyralym ɵoryşkylyq, aas-keziktıq poop kelgen. 1925 cıldan peer podumnuń so-nuurgaldıq ɵq-pylemni turguskan-men. 1925 cıldan 1931 cılga cedir 1 aattıq, 3 inektıq turgan-pis. 1931 cılda feodaldarnıń xorengizin xavır-gaş, ol maldan nam, cazaavıs 5 xoj tuzalaan, oon maldanır egeleen-pis. Am po cılyn 251 paaş cetken. Podumnuń po aas-keziktıq amǵyralym uzun, nam, cazaamga, Sovet Evilelinge polgaş Uluq paşky Stalinga xal-nyz-pile ɵoryp paırlar coruur-men. Olar polza, arattarga xostuq, ɵoryş-kylyq amǵyral curttalğanı xandırp pergen, olar polza, arattarnı şb-daldıq paj amǵyraldıq poldurup kaan.

German teer kulugurlarnıń pistiń ınak tɵreen curttubus-ce xaldaa-nyń, olarnıń ɵyrykcy, yreǵdeki coruun podaaş, kiziniń xoradaan set-kil-sagız xajnyırp keer tur. Germannarnı kɵer xɵnym cok, ol terzii faşistarnı cok kılir uzutkaarın cettikpejin olurar polzumza-taa, frontuga pargaş, paǵaj kizi cuny kılir şdaar-men tep podaaş, ol-taa polza, tuzalaajın teeş sumda pelek komizınyń azıyn kılirp, pelek cırp corutcup turgan-men. Ol-la corup turgaş, 1942 cılda ARN-nyń oralakş kezıgynyn-ge kirdim. Nam, cazaamnyń accızndan maldıq paj kizi appargaş, malym-nyń podun polgaş produksuzun koopka sadır turgaş, Kızıl Şeriimge tajın egeleeninden peer 1762 akşanıń podun, 22 aat-peni. 4 uluq şarın, 42 en ekki iirt-xojnu, 452 akşanıń et-materialdarın, 22 algın polgaş 12 kg. sarzaqın tuzalaan-men. Faşizmny pyryn cılca şarkız cedir Kızıl Şeriimge tuzalamcımny ulam-na kɵydedir-men. Cer-le faşistarnı cok kılir teeş, kızanır cettikpejin olurar er-xerezen kizilerni kizi sanap cet-pes polur cybe ıjanaa—"ter cugaalaan.

Siilinmaa ıkaş şak ındıq xereezenner Tıvada muń-muń poop tur-rar. Olar polza, cyq-le Nacional-xostalgalıq revolustıń sɵlynden peer xostuq amǵyral curttalğanı cedir algannar.

Sovettiń arat connarınıń ada-curttun uluq tajyńnyń yjezinde TAR-nyń arat xereezenneriniń politiktıq medereli polgaş idepeji ulam-na kɵdyrlıp yngen, xereezen con polza, curtta namnyń, kyryneniń polgaş azy-agıjnyń amǵyralınga ulam-na xɵy-pile kirzip turarlar. Am polza, xereezenner azydaavajın turar canız-taa alban, azy yletpyr cerleri, canız-taa namnyń, azy xɵj-niittiniń organizazı cok, olar ında idepejilii-pile kirzip, kɵdee azy-agıjga polgaş pydyrylge cerlerinde xereezenner şiitpirliq kış polu pergen. Po coruk polza, xereezennerniń xostuq ten ergizin pottandırǵan nam, cazaktıń şın polititini accıznda polur tur.

Xereezennerniń ten ergizin amǵyral kırınga pottandırar tugajın-da paşky Lenin 1920 cılda mınca tep cugaalaan: „xereezen kizini pa-zyınyń kul pajdalıandan adırǵaş, xɵj-niittiniń pydyrylgeziniń kış-azyıng-a xandırar, xereezen kizini pastır, kuldanır turar—kyxnjanıń polgaş uruqlar azyılynyń yrgılcynyn aar-perge azyından xostaar xerek—kol-la sorulga ol tur“. (Lenin V. I., cogaalı, yş tugaar yndyrgeı, tom XXV, arın 64).

„Xoojlu tyrym talazı-pile ten ergeliq polur coruk, amǵyral kırıng-a ten ergeliq polğanı am-taa ol eves. Piske polza, xereezen azydakş kizi cyq-le xoojlu tyrym talazı-pile eves, xarın amǵyral kırınga er ulus-pile paza ten ergeliq polurun cedip alıır xerek poop turar“. (Ol-la co-gaal, arın 41).

Pygy telegejiniń azyıcy connarınıń ınak paşky Uluq Leninniń ol cagıyn TAR-nyń nam, caza 22 cıldıq turguzunda xerek kırınga kuyssedip kelgen. Oon tyınneli-pile Tıvanıń muń-muń xereezenneri, TAR-da curttap turar Sovet xamaattız muń-muń xereezenner curttun xɵj-niittiniń polgaş pydyrylgeziniń amǵyralıncı xandırp kirgenner.

1930 cылда nasionaldıń tıl piziin pilir cangıstaa Tьva azыlsь xereezen cok turgan. Amgь yjede xereezennerniń 90 xuuzu pizik pilir polgan, respubliktyń şkolalarynda 4425 xereezen uruqlar өrenip turarlar. Pizik pilbesterni өredir şkolalarda polgaş polgymnerde cyq-le 1942—43 өredilge cылдарында 10000 aзыq xereezenner өrengen.

1930 cылда namnıń polgaş хөj-niittiniń aзыдарына cyq-le 15 хire xereezenner kirzip turgan polza, am po yjede respubliktyń хөj-niitti амьдыралында муң-муң хereezenner idepkejliq kirzip turar. Cizeeleerge, namnıń козуун, суму komitteriniń polgaş ege organizastarының sekreterlerinde, paза хөj-niittiniń өske-taa organizastarының uduurtur aзыдарында 412 xereezenner aзыдаp turarlar.

Козууннарның, сумуларның, хоорайларның, суurlарның aзыlsь connarының xuralдарының sostavында 542 xereezenner songutturgan.

TAR-ның nam, cazaа polza, хereezen connu uduurtur aзыlga peletkep, tepşider tugajында канcaар-taa aаj-cok uluq sagьş podalыn salыp turar. Cizeeleerge:

1. ТХК-ның У. Şынаа сумузу еş Şilimaa 1937—38 cылдарда ol сумунуң арвалында хereezenner aktifcьзынга санattьр, ekki aзыдааş, 1939 cылда сумунуң nam komitediniń хereezenner organizacьзынга томujlattьrgan. 1941 cылда erge-cagьrganың songuldazy-pile еş Şilimaa У. Şынаа сумузуның aзыlsь conunıң picce xural prezidiymynың sekreteringe songutkan. TAR-ның aзыlsь conunıң X Uluq xuralында еş Şilimaаnың TAR Cazaаnың kezигynyге songaan. Ada-curttun тајынының yjezinde frontuga tuzalaар tugajында polgaş curtтun aзы-agьjының yndezini—mal aзыln sajьradьr tugajында еş Şilimaa uluq aзыдарнь corudup kelgen. Amgь yjede еş Şilimaa Paғыn-xemcik ARN kozkomunıң mal aзылының talazy-pile sekreterinde aзыдаp turar.

2. Еş Zubova E. G. polza, aldь cылдың murnunda 16 хarлыq piccii uruq турgaş, podunıң kyş-azy corudulgazың Kaа-xem козуунда Medvedevka суурга nomculga-кьзыл pulıң ergelekciлеp egeleen. Анаа еş Zubova idepkejliq aзылдааn tugajында онu ol суurnıң sovet хamaattыларының komitediniń targazyның aзыln ce tepşidip yндыргeн. 1941 cылда еş Zubova polza, Kьзы хоорайның sovet хamaattыларының komitediniń хereezenner organizazының aзылынга kirgen, еş Zubova polza, frontuga tuzalaар tugajында Kьзы хоорайның хereezenneriniń orttuzunga uluq aзыдарнь кьлр corutkan. 1942 cылда TAR-ның nam, cazaа онu uluq хarььs-salgalyq aзы—Өөк суурунıң aзыlsь conunıң picce xural prezidiymynың targazyның aзылынга томujlaаn. Am еş Zubova polza, Pii-xem козуунуң aзыlsь conunıң Picce хuralының prezidiymynың oralacь targazyнда aзыдаp turar. Еş Zubova polza, podunıң pydyrylge aзыдары-pile cergelestir, хөj-niittiniń uluq aзыдары paза corudup kelgen. Ada-curtтun тајынының yjezinde pydyrylgeniń polgaş хөj-niittiniń aзыдарың ekki cortkan teeş, еş Zubova TAR Picce Xural Prezidiymynden xyндыlyq pizik-pile şannaаn.

1930 cылдан egeleeş, namnıң politcьpдыşкыннарың polgaş хereezenneriniń tuskaj cьpдыşкыннарының polgymnerin yrgыcy organizastар kelgen. Ooң tynneli-pile хөj-xөj хereezenner polza, namnıң polgaş kyryneniń albaп, aзыдарыга kirzip aзылдаар argalyq polgannар.

1930 cылда tuskaj еrttemniq хereezen kizi cangьs-taa cok turgan polza, am kizi emcizi, sestra, akuşerka хereezenner 39 kizi, paşkыlar 206 kizi, zootexnikter, agrotexnikter polgaş vetexnikter 15, sanacь-bugalдырлар 67 kizi polgaş curtтun көdee aзы-agьjында, yletpyr pydyrylgelelerinde муң-муң хereezenner aзыдаp turar. Yletpyr pydyrylgelerde polgaş albaп organizas cerlerinde aзыдаp turar хereezennerniń сап, еп ылангыјада ada-curtтun тајынының yjezinde onza хөj poop өскeн. Cizeeleerge,

kyrtipografka 1940 сыда 15 хереезеннер азыдап турган полза, 1943 сыда 39, Ыағзаводунга тајын мурнунда саныс-таа хереезен азысын чок турган полза, ам 44 хереезен азысннар азыдап турарлар.

Тајынның ујезинде нағын Ыағзавод, тарганнаар азысннар, электри сеpteкчилери, colaaccылар, механиктер, трактористар, парлаксылар роор cыс-сыс хереезеннер азыдап, ер улустуң кылар азыдағын шingeedip ар турарлар. Көдее азы-ағыда полгаş pydyrylge cerlerinde хереезеннер полза, frontu-ce corup, faşis ezelekчилерден төreen curttun камгалал перген полгаş АРŞ-тың хырееленинде келдирген адалағының, аккылағының полгаş ашактарынның кылар турган азыдағын шуут солуп турарлар.

TAR-da curttap турар совет хаматтарының Кзыл Шериқнің хырееленинде келдирген coruktu хереезеннер кансаар-таа аај-чок улуқ патриоттуқ көдырлышкын-pile utkaannar. Uruqlar-ijeleri хереезеннер хөј уруқ-тарын-pile кады ашактар чок арттыр каар coruk perge-le турган, ындық полза-таа, олар поттарының ашактар ынак төreen curttun камгалал coruurlar tep cybeni pilgeş, оларынга corгаарланган setkil-sagъзын хажындыгыр ундыргеннер. Ол хереезен еш-өөрлерин хөј-хөју полза, camdyk ујelerde pydyrylgelerde азыдавајын турган cer-le кандық-таа tuskaj ертием mergezilge чок турган полза-таа, ол coruk оларны коргутпаан, олар ол пергелерден кортпааннар.

Podunun ашсаан полгаş оқлун Кзыл Шериқнің хырееленинде удеп тургаş, Каа-хем козууну Danilovka суурнуң curttakсыз Jelisejeva Anna Ivanovna мынса tep cugaalaan:

„Men frontu-ce ашсаамны полгаş оқлунну corudup tur-men. Polar амь-тыны хаматтанмајын тајынны сыла şavarlar, а мен полза, суурнуң азысы сонунуң picce хуралынның кезигyny kizi polgan узурумда, суурнуң азын pistiң pygy азы-ағынны kudulavaјын, хағын өзур сайзыраан турар кылдыр азыдаағымны podumga хыleenip ар tur-men. Pis полза, өзеenniқ тајынны тылдан paza сыла sogar кылдыр азылдааş, pistiң ашактарыны, ooldарыны полгаş аккы-тунмаларыны aaldарын-ce еер cangылар keerge, pis оларның ағынарын-ce көөрыnden ыјатрајын „pis paza-la frontuga tuzalap turdubus, өзеenniқ тајынны сыла şavar tugajында podubus-tuң kyş-azyныны-pile tuzalazyр turdubus“ tep cugaalaar uzurluq-pis“—teen.

TAR-ның хереезеннери полза, TAR-da curttap турар совет хаматтарының Кзыл Шериқнің хырееленинде удеп corudar tugajында respublik-тың mitingizinge кансаар-таа аај-чок улуқ патриоттуқ көдырлышкынның илереткеннер. Аңаа сөс ар cybe cugaalaan хереезеннер полза, sosialistyқ ада-curtka кызыгаар чок ынакшыдын полгаş Sovettiң, Тываның хереезеннериниң аас-кезиктиқ, хостуқ амьдыралынга халдап келген өзеenniқ тајыннга удур хорadaan setkil-sagъзын илередип турганнар.

Улуқ Stalinga corutkan telegramынга TAR-ның хереезеннериниң pi-zeeni полза:

„Pistiң ergim adavyş, төreen, ынак Iosif Vissarionovic!

Pistiң tergyl-tөelderibisti maadyrlyқ Кзыл Шериқнің хырееленинде удеп corutkan тајынсыларның ијeleri, kadaјлар, уруқлар, uqvalар pister ook роону холунга tutkaş, улуқ төreen curttu камгалаар-pile pistiң adalaravyşka, ашактарыны, ooldарыны, аккыларыны алдар хунды көргyskeniңer tugajында Slerge cyrektiң ханызындан рајыгыны cedirdi.

Кзыл Шериқнің хырееленинде caa tolduruuşkunнарны келдирip, оларны удеер coruk полза, piske Sovettiң patriotizmның казан-таа турбаан көдырлышкынның poldurgan.

Keldirikciler şeriq-ce coruurga, арааттан-теқ faşizmны pyruny-pile узуткап чок кылынга cedir temissezip, cyq-le tiilegeliқ сапыр keer-pis!—tep piske tangыраан perdiler.

Тажыпсы өнпуктер полур хереезеннер пистер, frontu-ce coraannarnы солур, pydyrylgege polgaş ködee азы-агыга улам екки азыдаарыббсть хылеенир. аидыббсть.

Ergim еш Stalin, Тыванын ulus азы-агыжып рызыqlaar teeş, төreen Кызы Шериібіске materialдыq tuzalamcыны улам-на ulgattырар teeş, Тываның арat connarы-pile кады могаq-шылаq cок азыдаарыббсть Slerge таң-гыраqlap tur-pis.

Pister frontu-ce coraannarnы şuptuzun toluzu-pile soluuruвustu таң-гыраqlap tur-pis. Кызы Шериіqниң тыын рызыqlaar-pis, аңаа erge-cok cugula cyıldernи, ааш-сөм produksularны, idik-xeptи хөjy-pile peer-pis. — tep pizeenner.

TAR-ның хереезеннери Улуq Stalinga pergen podunun аазаашкыны алдарыб-pile кyyssedip турар. TAR-ның nam, cазaa polза, Sovet Eбилелиниң арat connarының ада-curttu тажыпның хуннеринде TAR-ның хереезеннериниң patriotизмны pedii-pile yнeлep, olарның іштинден ең-не шыларар yнген ештерни TAR-ның ordenнери-pile polgaş Picce Xural Prezidiymynың Hyndylyq pizii-pile şaңnagылар турар. Ада-curttuң тажыпның yjezinде 102 patriotcy хереезеннер ordenner-pile şaңnatкылаан.

TAR-ның mal polgaş cer азын хөqzyder tugajында хереезен con idepkejlii-pile kirzip турарлар. TAR-ның nam, cазaa ада-curttuң тажыпның paaştajы хуннеринден egeleeş-le curttuң mal polgaş cer азы-агыжып ең uluq хөmcee-pile хөqzydyp saжырадыр тургаş, Кызы Шериіqни хандырагыга erge-cok cugula cem produksular-pile Sovet Eбилелинге көргyzer tuzalamcыларны poldunar-ла uluq хөmcee-pile кyşteldirer sorulганы Тываның арat conuң мунунга салган. Тываның арat conu ol sorulганы кyyssedip турар. 1941 cыга төмөjлеerge, respublikтың тарыга şөly 106 хуу ulгаткан. 1942 cыдың тараа алышкынының тажып уныш-tyzydyn 1941 cылдаа-зындан елеен organizastыq polgaş cediіşkinniq ерттирген. 1942 cылда азаар албаан-пир-таа ga тараа kalбаан. Sovet хамааттылары er kizilernиң хөj kezitiн Кызы Шериіqниң хырееленин-це 1942 cылда keldire pergen төleede, soviet хамааттызъ арat connarының суurlарыга тараа азаар алышкыны kolduunda хереезеннер азыдааннар.

Tанды козуунунуң Хадың суурда Kocetof аттыq kolxosка 1941 cылда хөj sannыq азысын кyzy polgaş тарттар кyşтер par турда-таа uk kolxos 168 ga тараа тараан polза, 1942 cылда nurgulajында-ла kolxostuң хереезеннериниң polgaş уруqlарының кyzy-pile 265 ганы тараан. Kolxostuң тараазының pastыргазы еrtкен cылдан 20 хонук purungaар тоозулган.

Tанды козуунунуң Кара-пулуң суурда „Stalin oruu“ tep kolxostan маадрылq Кызы Шериіqниң хырееленин-це ең teere азыдаар 26 kolxoscular coraan soonда, uk kolxosка арттыр калган хереезеннер, кырганнар polgaş аныактар 1942 cылда 24 000 кyş-азы хунын азыдааş, еrtкен cылдан 500 кyş-азы хунын азырганнар. Ol kolxostuң тарыга şөly 1942 cылда 179 ga азыq poop өскен. Тараа азалгазы ol cылда organizastыq polgaş cediіşkinniq еrtкен. Kolxoscular pottарының малыга 1941 cылда 20 000 пуут сigen peletкеp турганыга удур 1942 cылда 30 000 пуут sigenni peletкеp алганнар.

Ol kolxosta Кызы Шериіqниң тажыпсызының кадажы аныак kolxoscy хереезен Ljuba Kuskаşeva, andaзын tudukcuzu polgaş yrezin cазыксызы poop азыдаp тургаş, кyş-азыдың pydyrer хөmceen көvydedir talазы-pile кансаар-таа ааj-cok uluq көргyzyqны pergen. Еш Kuskаşeva kysky cer andарыгaзыга SSRE-ниң аныак kolxoscuzu komsomolcy Nogornыжың argaзы-pile азыдаp тургаş, camдык хуннерде 5 ga азыq cernи аңдарыр турган. Şөл азыдарының yjezinде ооң кyş-азы 1942 cылда 174 кyş-азы хуны polган.

Xøj-xøj xereezen kolxoscular ada-curttun tajǵynnyń yjezinde kolxos pydyrylgeleriniń şalyrşylar poop turarlar. Pii-xem kozuunynyń Azøet suurunda kolxoscu xereezen eş Osipova iji piccii xereezen uruqlar-ypile polgaş 13 xarlıq oqlu-ypile kadı 1942 cılda 1160 kuyş-azyl xynyn azyl-daaş, ol kuyş-azyl xynneringe 9,5 toon taraany polgaş 1076 akşany tuda alǵan.

1943 cıldyń caskı tarıǵa azyl kancaar-taa aaj-cok tyrgen ertken. 1943 cıldyń caskı tarıǵazylnyń planı 102 xuu kuyssettingen. Xereezen-nerniń kuyş-ypile Teedi Kol Qomandyaldıń fonduzunga 54 ga taraany taraan.

Cøen-xemcik kozuunynyń xereezenneri caskı tarıǵany evileldiq ert-tirgenner. Olar tarıǵaga evileldezip algaş, 109 ga cerni andarıp, 93 ga cerni sugargaş, 785 kulaş kazaany tudup azyldaannar. Olarnıń iştinden xereezenner aktıfşylar eştir Iccinmej, Sajın-xii, Xojlappaj olar Cadaana MCAE-ziniń 9 xereezenneri-ypile evileldezip, caa puga kazar azylınga kirişkeş, 60 metir caa puga unın kazıp, ergi puganyń 1000 metir cerin aştav-şaan, 6 ga cerniń xaraganıń turıp, taraa tarıǵy cımsak cer kıldır polvaazıratkannar.

Paza Pii-xem kozuunynyń Tarlaq sumuzu xereezen eş Serenmaa po cılyń 3 ga taraa tarıǵy planıyq turgaş 5 gany taraan.

„Stalin oruu“ tep kolxostuń kezıgyny 14 xarlıq eş Jaroslavseva A. I. cangıs aatka søerttyr andazyń-ypile cangıs eelceqlıq aattarga azyl-dap turgaş, 25,5 azyl xynynyń iştinde, 19,45 ga cerni andargan, ol anyjak kolxoscunıń ekki azyldaany kolkostuń paaştar ceri kergeş, onu ørt-tekti q cuylder-ypile şańnaan.

TAR-nyń azyl cı xereezenneri polza, ulustuń azyl-agıylynyń kol adıy polur mal azylıń xøqzyder xerektiń organizakşylar poop turarlar.

Caaxel kozuunynyń Urvyn sumuzunıń pir tugaar arvanında „Kim“ MCAE-niń xereezenneri maldıń caş telyn pyryn azaar alıp polgaş mal paazyń østyre planıy kuyssedir tugajynda TAR-nyń pygu xereezennerin TAR 22 cıy oju atıyq sosialıstıq carışka kıygyrğaş, pottaranyń xyleel-gelerin kuyssetkenner.

TAR-nyń kozuunnarınyń xøj nurıuzu 1942 cıldyń mal azylınyń tugajynda planıy kuyssetpejın pargan, ındıq polza cok ol kozuunnarda mal azylınyń mırnakşylar xereezenner xøj, olar malınyń caş telyn py-rın kamgalap ar turarlar.

Uluq-xem kozuunu Iji-tal sumuzu arat xereezen Kara-kıs, 150 paaş teryyr malıdan 162 paaş mal telyn, Tandı kozuunu Køk-puluń sumuzu eş Maalaj 8 øşkyzynden 16 anajıń, 4 xojundan 8 xuraganny, Øvyr ko-zuunu Solcur sumuzu eş Xandızar 182 paaş teryyr malıdan 193 mal telyn, Pii-xem kozuunu Tasıp sumuzu eş Sevilbaa 65 teryyr malıdan 92 paaş mal telyn tus-tus kamgalap alǵannar.

Mal azylınyń şınarın sajızradıp xøqzyder tugajynda sovet xa-maattız xereezenner paza uluq azyldarın corudup turarlar. Kaaxem kozuununda „Oktabr 14 cıy oju“ kolxostuń kezıgyny Mamontova Vasi-lisa Jevlampıjeva, aşşan Kızıl Şeriqniń xyreelenin-ce ydep corut-kan soonda, podunuń aşşanıń ornun solup, ol kolxostuń syt paraannyq fermazyńnyń brigadiringe azyldaj pergen. Ol fermanıń azylı eş Mamon-tova tajın pajdalınga taarıştır turguskaş, xynde inekterni tørt kattap saar curumnu turguskan-ypile inekterniń sydy orttumaa-ypile 25 xuu kø-vydeen. Vasilisa Jevlampıjeva fermanıń brigadiringe azyldap turgaş, podu inekterni saap, maldı cemgerbi-şaan, fermanıń azyldakşylarınyń kuyş-azylınyń otcot tanızyn polgaş fermanıń pygu otcottarın curumcu-dup corutkan. Ol polza, maldı kıştaqlaaşkynıń koncuq ekki peletkep,

mal kazaalarǵynń septelgezin polgaş aştalgazın organizastaan. Uk ferma ırgylcy-le arıq-şever, curumnuq turar polgan.

„Oktabr 14 cıl oju“ kolxostuń saancızy şalırcı eş Listkova A. A. podunuń xyleenip alğan 8 saar ineenden cıl pyryde-le 2000 litir sytty ar turgan polza, sɵɵlynde uk inekterin xynde tɵrt kattap, a ijl inekti yskeş xynde peş kattap saap turgan-pile onı xynde alır sydy cılda 3000 litir cedir ɵsken.

Kɵdee azył-agıjnyń xereezennerinden pydyrylgelerniń azylyx xereezenneri paza tudavajın turarlar. Olarnıń kıy-azyly frontunu paza-la tuzalap turar. Olar tajıynı cılcı şaap tiileer coruktu paza-la targannar turarlar.

Kızyldıń taaranır kombinadıń taaranıksızy eş Cudurukpaj azył normazın 130—200 azyq xıu kyyssedip turar, eş Cudurukpaj şeriq cagıy kyyssedip, Kızył Şeriqniń tajıncylarına coldak tonnar taarap turgas:

„Men azyldı xɵjny kılır teeş. ırgylcy-le pot-xyleelgelik azyldap turar-men. Am Kızył Şeriqniń maadırlıq tajıncylarına coldak tonnar taarap peer teeş, koncuq-la kızyr azyldap turar tur-men. Meeń xolum-pile taaraan coldak tonnarın Kızył Şeriqge koncuq xerektik, kızył-şeriqler olarnı kızyn kedip algaş tonmajın turgas, faşistarnı cılcı şavar tep pilgeş kızyr azyldaarga azył normaz azyr kyysettiner poor tur. Camdık ulus polza, azył normazın azyr kyyssedirden turzuk cedir kyysetpejin turar cyve, olar şuuluq kıspaıın turar poor, men ışkaş ekki kizar polza, olar paza tɵmej-le poor ijin-onı. On angıda meeń pot-xyleelgemde xɵj-niittiniń azylyna kirzip, şeriq ertteminge ɵerenir tugaj par. Faşistarnı cılcı şavar teeş, Tyvadan ulus paar apparza, „men paza coruur teeş, şeriq ertteminge kızyr ɵerenip turar-men“—tep cugaalaan.

Eş Cudurukpaj taaranır kombinatka 1942 cılda azyldap kirgen. Eń paaştaj eş Cudurukpaj mırnıaj-la taaranır pilbes turgan, am ol polza, kandyq-taa taaranır azyldı kılır kyyssedip turar polgan. Taaranır kombinatıń azylynnar eşer Şipilina K. N. azył normazın 150—200 xıu, Korneva K. N. 120—150 xıu, Lızina A. G. 200—280 xıu, Astanina V. J. 150—200 xıu cedir ırgylcy azyr kyyssedip turarlar.

Septelge zavodunıń azylynnı eş Patılsıyna azył normazın 200—230 xıu cedir azyr kyyssedip turar. Kıy-azyldıń pedik kɵrgyzyqlerin Kızył xooraıynı kirtipogravıynı xereezen azylynnar paza perip turarlar. Ol pydyrylgeniń xereezen azylynnarın xɵj nuruuzu-la 1942 cılda frontuce aştaktarın polgaş akkıtunmaların ydep corutkaş, azyldap egeleenner. Korovova A. P. polza, tipografka eń paaştaj ɵerenikcilep kirgeş, tepterleer sextiń azylyna mergezip, azył normazın 150 xıu kyyssedip turgan. Am yjede eş Korovova tepterleer sextiń masterinde azyldap turar. Pydyrylge azyly-pile cergelestir eş Korovova kolektifte xereezenner organizaksıy poor, xɵj-niittiniń uluq azyldarın corudup turar. Eş Korovovannı pydyrylgeniń polgaş xɵj-niittiniń azylyn ekki corudup kelgen teeş, TAR Picce Xural Prezidiymynden Xyndılyq pizik-pile şańnaan.

Pottarın kıy-azyly-pile frontunu tuzalap turar pydyrylgelerniń şalırcylar xereezennerniń attarın on-onu-pile kɵrgyzyr polur.

Ada-curttuń tajıynıń xınnlerinde pydyrylgeniń polgaş xɵj-niittiniń uluq-uluq azyldarın TAR-nıń kultur frontuzunıń azyldakylar—xereezen paşkylar, emciler corudup turarlar. Tajıynıń yjezinde olarnıń azyldar onza uzur-tuzalıq polur tur. Şkolalarnıń azyldakylar polza, anyjak salgakyların Sovetini arat conunga, Uluq Stalinga kızıgaar cok ınakşıldıq polgaş pottarın şuut perdingen kıldır kizizidip turarlar. Şkolalarnıń azyldakylar polza, ada-curttuń tajıynıń frontularında poor turar coruktarnı ırgylcy tajılvırlap, pottarın ol azyldar-pile frontuga ma-

terialdıq tuzatamcǵnıñ organizastap cıyldırarǵına tuzalav-şaan, conuñ orttuzunga politiktıq uluq azıdarnıñ corudup turarlar.

Ada-curttuñ tajıńnıñ ujezinde eñ ekki azıdaan xereezennerni TAR-nyñ cazaandan ordenner-pile polgaş xundylyq pizik-pile: paşkılar—Selina N. V., Feodorova Ja. I. Şurınova R. S., emciler—Xoritonova N. V., Kislenko D. I., Kızıdın aptekazıñnıñ ergelekcizi Joltışeva N. A. polgaş öskelerni-taa şannagılaan.

Ada-curttuñ tajıńnıñ paaştajǵı xıñnerinden egeleeş-le TAR-nyñ azıcǵı conu frontuga materialdıq uluq tuzalamcǵnıñ kergezyp kelgen. Ol tugaıynda TAR-nyñ nam, cazaa polgaş pygu arat conu Sovet Eñileliniñ cazaandan polgaş Uluq Stalından Tıvanıñ arat conunıñ tuzalamcǵnıñ pedii-pile ynelep kergen pajırılauşkıñnarnıñ xojı udaa ap kelgen.

Frontuga materialdıq tuzalamcǵnıñ organizastaar xerekke xereezenneri uluq kirzilgelik poop turar. Frontuga corutkan paaştajǵı uş eşelon pelek-pile xereezenneri 1345 coidak ton, 21 975 eş janız-pygu xol xavı, 2719 eş kidis polgaş argıqlıq cıñ uktar, 10 948 paaş mal, 10 785 kg tyk, 9747 kg sarzaq corutkan. Oon angıda xereezennerdin 997 785 akşanıñ podun cıyldırǵaş, SSRE-niñ oran kamgalalıñnıñ fonduzunga şilciten. TAR-nyñ azıcǵı connarıñnıñ bir tugaar eskadirili uzar-xeme tuduungı xereezenneri 95 000 akşanıñ cıyldırıp kiirgen.

TXK-nyñ O. Şınaa sumuzu eş Tolumacır Kızıl Şeriqge 192 paaş maldı polgaş 794 akşanıñ pelekke pergen. Koopka satkan malı 84 paaş, am podunda par malı 400 paaş poop turar. Frontu-ce peleen corudup turǵaş eş Tolumacır mıñca tep cugaalaan:

„1921 cıyga cedir men pajlarga xolecciktep, koncuq pagaj pajalga curttar coraan-men. Cyq-le revolutıñ soonda, TAR-nyñ nam, cazaanıñ, Uluq SSRE-niñ accı-xavıyjaazı-pile men jozulıq amıdıraldı cedip ar, şıdaldıq curttar cor-men. Am pistiñ kol xyleelgebis polza, Kızıl Şeriqge kergezdi materialdıq tuzalamcǵnıñ suuru kıldır curttıñ mal azı-agıyın ulam-na xeqzyderi polur“.

Frontuga 3 tugaar eşelon pelek cedirgen töleelerniñ keziginy Tees-xem kozuunu eş Sevilbaa, Kızıl Şeriqge pelek kıldır 416 paaş malıñ; Mөңgyn-tajga kozuunu Mөgen-pyren sumuzu Xorluu 278 paaş malıñ, 278 akşazın tuda pergen. Tañdı kozuunu Kөk-pulun sumuzu eş Ildirben aviaeskadrili tuduungı 1000 akşanıñ kiirgen. Kolxoscı Mamontova T. F. polza, 1942 cılda 218 kış-azıl xıynıñ azıdıp, ol kış-azıl xıñneriniñ örttee pygu akşazın polgaş podununıñ xıuzunda azı-agıyından yndıryp alǵan 150 akşazın Kızıl Şeriqniñ tajıncı uzar-xemeleriniñ tuduungı kiirgen. TAR-nyñ muñ-muñ xereezenneri polza, frontuga xıyn-pyrynıñ tuzalamcǵnıñ kergezyp turarlar. Cyq-le Kızıl xooraıñnıñ xereezennerdin frontuga 267 016 akşa tıynıq, UXK-nyñ xereezennerdin—126 179 akşa tıynıq pelekterni corudup pergen. TAR-nyñ xereezennerdin frontu-ce corudup turar pelee polza, Sovet Eñilelinge polgaş Kızıl Şeriqge olarnıñ ынакşılyñnıñ temdee polur tur.

Kızıl Şeriqniñ N kezeeniñ adıqız divizıjazyñnıñ tajıncıylarıñnıñ, komandirleriniñ polgaş politazıdakcılarıñnıñ xostalga ынакşıldıq Tıvanıñ arat conunga corutkan cagaazyngı frontuccular polza:

„Slerniñ xaram cok peleenerni xyleep alǵaş, ergim er, xereezen akkı-tınma Slerge xanıñ öörıp pajırılauşkıñnıñ ileretpi-şaan, pistiñ curttıuska pooc-sepsektiñ cangıy-taa nemes cok polguza cedir kizi ciir faşıstarnıñ kam-xajıra cokka kыrıp uzutkaarǵıñnıñ tañǵıraqıladıyş.“

Xıreñ xamcık xaldavıñnıñ cok kыr, cөptyq coruktıñ tugun pygu telegejniñ kыrǵına kiiskidiri-pile cangıy kyzelge kattışkan tepşilgelik pygu kizi төrelgettenniñ puzulbas er-najıralıñnıñ tugu kıldır Slerniñ pe-

leñerni xyleep aldabyş" tep pizeenner. (1943 cıldań apreldiń 8 xynynde yngen. „Şynda“).

Frontu-ce 3 tugaar eşelon pelek cedirer töleelerni ydeen mitingige Kyzıl xooraınyń taaranıy kombinadınyń şalyrsy azyısynı Danilova M. P. polza: „taaranıy kominattıy xereezen azyısynnarınyń murnundan 4 tugaar eşelon pelekti organizastaar tugajynda sanalym undyrdym“—tep cugaalaan.

Ol patriotcu xereezennerniń kыjығы TAR-nyń pygy azyısy connarın şyba alğan. 4 tugaar eşelon pelektiń сылдazy am yjede şarkıny-pile corup, frontu-ce corudar өjyngе cookşulap turar.

TAR-nyń хereezenneri frontuga materialdyq tuzalamcыn kөrgyzeri-pile cergeleştir, төreen cuurt teeş temisselge амь-тыны pergennerniń uruqlarğa uluq tuzalamcыn paza kөrgyzip turar. TAR-nyń хereezenneri Avakan, Krasnojarsk хоораılarға uruqlar pazyınarın şefke алғаш, ol cerler-ce aaş-cem, idik-xep cyylđeri-pile pelek tuzalamcыларн ыrgylcy corudup perip turarlar. Krasnojarsk krajda uruqlar pazyınarınga 85 946 akşanyń pelekterin corudup pergen.

Avakan хоораıda uruqlar pazyınyń torukturukcularы TAR-nyń хereezenneringe corutkan cagaazynga мынса tep pizeenner:

„Pis slerniń piske koncuq yneliq peleñerni алғаш, uluu-pile өөryp pайыrladыбыş.

Oktabrnyń Sostalistyq Uluq revoluzınyń am polur tep turar Uluq pайыrında pistiń uruqlarыbska pайыrlal stoldarın organizastaar, аңаа slerniń Tьваныń хereezenneriniń tuzalamcыz paza kirzir tur. Slerniń tuzalamcыларн uluu-pile cettirdibis! Pis polza, caaskaan eves-pis, Sovet-tiń pygy arat conu pistiń-pile kadь, eş Stalin pistiń-pile kadь“.

TAR-nyń хereezenneri poo-cepseen xolunga tutkaş, ыnak төreen curttun kamgalap kripteringe kazan taa pelыn. Ada-curttun тајыныны cыldarында TAR-nyń Şeriq Xereeniń jaamьzınga polgaş SSRE-niń TAR-da Pyryn ergeliq төlee ceri, patriotcu аныјак хereezennerдеп—pisti Kyzıl Şeriqniń хyreeleniңge ekki turanыń şeril kыldыr kiirip көryner—tep tileen, cys-cys cagaalarн алған. 1941 cыда TAR Şeriq Xereeniń jaamьzында хereezennerniń polgaş ekki tura şeriinde kirgen хereezen uruqlarныń şeriq өөredilgezin organizastaan. Şeriq erttemi өөrenip pөlgymnerge 64 тьва, 106 sovet хamaattыz хereezenner өөrenip турған. Олар şuptuzu-la sanitar pөlgymnerinin programын тооскаş, emnelge sestralарныń tyr surguulun-ce şilcip kirgenner. Ol tyr surguuldарн тооскан soonda teere-teere өөреngen аныјак uruqlar харызаaccылар polgaş снајperler poluru-pile tuskaj mergezilge өөreni pergenner. Снајperlerniń tyr surguulunga 33, харызаaccыларныń tyr surguulunga 23 аныјак хereezenner өөrenip турған.

TAR da curttap turar sovet хamaattыларныń іштинде ekki tura şeriinge өөреngen аныјак хereezennerniń Kyzıl Şeriqniń хyreeleniңge kirerin 1943 cыldań egezinde Sovet cazaandan cөpşeereen. Ыңcағаш, хөј-хөј kizilerniń podap coraan podalь pottangan. Олар am poo-cepseen xolunda tutkulap алған, frontuda төreen curttun kamgalazyр turarlar.

Ada-curttun тајыныны cыldarында TAR-nyń хereezenneri тьыldь pьzьqlaар tugajында тькка uluq азыldарн corudup kelgen. TAR-da тьыl kazangьzында-taa arttyk pьzьq poop turar. Тьыldың азылыны pygy-le ucast-kalarында хereezenner uluq kыş polu pergen.

TAR nyń хereezenneri pottарыны cedit алған tielgeleringe oozum-навайып turarlar, олар polza, Stalin paşкыны „kara-sagьştыq, kadьq toşkun, amdьzында kыştыq тајыnga udur Kyzıl Şeriqniń murnunda kadьq-perge temissel turup turar. Ol temissel polza, şaq-yjeni, kogaraldарн,

pistin, pygy kysteriisti tıńzıdarın polgaş pistin pygy argalarıııstı eveldeerin negep tur—ter sugaalaanńn pılrler.

Orlof-Kursk polgaş Belgorot-Kursk uqlarına Kızıl Şerıqniń cedııskinneri, frontuga materialdıq tuzalamcın ulam kysteldirerin-ce, pydyrylgelerge caa-caa tiilelgelerni cedip alıyn-ce TAR-nyń xerezennerin kbjıır, olarńń hej-aadıń kiiskidip undıyup turar. TAR-nyń xerezenneri pottarńń uluq uqlar—Sovetniń xerezenneringe ıynzıttıgan.

TARN TK-ның VI plenumu mal aзын сажырадыр тугаында

S.—T. СБМБА

По сыйын иjul ажда роор ерткен Тываның Араттың Revolustuq Намынын Төр Komitedinin VI plenumu, көдее азы-агынын талазы-pile ең сугула шийтирлерни ундырген. Ук plenum полза, мал азын moon songaар pygy хемцеqler-pile сажырадыр sorulgalарнын политиктиq полгаş азы-агы талазы-pile кансаар-таа аај-сok улуq узур-тузалан паза каттар шыјр темдеqlеен.

Plenum полза, podunun шийтирлеринге малдың пaaş саын өstyрerin полгаş ооң produksuzun pediderin хандыраг todargaj полгаş сугула елеен хөј хемцеqlерни амьдырал кырга поттандыраг-pile шыјр айткан.

Pistin улустуң азы-агынын кол адыр полза, мал азын полур теп cybe пидингир полгај. Pistin curttubustun «kononunun өzeri полгаş азын connарын et-materialды сагај curttalgazyнын pediри мал азынын сажыраарындан хамаарыг. Мал азын полза, nemes-faşistyq ezelekцилерге удур маадырды Кызыл Шериqниң corudup турар temisselingе pistin materialды тuzalamcъbъстын сууру полур.

Ada-curttun улуq тајынын пир тугаар хыннеринден-не Тываның arat conu, Sovettin arat conunun nemes-faşistyq ezelekцилерге удур temisselingе pygy-ly кышери-pile полгаş акша хөреngizi-pile тuzalaар xyleelgeni podunga алган полгај. Тываның arat conu, Sovet Eбилелин полгаş Улуq Stalinннн мурнунга ол алган xyleelгелерин хазык cок кyyssedip турар. Тываның arat conu ол xyleelгелерин moon songaар-таа nemes-faşistyq ezelekцилерни pyqny-pile cыca шапказа cedir ulam кyyssedir.

Podunun xyleelгелерин кyyssedirde, Тываның arat conu Кызыл Шериqге полгаş Sovet Eбилелин arat connарыга kolduunda-la ириq малдың podu (aattары, хөј-өшкылерни, мыъстыq улуq maldары) полгаş мал азынын produksuzun perip турар.

Cizeeleerge: 1941—43 сыйын январын 1-ge cedir TAR-ның азын cы conu Кызыл Шериqге өске pelekтериниң иштинде 70 муң пaaş maldы pelekке tutkan. Ada-curttun тајынын cыдарында SSRE-ce ундыrer cyilder тькка өскен, ооң иштинде kolduunda-la мал полгаş мал азынын produksuzu onza өскен. Cizek кыдыр ар көрге, 1940 cыда TAR-dan SSRE-ce 30444 пaaş maldы ундыryp турган полза, 1942 cыда 90462 пaaş maldы ундырген. Ынцангаштың мал азын pygy хемцеqler-pile сажырадырын sorulгазы полза, kizi төrelgettenниң өzeenniq тајын полур Germanниң faşizm-pile кам-хажыра cок temissezip турар маадырды Кызыл Шериqниң ол temisselingе Тываның arat conunun тuzalamcъзын kalbartтырын полгаş өstyрerиниң sorulгазы полур tur.

Pistin curttubustun иштинге малдың пaaş саын өstyrer coruk полза, xostalгaga ынакшыды pygy kizi төrelgettenниң полгаş Тываның хостuq сагај curttalgazy arat conunun амь-тыныга, xostalгазыга полгаş хамаарыспас coruunga кызанган тајынга, Germanннн faşizmыга Тываның arat conunun sogуuшкуну ол полур.

Plenum podunun шийтирлеринде полза, 1942 сыйын ијундан 1943 cыды ијунга cedir respubliktyң malcыn arattары nam полгаş cazaаның пaaş-

talgaзy-pile camдык cediіškinnerni (maldың caғ telyn kamgalap aлы, malga kazaа tudar polgaғ maldы cem-pile хандыра talazy-pile) cedip алғанар теп темдеқлеен.

1942 cыда caғ maldы kamgalap алған 82 хуу polgaн, ынаарга ро cылы maldың caғ telyn 95 хуу kamgalap алған. Ынаағаштың пір евес ерткен cылы maldың paазы pygy козууннарга kudulap турған polza, am ро cылы camдык козууннарга maldың paазын кудулаарь soksap турар.

Ertken cылы maldың кызыраа coruu camдык козууннарга 18—20 хуу cedip турған, ро cылы polza, camдык organizastыq, tajылыр massa-лыq aзыдарны corutkanьны тыннелинде maldың кызыраа coruu енir cыгызынга podaarga елеен евезеен поор турар тур.

1942 cыда pis 13 million хире пуут сigen peletkeen-pis, азы өскеpile cугаалаарга 1941 cыдаазында 5,8 million пуут арттык polgaн.

1942 cыдың тургузунда respublikka maldың peғ cartтык муң caа kazaазын tutkan турған.

Ынды-таа polza, 1942 cыда cedip алған camдык cediіškinner-pile cergeleştir 1943 cыдың paаштайы cartтык cылында maldың paағ сапын өstyreninің planы кyyssettinmeen теп plenumdan темдеқлеен.

Plenum polza, mal aзын сайырадырының planының кyyssettinmejін pагаһы „*curttun pygy ulus aзы-agьың pyғьqlaaryнга, Kызы Şeriq-ge materialdyq tuzalamcын ыңьыдаынга polgaғ aзылы connарның mas-sazyның materialdyq caagay curttalgaзын kodyreringe mal aзылының rolyн козууннарның nam organizastарының удurttukularы cedir yneleseen*“—теп айткан.

Plenum polza, namның polgaғ kyrynenin aзыdakcыларь mal aзын кыры-pile ереңејлер удurtтup турған polgaғ ol aзыды херек кырында поттуқ удurtпайын турғаннар, Mal polgaғ Cer aзылының jaамызы mal aзын сайырадыр talazy-pile podunun aзылында am-таа хөј cetpesterliq теп темдеқлеен.

Ada-curttun tajынының cыдарында pistiң arat conubustun кыш-азылының şimceeşkini хемceel cok өскен, aзылы connарның idepkeji polgaғ medereli өскен теп cybe ciqziniq cok. Am хамык узур polza, aзылы connарның кыш-азылының ol kodyrlyуşkynyn polgaғ idepkejin aзыqlap, olарның aзы хереен mal aзын сайырадыры-се uqlандыраында polur тур. Aзыдың cediіškinniқ poluru pistiң namның polgaғ kyrynenin orga-nizastарының organizastыq aзылының кайы хире polurundan pyryny-pile хамаары. Pistiң organizastарының, namның polgaғ kyrynenin aзыdakcыларының organizastыq aзын segidip pedideriniң cugulazyн TARN TK polgaғ TAR Cazaа поттарының şiitpiringe yrgylcy айттыр турғаннар.

„*Ada-curttun tajынының şiitpirliq tulcuuşkunnары polur cыгаан өjde mal aзын pygy хемceqler-pile сайырадыры onza cugula politiktіq polgaғ ulus aзы-agьыңга узур-tuzalyq, ынаағаш pygy-le namның, kyryne-nin хөј-niittiniң organizastарының polgaғ TAR-ның aзылы connарының, пір tugaар eelceqliq sorulgaзы polur*“—теп plenum шыыр темдеқлеен.

TARN TK-ның VI plenumunun şiitpirleri polza, mal aзын pygy хемceqler-pile сайырадырының talazy-pile namның polgaғ kyrynenin pygy organizastарының ро хыңы aзылының programы polur.

Maldың paағ сапын өstyreninің polgaғ maldың produksuluun pedi-deriniң, mal cemin peletkeeriniң, maldың veterinar хандырылgaзының, maldы кышка peletkeeriniң, organizas massalyq aзыдарның polgaғ mal aзылының kaadyрлары peletkeeriniң talazy-pile todargaј хемceqlerni polgaғ negeldelerni plenum айткан.

Plenumның şiitpirleri кyyssedirde erge-cok cugula cybe polza, pistiң namның, kyrynenin aзыdakcыларь потларының sagьş-setkilin polgaғ

azıyn mal azıyn saıyradıynıń talazın-ce ıııtırılıı-pile koryndyreni polur tur.

Arat pyrzy podunun kodanında malıyn paş sanın korydedip, oozunun nemeı koryder izeriniń tugajında sagıř covar turarın kyřtyy-pile cedip alıř piske erge-cok cugula.

Maldıń kızıraar coruun en-ne uluu-pile eweezedir pygy xemceqlerni alıř piske erge-cok cugula. Moń-pile cergeleřtir maldıń kızıraar coruun poldurbas temisselge, pygy toryyr maldarın ııaap-la ederiřtirer tugajında plenumnıń ıııtırı koncuq uluq uzur-tuzalıq polur tur.

Ro xemceqni amıdyral kırınga pottandıarda pygy toryyr kıs maldarın pedik řnarlıq pydyrykcyler-pile xandıraı erge-cok cugula polgař pygy cyzyn maldarın kıs maldarın pydyrykcyler-pile xandıraıynıń normalarınıń tugajında plenumnıń ajıııřkynıń xazık cok uđartılga polduraz uzurluq.

„Azy-agıy pyryzıne 10—15 inekke pir pugalıq, 20—25 xojlar ijik-pe, azy ıřkylerge pir kořkar, xunalarlıq, 10—15 pelerge pir askırlıq, 8—10 kıs xavannarga pir askır xavannıq, 5—10 enginnerge pir puuralıq, 10—20 isilerge pir pugalıq turar uzurluq“. (TARN TK-nı VI plenumnıń ıııtırinden).

Maldıń kızıraar coruun-pile temisseldin cedıřkini ederzilge kampanizin organizastaarından tıkka uluu-pile xamaarız. Ederzilge kampaniz pistin cırtıvustıń iřtinge azy-agıynıń cugula xemcee polur, onu ala-caıa-gaarladyr polbas, xarıń pedik organizastıq erttiter xerek. Ederzilge kampanizyn organizastıq corutkan erezelerde maldıń kızıraar coruun tıkka kızırtılga tep cyveni praktik koryzyr turar tur.

Ederzilge kampanizınıń pir kol cyıly polza, anıak pydyrykcyleri ceguır řaanda kıs maldardan yzeri polur. Oń sorulgař cył teerge, nazı cetpeen pydyrykcynıń oılatkan malından pagaı řnarlıq cař tıl yner uzurunda, onu poldurbas sorulgalıq tur.

Arattarın, MCAE-lernin, kolxostarın kыразы-agıyların toryyr maldar pydyrykcyler-pile pyryn xandırtılga turarın cedip alıř piske erge-cok cugula. Ro sorulgaı pistin namın polgař kyrynenin azyıdak-cylar, paza pygy malcyınar utpas uzurluq. Pygy cyzyn maldarın pydyrykcylerin sumularda zootexniktin polgař veterinarın komizından cırřeerel cokka sogar polgař aktalaar corıktu xoruqdaar tep plenumnıń ajıııřkynıń kancaar kyyssedip turarın řıngıyzy-pile kontroldaar xerek.

Seelgy cıldarda piste xoj, ıřkyny tarıř poozadyr coruk ulam-na kalvarıř turar tur. Ol xerekke pis pygy arga xemceqler-pile tuzalazır uzurluq-pis. Plenum podunun ıııtırileringe 1943 cılda maldı tarıř poozadyrın 10 punktuzın nemeı organizastaarın polgař paza kızıınnarın xoj nurıuzınga kyrynenin ederzilge punktuların organizastar, oların pedik řnarlıq pydyrykcyler-pile xandıraı MCAJ-ga xyleetken.

Seelgy cılda maldı cař tılın kamgalap alıř talazy-pile pis eleen cedıřkinnerliq polganıyystı plenumdan temdeqlenin pilir polgaı-pis. bıdıq-taa polza, cař maldıń cidirił piste am-taa xoj poop turar polgař ol cidiriqler pistin malıyystın koryder izer coruınga kancaar-taa aaj-cok řartıktıq poop turar.

Cař maldı pyryny-pile kamgalap alıř coruk cer-cerde namın polgař kyrynenin organizastarın organizastıq azyıynıń kaı xire cedilgelik polurundan polgař arat connu maldı cař tılın kamgalap alıř temissel-ce mobilizastaar argalarından řıut xamaarız. Cař maldı cidiriłin uluq turarın cıdagaı polza, cař maldarın cılyq ekki kazaalar-pile polgař cemgerilge-pile xandıraıynıń tugajında nam polgař cazaktan cernin organizastarına kaař uđaa ajıııřkynıń perip turıza, onu mın-caga cedir kyyssettejin turarında polur tur. Poos maldı azaarınıń tugajın-

da namnyn, kyrynenin polgaş mal aзылын азыдаксылар амдыгаа cedir ekki sagъs salbajın turar tur, oоң хараазы-pile mal ыргылы ара салы, азы mal төreen soonda агъытар polgaş саş төлын cemgere аlbастај peer. Ыncагааş maldың саş төлынүң cidirii koncuq uluq poop turar.

Саş maldың хораагын poldurvas teeş cуny kыza coguurul?

Ol ортта азы-агы pyryzy саş maldага ceccir sannыq kazaalar-lyq turar polgaş olарнын азаалга азыралы coguur cadazynga cedir кө-dyrer xerek. Mal төрыр turar yjede poos maldага uluq sagъs салы хе-rek. Pir еves cer-cerde namnың polgaş kyrynenin organizastары, paza malcыnnar pottары, po kol хемceqlerni амдырал кырга кyyssedir pol-za, maldың саş төлынүң cidirii koncuq кызылыр polgaş pistiң curtubuska mal азылы sajырадырнын планын кyyssediringe uluq idiqliq poluru cu-gaa cok.

Mal азылы sajырадырнын polgaş pyzыqlаарнын ең-не erge-cok cu-gula negeldezi polza, maldы cem-pile хандылар coruk polur polgaj. Cut-tan mal өлыр теп coruk polza, cem cok polgаныдан maldың аштар өlgeni ol polur tur.

Sөөly cыldarda maldың cem суurun pyzдар corukka sigen kezil-deziniң polgaş тарылга şөlderiniң хемceen ulgattылар talazy-pile eleen ce-dişkinnerliq polgan-pis.

Ындыq-таа polza, maldы cem-pile pyryn хандылар sorulganь am-таа cecce şiltpirlep ар şыдаван-pis. Oоң хараазы-pile 1941 cыдың йулдуң pirden 1943 cыдың январын 1-ge cedir pistiң curtubuska cuttan 26 муң paaş mal өlgen tur.

Maldың pygy paaş sannың cem-pile хандыларнын айттыгын onza uluq uzur-utkalыq теп көргеş, pygy азы-агыларга sigen kezериниң планын tol-dur polgaş азы кyyssedirin хандылар tugajında TK-ның VI plenumu MCAJ-га polgaş козуunnарнын namnың, kyrynenin organizastарыга to-dargaj айттыşкыны перген. Maldың nemelde cemin kalbартты sorulga-pile cer-pyryde өзүр унур turar cyzyn-paazyң cerlik уныстerni polgaş nogaa-vaxciniң kulturларнын сытарын mal cemi кыдыр silostaar coruktu kalbart-тыгь cugula.

Curtka mal азылы sajырадырнын onza cugulazyң parымdalaaş, TARN TK-ның plenumu maldың paaş pyryzyngе cemni ыjaap-la peletkeeri-niң normalарын cogaadyр азыдаан polgaş olарны 1944 cыдан egelep азы-агы pyryzyngе ыjaap-la corudar plan poldurar tugajında şiltpirni yn-dyrgen.

Ol хемceqni амдырал кырга pottандыр corudar tugajında pistiң namnың polgaş kyrynenin organizastарнын talazyңdan канcaar-таа aaj-cok uluq polgaş кыстыq азыды corudarь negettiner узурлуq. Po şiltpirni кyyssedirde sigen kezер caa şөlderni tilep тыар, olарны sajырадыр азаар pol-gaş piste пар turar sigen kezер cepsek-xerekсelderni kamныq pyryn азыqlаар, paza pygy arat connu sigen şөlyn kalbарттыгын ce organizas-taar coruk erge-cok cugula poop turar.

Cajъ odарларны азыqlаарны ekkizideriniң polgaş cajъ odарларга көzerin organizastарнын erge-cok cugulazyң TARN TK-ның plenumu paza-la cugula теп sanaaş, ol tugajың onzalар temdeqleen.

Kөzer coruktu ulam organizastyq poldurar-pile polgaş odарларны ekkizideri-pile, plenum polza, cajъ odарларны сумуларга pyzыqlар peeri-niң, paza козуun pyryzyngе cajъ odарлар-ce көzeriniң tus-tus хуussaа-ларын tokтаадырнын tugajында şiltpir yndyrgen. Ындықнын төleezinde, ко-зуunnарнын хуралдар cerleri polgaş nam козкомнарь pottарын теvts-keerinde mal cajlaqladyр polur odарлыq cerlerni cecce өөrenip, ol cer-lerge кандыq cyzyn, 'ceze mal odарладыр polurun parымdaalap, kajъ-kajъ сумуларны kajaa cajlaqladyрны амдыгааştan plannaарь cugula.

Pistiñ malıvıstıñ azylınga uluq kogaraldı araattannar, kolduunda poryler tavarystırbı turar yrgylcylevı-şaan. Pory-pile temissezir coruk sölgy yjege cedir-le koşkak, oñ uzurundan 1941 cıldıñ ijılduñı-den 1943 cıldıñ janvarnıñ 1-ge cedir 49 muñ paaş maldı pory kırbı seen poop turar tur.

Pory polza, maldıñ en-ne xoralıq tajzıñ polur. Bıdıq turvuza pistiñ namnıñ, kyryneniñ azyldakıylarıñ, paşa malcınarnıñ talazıñdan pory-pile temisseldiñ polgaş maldı kadararlıq pygy-le cugulazıñ, erge-cok xerektiliñ amdıga cedir ekki xerekke albas cuylder par. Oñ xaraazı-pile mıncaga cedir piste poryny organizastıq aqlap kırbı, onu yrgylcynıñ temisseli poldurar coruk cok poop turar. Eleen xej kızınnarda poryny apnaar xovar polgaş camdıktı anaa-la tuş-tavaylga poop coruttunup turar.

Maldı kdarar kamgalaar coruk azyl-agylarnıñ xej nuruuzunda am-taa coguur negeldezinge cedir pottanır şıdavañ turar.

Mal polza, pistiñ kol pajlaavı, ıncangaş pistiñ curtıvustıñ azylcı connarıñıñ erege pyryzynıñ saagaj amdyral curtılgazı mal azylcıñ xeqzyldezinden şıut xamaarız turar tep cyveni pygy-le xanı utkazy-pile pilip alırbı piske xerek tur.

Bıncangaş pistiñ pajlaavıstıñ yndezini polur mal azylınga malcın erege pyryzy sagı salırbı, xun-pyrynyñ eñ cugula azyl xeree poldurar uzırlıq. Am po ejde piste maldıñ azaalgazı, mal tugajında sagı covaaşkıñ okta-la coguur negeldezinge cetpejin turar. Şak oñ uzurundan cuy poop turarıl teer polza, maldıñ pildinmes cıldagaannardan cidip xorar turar kancaar-taa aaj-cok xej tur. Po cıldıñ janvarda polgan cize pyrytkeldiñ tynnelinden ap kerge, sölgy pydyn cartık cıldıñ turguzunda anaa-la is cok citken mal 45,5 muñ paaş tur.

Curtka mal azylıñ saızradırbı sorulganı cedilgelik pottandırbı tölcede, namnıñ, areveniñ organizastar polgaş cer-cerniñ azylcı connarıñıñ xuraldar polza, pygy cyzyn maldı turzulgalıq kdarccıylar-pile xandırbıñ cedip alırbı uzırlıq. Po ajttırbıñıñ tugajında TARN TK-ñıñ V plenumu podunıñ şiltpiringe mıncı tep ajytkan: „pygy cyzyn maldarnı turzulgalıq kdarccıylar-pile organizastıq odarladyñıñ praktigin kalsartırbıñ namnıñ kızınnarına polgaş kızınnıñ xuraldarına xyleedı”—teen.

Pistiñ curtıvustıñ malıñ paaş sanıñ ulgattırbınga cer azylıñ saızradırbı kancaar-taa aaj-cok uluq uzur-tuzalıq. Pir eves cuurt xlep-pile polgaş cer azylcıñ öske-taa produksılar-pile xandırtıngan turar polza, eetti cemge xereqleeri kızırbı cugaa cok tep pilir xerektilik, ıncangaş maldıñ carılgazı kamnatırbı. Mıdyqñıñ tölcezinde namnıñ polgaş kyryneniñ organizastarlıq sorulgaş polza, po cılyñ cuurt iştinge cedilgelik-pile kyysettingen tarılganıñ tyzydyn pedidip, onu cidiriq cok azaar alırbı-ce arat conu organizastaar polgaş curtıñ arat conu pyryñ xandırbı talgan-taraanıñ talazı-pile kur xyezinni arıdadırbı sorulgalıq. Oñ angıda cemge nogaa cuylyn xereqleerin, ılangıja pir tugaar eelceqde kızınnar tıpteringe, yletpyr pydyrylge cerleringe, şkolalarga, xej-niittiniñ cemnenilge cerleringe nepteredirin-ce sagış podaldı uqlandırbı xerek.

Mal azylıñ saızradırbınga kancaar-taa aaj-cok uzur-tuzalıq veterinar xandırbılgazıñıñ tugajında nam, cazaktıñ talazıñdan eleen cugula xemceqler ap turza-taa, olarnı kızınnarnıñ talazıñdan sula corıdup turarlıq xaraazı-pile maldıñ aarlıqdan xoraar conu piste am-taa koncuq xej poop turar. Cyzyn-paazıñ aarlıqlardan sölgy pydyn cartık cıldıñ turguzunda 189 muñ paaş mal ölgen, ol polza, uk xıussaanıñ işinde algan caş mal tılynıñ 25 xun polur tur.

Plenum podunun şitpirlerinde, veterinar punktularының азылын еkkizideriniң cugulazын айтты-шаан, оларның азылын MCAJ-ның, nam organizastарының polgaş азылы connарның xuralдарының talazыndan kontrol-daarып cugulap айткан. Plenumdan uluq sumularga 5 veterinar punktularып nemej азыдар tep şitpirleen.

MCAJ polgaş namның, kyryneniң organizastары pygy epizootijaga удур хемceqleri coguур өjynde corudarып, хojнуң kodurun узуткаарып onza узур-utkalыq tep көрү-шаан, онu хerek кырга pottандыраып cedip алы узurluq.

Maldы azaar, turguzar polgaş cemgereriniң zootexiniktіq, veterinar-lyq tyrym-curumнарып cogaadyрып plenumdan MCAJ-ga xyleetken polgaş onu kolkostar, kyrazы-agыjlar polgaş MCAE-ler pyryzyngе ыjaap-la kyys-sedir toktaal кылды yndyрerин айткан.

Po şitpirni амьдырал кырга pottандырып corudarып pistiң orga-nizastарыбыстан, ыlangыja MCAJ-ның азыldаксыларындан азы-agыjларының zootexiniktіq veterinarlyq tyrym-curumнарып sagыp турарып кадьq шы-гызы-pile kontroldaарып polgaş yrgylycy хыпар турарып негер турар.

Мыскаga cedir xaldавылыq аарыqlарының telgereerin poldurvas тугаында paaş удур ap corudar хемceqler coguур cadazynga cetpejin турар. Emnelge-profilaktiktіq хемceqleri corudup турарында cetpester am-taa tьkka хөj. Ooң xараazy-pile pir cerge тьылган хaldавылыq аарыqlар өске cerler-ce тазыqlattына peer. Camдык cerlerde veterinarның ең-ne рө-dyyn tyryмып sagываып турар, өlgen maldарны cerge хөмеjin турарының узурундан ol өlgen maldар хaldавы taradyрының odaa polu peer. Sumu-larga, arhannarga мал хөргүпүң тугаында nam, cazaktan kaaş udaa айт-тышкыннарып perip turda-la, ында nam, areveniң organizastары, азылы connуң xuralдар cerleri оларып kyyssebejin турарлар.

Maldың хaldавылыq аарыqlары-pile temissel polza, cyq-le veterinar азыldаксыларының sorulгазы еves, харып ol polza, namның, kyryneniң or-ganizastарының polgaş pistiң curtubustуң pygy arat massalarының şuptu-zunун xyleelgezi polur.

Pistiң curtubustуң pygy азылы connу veterinarның polgaş zootex-niktin хемceqlerин corudarыга idepkejiq kirzir polza, maldың аарыqlа-рып узуткаар тугаында temisseldi am cedişkinniң corudup polur-pis.

Mal polgaş, Cer азылының jaamyз, namның polgaş kyryneniң азыldаксылары, veterinar-zootexiniktіq tyrymnerni sagызының pygy-le erge-cok cogulazып arat massаның mee-mederelinge cedirip, ol tyrymnerni sagызынга өөredip, tuzalaar узurluq.

Maldың paaş сапып pygy хемceqler-pile өstyрeriniң cugulazы-pile cergeleştir produksuluun pedider talazы-pile pistiң murnubusta paza cugula sorulga turup турар.

Maldың produksuluun pedideriniң ең-ne cugula negeldeleriniң pirez-i polza, maldың шынарып еkkizideri tep cybe pildingir polgaş. Maldың шынарып еkkizideriniң pygy хемceqleriniң ішінде ең cugula cybe polza, pistiң kodanda турар maldарыбызы yreliq pydyrykcyler polgaş yreliq кыс maldар-pile хандыарып kalbartтыр coruk poop турар.

Mal азылыга yreliq coruktu еkkiziderin plenum kancaar-taa aaj-cok uluq узур-tuzalyq coruk tep көрген. Plenumнун şitpirlerinde pizeeni polza: „maldың yre-uskaazып сайырадыр polgaş produksuluq шынарып pe-dider айттырығып onza cugulalap көргеş, SSRE-den yreliq pydyrykcylerini polgaş кыс maldарны cagyдыр алыр-pile cergeleştir pygy азы-agыjларга curtуң podunuң yreliq polgaş хөj төryyr кыс maldарып şilip kamga-laарып corudar“—teen.

Sөelgy yjege cedir pis SSEE-den kiitip алган yreliq pydyrykcyler-ni pezin ыrakta tolu еves азыqlар турар tur-pis. Am айттырыq kancaar tur-

gustunup turarıl teerge, pır tugaarında cuurt iştinde par yrelleq pydyryk-cylerni toluzu-pile azyqlap, paza olarnıñ kыrnga nemej SSRE-den kиirp-taa turgaş, curttun pygy aзы-ағылларга yre-uskaalыq polgaş хөj төryyr кыs maldarnы şilirin kalbartтыр corudarь erge-cok cugula.

Ada-curttun тајынынн şitpirliq tulcuuşkunnarынын хynerinde pistiñ mal азылывыстыñ шынарын polgaş produksuluun көdyrer coruk onza cugula uzur-tuzalыq poop turar. Кзыл Şeriqge tuzalamcыны kalbartтыр maldыñ sydyn, tygyn, eedin көbydediribisten polgaş keziniñ шынарын pedideribisten хamaaryр tep cybe todargaj.

Pistiñ curttuvustun purungaar sajзыrap olurar ulus aзы-ағыл харылаа сөөrttylge talazy-pile transport азылын ulam kalbartтырп paza negep turar. Кыар cyлды pygy arga-pile kannaарынын cugula negeldeleriniñ yjezinde cyyk сөөrttylgege polgaş көdee aзы-ағылга азылын maldarnы ulam-na yrgylcy polgaş uluu-pile xereqleeri cugula. Ыncangaş am piske ekki aat polgaş ekki şarь xerek, olar polza, pistiñ cyyk сөөrttyр polgaş көdee aзы-ағылга азылдарывысты хандырлар. Po sorulganь cyq-le aзы-сын maldыñ mezy шынарын ekkizidip turgaş, тыrttar кыстerni көbydedip өstyрp turgaş am şitpirlep ap şydaar-pis.

Po pygy cyylder polza, maldыñ mezy шынарын sajзыradырынн polgaş ооң produksuzun pedideriniñ xereen pistiñ namнын polgaş kyryneniñ organizastарь pottарынын xolunga алырн шығыызы-pile negep turar tur.

Mal азылын sajзыradыр plannы kyyssediriniñ хемceqleriniñ tugajында VI plenumnıñ şitpirlerin cediişkinniñ kyyssediriniñ suuru polza, mal азылынн хереen pistiñ namнын polgaş kyryneniñ organizastарынын талазындан eeldeк mergezildiñ organizastар удurtтуру polur tur.

Mal азылын namdan удurttur coruktu pyзыдарын polgaş тынзыдарын uluq uzur-tuzalыq tep көргеş, TARN TK-нын plenumu хөj maldыq kol-kol козуоннарнын nam komitetteringe mal азылынн talazy-pile sekreterlerni тургузарь erge-cok cugula tep sanaan.

Mal азылынн каadyрларын peletkeer tugajында polgaş козуоннарнын удurttur азылдарыларынн mal азылынн talazy-pile piliin pedideriniñ tugajында eleen хөj хемceqlerni plenumdan айткан.

Pistiñ mal азылдық curttuvustun козуоннарнын namнын polgaş kyryneniñ азылдарылар mal азылынн talazy-pile picce teerge-le en-pөdyyn piliqlerliq turar uzurluq-taa, хyleelgelic-taa. Mal азылын pilbeske ol удurttukularнын азыл cediişkin cok polur.

TARN TK-нын VI plenumu maldыñ paaş sanын өstyрer polgaş ооң produksuluun pygy хемceq-pile pedider tep namнын pygy organizastарынын murnunga uluq polgaş харыссалгалыq sorulganь salgan tur.

Ol sorulganь kyyssedirde kandyq-taa pergeler cokka ala-cajagaar-lar coruktun curumu-pile şitpirlettine peerler tep padaar polza, okta puruu polur uzurluq.

Mal азылын sajзыradыр tugajында temissel polza, cer-cerde namнын, kyryneniñ organнарнын удurttukularь mal азылынн хереen ең харыссалгалыq tergiin sorulga tep pilgeş, MCAE, kolxos, sumu, arban pyryzyn хyn-pyry ulam todargaj, operativliq polgaş yre тынeldiñ удurttulga-pile хандырарь, curttun niitti хөqyildezin tyrgediriniñ temisseli polur.

Pistiñ ulus aзы-ағылывыстын şitpirliq adырь—mal азылын pyзылаарынын хереenge nam kezigyny kizi pyryzynыñ rolu polgaş харыссалгалыq uluq polur. Мындықнын төleezinde TARN TK-нын VI plenumu „Nam удurttuk-cuzunun, nam азылдарынын, nam kezigyny pyryzynыñ polgaş хөj-niit-tiniñ idepkejizi pyryzynыñ шынарын nam ap көөрде, olарнын cugaa-to-maandan ap көөр eves, харьн mal азылын sajзыradырынн, ооң mezy шынарын pedideriniñ, кыs maldыñ кызыраар cornun cok кылырынн, maldыñ produksuzun polgaş paraannyñ cyylderin ulgattыраарынн, ыlangьja mal-

дың сыткырын, тыккырын, ееткірін улгатырағын сорулгазын олар херек кыргага кайы хіре кыысседіп турарындап ар көөр“—теп ајыҕан Намның XII Улуғ хураһының ајттыышкынын намның ругу удурттуксугағына пол-гаş ругу кезигыннеринге паза каттап сағындығыр турар тур.

Pistin curttuñ arat conunñ kol amьдыралы polur mal aзын ругу хемсеҕ-pile сайырады тугајында corudar азылыыстың ро хуңгу програмы polur TARN ТК-ның VI plenumunñ şiltpirlerin хазык cok кыысседирин-се ругу кызувусты салылыңар.

1943 сылдыҥ caskь тарылгазының тыңнели polgaş taraа алышкынының peletkelderiniң sorulgalарь

M. TADAR-OOL

Тыва Арат Республикаһың nam polgaş cazaа Uluq Sovet Sosialistьoҥ Respublikтарының Евилелиниң гитлерлиқ Germanga удур corudup turar adacurtтуң таһынының уш тугаар сыһында curttуң pyгы кыстерин mobilizastap тургаш, SSRE-ниң polgaş pistiң curttuvustуң хамаарышпас coruun, хосталгазын фашистық теервещилерден каң хөрее-pile камгалар турар маадырлық Кызыл Шериқке аккы-тунманың тuzalamсызын ulam ulgattыrar sorulgaһь podуnuң murnunga salgan.

1943 сылда curttуң murnunga cer азылының talазь-pile тургустунган таһыны сорулгалар polза: 1942 сылга удур тарылга шөлын 9,3 хуудан евееш евес калварттыр; жанзь-pyу productsularһь polgaş texniktiq ciq-etterni ташкаарттан киирерин евеезедирі-pile texniktiq kulturlарһь тарылгазын өстырери; көдее азыл-агьының kulturlарһь уныш-tyzydynың өзылдезин polgaş olарһь ағық tyzydyn ulgattыrarың cedip алыр роор турган.

Curttуң іштеге кизи cemneriniң polgaş mal cemneriniң peletkel fondularың көыыdediri, paза frontuga tuzalamсыларһь калварттыр ыстынде sorulgalарһь cediіshkinniq кyyssedirinden шуут хамаарзы.

Saldыngan sorulgalарһь шитpirlettineri caskь тарылгань кансаар ерттирериниң тыңнелдеринден консуқ хамаарзыр polur.

Namһь, kыryneniң төр polgaş cer-cerde organizastарь, nam kozkomпарь, азылы connарһь козуун хуралдарь caskь тарылгань cediіshkinniq ерттирериниң temisselin corudarda, caskь тарылгань corudатының peletkel азылдарың-ce arat massаһь mobilizastарыңдан egeleenner. Caskь тарылга азылдарыңга cediіshkinniq peletkeniri-pile politmassалық азылдарың corudup sosialistьq carышты калвартканының тыңнели-pile таһын yjeziniң pergeleri турзатаа, азылы con—хуу азыл-агьлар, кыразыл-агьларның азылыңпарь, колхостар planың cyq-le кyyssetken евес, хағын nam polgaş cazактың таһыны таалгазын азыр кyyssedir арганың пергеш, оон-pile ро сыдың таһын yjeziniң pajlak taraа tyzydyn алырының рьызы суурун салганнар.

1943 сылда respublikтың тарылгазының planы 52 290 ga turda, ең сөөлgy тыңнел medeeni jozugaар алырга шупту 54 383,6 ga тарыттыңан тур. Ыңcаңгаш caskь тарылгань planы 104 хуу кyyssettingen. 1942 сы-pile төмејлеерге ро сыһың тарылга шөлы 6 562,6 ga ијik-ре, азы 13,7 хуу калварган. Ооң іштинден Кызыл Шериқниң Teedi Kol Komandyлалының fonduzиңга 822,3 гаһь тараан. Ыңcаңгаш namһь XII Uluq хуралының 1944 сылда тарылга шөлын 50 000 ga cedirer teen айттышкыһь TAR-ның азылы connарь хуussaазының pettinde pedik patriottуқ көдырлыышкын-pile ро сыһың азыркyyssetkeni ol tur.

Caskь тарылгань planың кyyssetkenin секторлар (ga-pile) көргызерге polза:

SEKTORLAR ADB	Тарылгань кыргыне плань	Херек кыргында тараань	Планнь кыысset- кен хуузу	1943 сыда тарылга şelyнyn 1942 сыга узур хуузу
1. Хуу азылдық кешкын азыл-агьлар	24070	23279,8	96,7	110,2
2. Хуу азылдық суурзун азыл-агьлар	6854	7251,6	105,6	109,1
3. Кыразыл-агьлар	5310	5661,9	106,8	106,8
4. Колхостар	7758	8008,6	103,2	105,9
5. МСАЕ-лер	7596	8277,3	108,9	108,9
6. Хөй-нилттинь организастарь . . .	702	1082,1	154,1	154,6
7. Тееди Кол Командылаксьнь фон- дузу	—	822,3	—	—
Тын . . .	52290	54383,6	104	113,7

1942 сыл-pile төмөйлеерге ро сыьн şuptu секторларнь тарылгазынь şely калбарган теп сыве устынде санныдан көстыр тур. Ыланьа сөөлгы уйеге cedir тарылгазынь şely пир өрегеге ең eweş онаазыр турган МСАЕ-лериң полгаş хуу азылдық кешкын азыл-агьларнь тарылгазынь şely ең улуқ өзылделиқ роор турар, олар полза, moon songaar тараа културларнь полгаş көдее азыл-агьнь өске-таа културларнь şelyn калварттыр аргань перип турар тур. 1943 сыда кыргыненің полгаş кооперативтің сектору ниітизи-pile 23 029,9 гань ийік-пе, республиктың pyгы тарылга şelyn 42,3 хуузун тараан. 1942 сыл-pile төмөйлеерге каттышкан секторнь тарылгазынь şely 3 344,9 га ийік-пе, азы 18 хуу өскен. Ол полза, параннь тараань полгаş cer азыльнь өске-таа продуksуларнь хөй нуруу-зун pyдыгyp турар каттышкан азыл-агьларнь тарылгазынь şely cайгылыş cокка өзyp турарнь полгаş азыл-агьнь каттышкан хевиринің pyзыгьp турарнь херeccилер турар тур.

Caskь тарылгань плань колхос полгаş кыразыл-агьлық секторнь азыр кыысsetkeninің парьмдаазь полза, каттышкан улуқ азыл-агьлар yрmek хуу азыл-агьларга төмөйлеерге, арттык улуқ узур-тузалық полурун паза каттар көргyзyp турарь ол тур.

Caskь тарылгань тараа културларнь плань кыысsetkenin (га-pile) көргyзерге полза:

KULTURLARNЫN ADB	Тарылгань кыргыне плань	Херек кыргында тараань	Планнь кыысsetken хуузу
1. Кызыл-тас	18 410	18 751,2	101,8
2. Сула	14 561	14 301,0	98,2
3. Арбай	4 399	4 377,1	99,5
4. Cinge-тараа	12 605	14 688,1	116,5
5. Көк-тараа	268	260,5	97,0
6. Кылық-кара полгаş хонак	55	45,3	74,5
ТЫНУ	50 298	52 423,2	104,2

Ро санныдан ар көерге, кызыл-тастың тарылга плань 101,8 хуу, cinge-тараань—116,5 хуу кыысsettingen тур, ынаарга, өске културларнь плань cedir кыысsettinmeen: сулань—98,2 хуу, арбайнь—99,5 хуу, көк-тараань—97 хуу, кылық-карань—74,5 хуу кыысsetken.

Устынде айткан културларнь тарылга планарнь cedir кыысsettinmeen узур полза, ол културларнь yрезині cetpeeninde полур тур. Ындық

polza-taa, östynde adattıngan kulturlarnıń cedir tarıttınmaanń kızı-tas polgaş cinge-taraanń planı azır kuyssetkeni-pile tuqlaj taraan ıncagaş taraa kulturlarınń niitti planı 2125 ga ijik-pe, azı 4,2 xıu azır kuyssettingen. 1943 cılda taraa kulturlarınń şöly 1942 cılga tömejleerge 6242 ga, azı 35 xıu kalbargan coruk polza, respubliktıń pir uluq cediş-kini polur.

Texniktiq kulturnı, nogaanń polgaş mal ceminiń tarımal kulturların- nı tarılga planın kuyssettingenin moon adanga (ga-pile) kergyzerge:

KULTURLARNıN ADı	Tarılganń kuyne planı	Xerek kuyne da taraan	Planı kuyssetken xıuzu	1943 cılga tarılga şölynin 1942 cılga udur xıuzu
1. Kartoşka	505	496,0	98,2	99,0
2. Baxci kulturlar	194	164,6	84,8	86,5
3. Noga kulturlar	169	121,7	72,0	73,7
4. Konoplja	104	91,8	88,3	36,7
5. Ljon	62	43,7	70,5	146,0
6. Keeşpe	63	49,1	78,0	350,0
7. Tarımal tooruk	140	70,3	50,0	47,2
8. Tazılnda cemistiqler	41	26,4	64,4	105,6
9. Zelenka (køk-sula)	700	888,8	126,9	164,6
10. Silos kulturlar	23	8,0	34,8	—
TUNU	1997	1960,4	98,5	119,5

Ustynde sannardan ap kerge, 1942 cıl-pile tömejleerge po sıyn mal cemi kulturlarnıń polgaş texniktiq kulturlarnıń xoj keziini tarılga şöly eleen kalbar turda, kartoşkanıń polgaş baxci kulturların tarılga şöly ertken cılga podarga eleen kudulaan tur.

Po kulturlarnı talazı-pile tarılga planın cedir kuyssettinmejin pargan polza, MCAJ nı, kuyneniń polgaş namnı organizastarın talazıdan ol kulturlarnı adırnı cetpes udurtkannda pa za yre-zinıń cetpes polgannda tur. Kozıunıarnıń camdı azıldakıylar pol-gaş agrotehnikteri potıar po kulturlar-pile, pa za olarnı kancaar azaar tarıyınğa ekki tanı eves polganıń uzurundan todargaj udurtılğanı xandıyayın, ol kulturlarnı tarılgaızın kolduunda ala-cajagaarlar corudır turarlar. Po coruktı kelir yjede podar kery cıgula. 1944 cılın caskı tarılgaızınğa peletkenir yjede texniktiq kulturların mal ceminiń pol-gaş nogaanı kulturların kancaar azaar, tarıyınıń ajttıyqlarınıń tu-gajında cer-cernıń namnı, kuyneniń polgaş azıl-agıj organizastarın udurtkuların, pa za agrotehnikterniń piliin pedider coruktı cedir alıy cıgula.

Caskı tarılğanı peletkeliniń polgaş corudılgaızın yjezinde pistin cırtıvı eleen pergelerge tabarız turan: yrezinner, ırttar tiriq kışer, maşına traktorların artıy xerekselderı cetpes turan. Kolxostarda pol-gaş xıu azıldıq azıl-agıjlarda sovet xamaattıların eń piliqliq polgaş turılgaızın kizileri maadıy Kızı Şeriqin xyreelenin-ce ırttır per-gen.

Caskı tarılga organizastıq polgaş politikiq azıldarnı ekkizidip turgızarın tugajında TAR-nı nam polgaş cazaanı xıu-pıyde to-dargaj udurtılgaızın xaraazı-pile ol pergelerni azır şıdan-pis. Tajın rajdalın kadıq perge yjezi turza-taa, Sovet Eileli pistin respublikka kbar, caar materialdarnı, noga polgaş texniktiq kulturlarnı yrezin-

nerin, paza көдее азыл-агьынъ өске-таа материалдарын хереqlеттинер сань-pile перген. Нам, казак полза, хуу азылдык көşкын полгаş суурзун азыл-агьылрга, паза MCAE-лерге поттук тузалаарь-pile 934 тоон урезини перген полгаş урезин садьр альрынга 34 800 акшанын сеелизин ундырген.

Camдык азыл-агьылрга ааттарынъ, пагаза-херекселдернинъ полгаş азылын кызнынъ четпезин пот-поттарьнга тузалазыр бригааттарнъ калбаа-pile организастар тургаş чалаткан. Төреен курттун камгалаарь-pile frontu-се coruļ pargan pedik пилиqlik kolxoscularынъ орнун хереезеннер полгаş piccii уруqlар solaан.

Nemes-faşıstьq ezelekcilerni kazan-таа көөр хөnnу cок coruk полгаş хань патриоттук кyzel-soruk pistiñ kizileribisti кыш-азылдык көдырлыышкын-це хеј-аат кирир турар. Kizi төреlгеттеннин ең хоралык тајзынъ—faşıstьq араатаннарнъ cыла шаар турар Кызы Шериqге poldunar-la аргалар-pile тузалазыр тееш, pistiñ kizileribis кыш-азылдык frontuzunda pygy-le кyzын салыр турарлар. Politmassalyq азылдарнъ полгаş socialistьq cарьстарнъ козууннарнъ, сумуларнъ, суурларнъ, кыразы-агьылларнъ, kolxostарнъ, MCAE-lernin, бригааттарнъ, zvenolarнъ, туc-туc азылcынарнъ, kolxoscularнъ, азыл араттарнъ полгаş хуу азылдык тараaccынарнъ орттузунга калbartтыр corutkanь, паза кыразы-агьылрга, kolxostарга полгаş MCAE-лерге хыннынъ полгаş сезонунъ азыл normазын азыр кыысеткеннерге кыш-азылдык немелде төлевирин peerin curumcutkan coruk, caskь тарылгaга кыш-азылдык pydyrer хемceen uluu pile pedid-rin хандьрган.

Caа-xөл козуунунунъ Ak-turuq сумузу араг еш Erencin кырыненинъ плань жогуаар 3 га тараа тарьр тургаş, апрелдиң 2-де—cогуур хуussaазынъ pettinde 6 га кьлдыр азыр кыысеткен.

Pii-xem козуунунунъ Өөк сумузу араг еш Ongar-ool 3 га тараа тарьр плань апрелдиң 27-де 5 га кьлдыр азыр тараан. Eштер Tondubaј полгаş Tas-ool olar 4-4 га тараа тарьр плань 5-5 га кьлдыр азыр тарааннар.

Turan хоорайда хуу азылдык тараaccын Vedernikova полза, 8 га тараа тарьр плань тургаş, 9,25 гань тарьр, оон ағыда Кызы Шериqнин Teedi Kol Komandblalынъ фондузунга немелде 0,25 гань тарьр, төреен курттунуң полгаş Кызы Шериqнин мурнунга podунуң хьлеелгеzin medereldit-pile pyryn кыысеткен. „Stalinнъ орну“ теп көдее азыл-агьл артелиниң kolxoscuzu 15 харьык Jermolajef V. A. полза, 25,5 азыл хыннынъ иштинде 26,3 гань тараан полгаş хын-pyрынъ азыл normазын орттумаа-pile 136 хуу хыыssedip турган. Eш Jermolajef caskь тарылгань уjezinде 77,6 кыш-азыл хуны азылдап алган, оон иштинден азыл normазын азыр кыысеткененинъ шаанналынга 38 азыл хынън санадьр алган.

„Revolustuñ calьььь“ теп kolxosta 5 тугаар кластын өөреникcizi еш Тырьşkin N. полза, 12 азыл хынънде 9,2 гань тарьр онаалгалык тургаş, 17 гань тараан. Тырьşkin хын-pyрынъ normазын 177 хуу кыыssedip турган. Ol yjenin иштинде оон азылдап алган кыш азыл хуны—41 полган, оон иштинден немелде төлевир 15 кыш-азыл хуны полган. Ol-la kolxosta kolxoscу еш Taş-ool 6 азыл хынънде 4,8 гань тарьр онаалгалык тургаş, 8 гань тарьр, normазын орттумаа-pile 166 хуу кыысеткен. Eш Taş-ool 16-la хын иштинде 20 кыш-азыл хынън азылдап ар, оон иштинден немелда төлевирге 7 кыш-азыл хынън санадьр алган.

„Budjonнъ“ теп kolxostuñ kolxoscuzu Filimonof S. A. полза, caskь тарылга уjezinде азыл normазын 120 хуу кыыssedir теп podунга хьлеелге алгаş, херек кьрынга 142 хуу кыысеткен. 20 азыл хыннынъ иштинде 22 гань тарьр, 68,4 кыш-азыл хынън азылдап алган полгаş оон иштинден 23,3 кыш-азыл хынън шаанналга санадьр алган. „Oktabrнъ 14 cыл oју“ теп kolxostuñ kolxoscuzu 60 харьык Listkof A. K. полза, тараа илирттеер 2 zvenonь ekki удурттыр, olарнън yrgylcy азылдаар corуун pyryn хандьргаş, 100 га cerni pedik şьnarлыь-pile илиртteen.

Ústynde kergysken cizekter polza, kúş-azýldıń pydyrer xemceenıń pedeeniniń xej sannıyq faktılarınń cıq-le iji cangıs cizekteri polur tur. Azıl normaların şak ıncaar azır kuyssedir coruktar am yjede massalıq polu pergen. Kódee azıl-agýjıń xej sannıyq murnakıs kaa-dýrlar—malcın arattarınń ózyp turar, kúrazıl-agýjlarda, kolxostarda, MCAE-lerde murnakıs-şalırcılarnıń xyreeleniniń ózyp turar polza, pistiń curttıq azılıs connar TAR-ń nam polgaş caaanga, paза pygy telegejniń azılıs connarınń ыnak paaştıncız polgaş paşkıız eş Stalin-ğa podun şuut perdingenin kergyzyp turar ol tur.

Namnıń arevenin organizastarından polgaş azılıs connıń xuraldar-ından tarılga şelderinde azılıs connarın orttuzunga politiktik besetter-niń solun nomculgaların polgaş Sovetini arat connarın araattanzıq faşistarga udur maadırlıq temisselinin tugaında Sovetini informvirozunıń tınnadıqların tanıştırıp xyn-pyry corutkanı, taýlııs xıudustarın ыndıryp turgan, eń ekki kizilerni xındılyq samvırğa ileredip pizip tur-gan, sosialistıq carıstıń tiilekçileringe Kızıl tuktarın şilcidip, eşke-taa xemceqlerni ap turgan tarılga planın kuyssediringe ulıq idiqni per-gen.

Po cıldıń cask tarılgaızın şolın kalvartkanından angıda, paза cedişkinniq tep sanaar cıyl polza, 1942 cıl-pile tómejleerge tarılган ең еrtте polgaş kıska xıussaa işinde corutkanı polur.

1942—1943 cıldarda respublika tarılga planın kuysseldeziniń co-rup turgan kergyzerge polza:

Aj xınneri	Apreldiń 30-de		Majnıń 10-da		Majnıń 25-te	
Cıldar	1942	1943	1942	1943	1942	1943
Taraan taraazı (ga-pile) .	3765	16199	15957	31432	41428	49791
Planga udur xıuzu . . .	8,4	30,9	35,5	60,1	92,18	95,2

1942 cıldıń aprıl 30 de respublika 3765 ganı taran ijik-pe, azı pla-ń 8,4 xıı kuyssetken polza, po cılın ol xıussaada 1699 ganı tarır, plannı 30,9 xıı kuyssetken.

Ооң taraazында dekatta, 1942 cıldıń maj 10-da 15 957 ganı tarır, pla-ń 35,5 xıı kuyssedip turgan polza, 1943 cılda 31 432,7 ganı tarır, planı 60,1 xıı kuyssetken. Ооң soonda 15 xonuktıq turguzunda tarıt-тыған şelderniń xemceq talazı-pile ыгалı tus-tus kozıunнарнı-pile polgaş pygy respubliktii-pile alırğa araj evеezep turar polza-taa, 1943 cıldıń kergızuu 1942 cılga podarga ыakta pedik poop turgan.

„Kızıl şeriqniń 25 cıl oju“ polgaş Toka attıq azıl-agýlar, paза Үlegerliq stanız cask tarılганıń planı nam, cazaktıń toktaatkan xıus-saazында ekki kuyssetkenner. Paза 18 kolxostar polgaş respubliktıń MCAE-leriniń xej kezil tarılганıń azıdarın coguur xıussaazында toos-kannar.

Po cedişkinner-pile cergelestir 1943 cıldıń cask tarılgaızın yje-zinde poop turgan kol cetpesterni TARN Tıp Komitediniń VI plenumundan temdeqleen. 1944 cıldıń cask tarılgaızın peletkelderin organizastaar polgaş corudar yjede ol cetpesterni poldurvas sorulga-pile camdıк cizek-terni kergyzeri cugula.

Elen xej kozıunнарнıń nam organizastarın, azılıs connıń sa-gış amır, taýlıq polgaş eşkeniń kyzy-pile, ооң xolun manap azыldaар teer sagıstıq turgan ajttır xerek.

Cetpes yrezinnerni ileredip tıvar, pagazı-cepsekterni septelgezin organizastaar talazı-pile olar pottarında par arga-xemceqlerni mobilizas-

таарьньң аргаларьн өөренир көрөвөйин, харьн ырократьық пайдал-pile stol арттыга азылдар олурган суылдер пар.

Устынде айткан организастар полза, еş Stalindan удурттулгань ерең-геј евес тодарај удурттур, ереңеј удурттулга теерге, куруқ төөредийşкин полур төр өөрөткенин уттурканнар.

Козууннарньң сагынь парьмдаалар алырга, respublikka cetpes yrezin 1692 тоон турган, херек кьында caskь тарылганьң yrezininge 984 тоон-ну кыруне ундырыр peer аргалық полган, оон ынај 709 тоон yrezin cetpes турган. Cizeeleerge: Парьн-хемцик—417 тоонну negeen polza, 204 тоонну, Paj-tajga—234 тоонну cagaan polza, 109 тоонну, Cөөн-хемцик—169 тоонну cagaan polza, 116 тоонну, Pii-xem—219 тоонну negeen polza, 77 тоонну pergen. Po ыşkaş суылдер өске-таа козууннар-га турган.

Paза camдык сумуларньң удурттукцуларь алган yrezinin ciir sorul-ga-pile teerbededipken суқ суылдер тургулаан. Pygy арга кыşтерин ундырвөйин сыткаş, өскениң кызу-pile азылдаар теер пайдал полза, Paj-tajga, Парьн-хемцик полгаş Cөөн-хемцик козууннарьнга турган, cizeeleerge, ol козууннарньң удурттукцуларь поттарьньң сапында Ulegerliq stanzьga kartoşkanьң 30 тоон арттыкшылық yrezini сытырзе, ону суқ le aat transport-tu organizastap тургаş сөөрттүр албайн, харьн төр организастардан машина-pile kartoşka yrezini oktap periner төр шыгынь negelde салы суқ турганнар.

Po-la cылдagaan-pile Таңдыньң, Каа-хемниң полгаş өске-таа козуун-нарньң елеен хөј сумуларь көдее азыл-агыньньң машина cepсектериниң cep-telgezин тарылга egelegize cedir кылабайн, харьн pygy-le cybeni төр cer-niң тuzalamcьзынга ideger олурган полгај.

Coguur organizastарньң айттыкшыньньң козууннарньң nam полгаş кыруне организастарь поттандьгыр egelej peerge, азылcь араатарь полгаş хуи азыл-агыларнь, kolxosci massаларнь поттарьньң iştinden yrezin ti-lep тьвар coruk-ce mobilizastар egelej peerge, am yrezin тьылган пол-гај, cizee: Парьн-хемцик козууну podunun kur хөреңгилерин mobilizas-tap тургаş, 212 тоон yrezinni, Paj-tajga козууну 125 тоонну, Cөөн-хем-цик козуунну 45 тоонну, Pii-xem козууну 142 тоонну nemej тьркannар. Po суылдер полза, козууннарньң тарылга plannарньң суқ-le кyyssedit евес, харьн азыр кyyssedit аргань pyгyn pergen. Тарылга plannьньң кyyс-seldezин moон adaanga (pa-pile) көргызерге полза:

№	Козууннар аттарь	Тарылга- ньң кыру- не плань	Херек кыында тараань	Планнь кyyssed- кен хуузы
1	Кьзыл	330	460,1	143,7
2	Erzin	660	765,5	146,0
3	Mөngyn-tajga	120	36,2	113,6
4	Саа-xөл	2840	3156,2	111,1
5	Өвур	1140	1737,1	108,5
6	Парьн-хемцик	4314	4590,1	106,4
7	Taндь	9478	9983,3	105,3
8	Каа-хем	5927	6219,6	194,9
9	Tees-xem	1262	1320,3	101,6
10	Uluq-xem	8023	8212,8	102,3
11	Paj-tajga	2835	2882,6	101,6
12	Cөөн-хемцик	4591	4937,1	101,0
13	Syt-xөл	2428	2433,9	100,2
14	Uluq-xem	8052	8048,8	100,0

Caskъ тарылганъ yjezinde turgan pir tergiin cetpes cybe polza, camdъk Tандъ, Pii-xem, Kaa-xem, козууннаръның namның polgaş kyrynenin organizastаръ тарылганъ kyryneden pergen plannыq онаalgазън хуу азылдыq camdъk iji-cangъs taraaccыn өregelernin talazyndan хyleebejin paar-ga, sagъs амър тајың pajdal-pile еrttirip turgанъ polur. Aјtkan козууннарның удurttukularъ kyrynenin erge-азыыга тааръспas шаk ындъq ten-denziler-pile шiiпirлиq шudurguu temisseldi corutpaannar.

Pis азылсъ massанъ kyryne plannарън cайгылсъ cокka ыjaар-la kyys-sedir temissel-ce mobilizastар, olарнъ хуң-pyry kizizider uzurluq-pis. Ys-tynde adъ yngen козуунnarga ol polgan cyylder polza, ында nam, areve kozkomнаръның, азылсъ connуң xuralдарының, ыlangъja хуу азылдыq ta-raaccыn азыл-агъjларның орттuzunda massалыq polgaş organizastыq азылның кошкаан ајttыp турар тур. Moon songaar шаk ындъq coruktарнъ poldurбазы-pile pygy arga metottарнъ азыqlар turgаш, arat conga cybenin шыңнъ тајылырлар pyzyredir uzurluq, pir ewes тајың yjezinin pygy pergelerin көрbejin, cyq-le podunun erge-азыың podaar, kyrynenin erge-азыыга удur туруштуq iji-cangъs kiziler turza, tyrym jozugaар шыңгыъ хемceq алыр uzurluq.

Paj-tajga козууннунъ nam kozkomunun pagaј азылның хараазы-pile, ol козууннунъ caskъ тарылгaga peletkel азылдарън конcuq cetpes corut-kan polgaş тарылганъ paашtajы yjezinde шel азылдарън sula organizas-taan. Азыл-агъjларның хөј kezii yrezinin сөөrtтыр албаан, арыqlабаан yre-zinnerni ol хевеер cашкаш тарыp, машина cepсектериниң septelgezin тоос-раан polgaş sugat pugalarън аштар peletkebeen turgan. Ol pygy polza, тарылга planың kyysseдiringe uluq шaptыk таварыштыp turgan. Cyq-le Namның Төp Komitediniң polgaş TAR Sајыttar Cөvyleliniң алган хем-ceqlериниң хараазы-pile тарылганъ азылдарън таарыштыp turguskaş, uk козуун тарылганъ planың 101,6 хуу cedir coguur өјyнде азыr kyysseдip шыдаан.

Po cылдың caskъ тарылгазының pir tugaар yjezinde козууннарның елеен хөј keziiinge poop turgan pir kol cetpes cybe polza, pedik tyzyt-tyq taraа алырның yндезинi polur agroteхnikтиq хемceqlерни caskъ тарыл-gaga cetpes corutkanъ polgaş харың camdъk cerлерге, кандыq-таа agro-техниктиq хемceqlерни парымдаалавајың turgанъ polur. Cerni кыдыра carар, хөјy-pile oorgalar тарыp polgaş ең pagaј шынарлыq илirteер corukту paаш-tajы yjede анаа-la cансыл-pile corудup turgan. Ol cetpesterni шiiпirлиq узуткаары-pile TARN TK polgaş TAR Sајыttar Cөvyleli tuskaj toktaal yндыr-gen. Caskъ тарылганъ corудup турар yjede, otcottуң polgaş utcottуң азылн шыңгыъ organizastабааның polgaş тарылга planының kyysseдеzin yrgыlcы хь-nар контролдаар азылдыq cok poop turgанън uluq cetpeske sanaza coguur.

Cizee: Caa-xөл козуунунуң удurttukularъ тарылга planының kyys-settingen хуузун хөөredir апкаш, murnаксъ ulus poop nam polgaş ca-zakka caskъ тарылгавы тоостubus tep pir tugaarda raportтаannar. Soonda, olарның pergen san medeezi меge poop, caskъ тарылганъ tugајында nam polgaş cazakka меge medee pergeni ilereen.

Ol ыскаш, ceditшkinnerden paаш teskiner corukka Uluq-xem, Cөөп-xemcik, Парың-xemcik козууннарның удurttukularъ paза таварыp тур-gan. Paаш teskiner corukтун тыннели-pile, caskъ тарылганъ planы елеен хөј арванnarga kyyssettinmeen polgan, cizee: Caa-xөл козуунунуң Kara-tal сумузунуң № 10 арванъ 44 ганъ тарыдыыс tep medeeleen, soonda TARN TK-ның ајttышкыны-pile хьналда corudarga, хerek кырында 19,4 ганъ тараан polgan. Uluq-xem козууннунъ Temir-suq сумузунуң № 5 арванъ 36,75 ганъ тарыдыыс tep medeeleen, soonda хьнаarga cyq-le 23,92 ганъ тараан polgan.

Сер-сегинь организастарьньнь талазьндан ындырген шитпирлерини кыыс-
селдезин контролдаар полгаş хьнаар азыдь тьнсаар харььссалга цок кө-
рүр кансар-таа полвас, ол полза, улус азыл-агьыньнь планнь кыысседирин
шутт ызеринге цедирip полур теп цыве тодargaj. Ынцангаş, медее-pile
перip турар curagaj сапньнь кырыне мурнунга харььссалгалынь пол-
гаş кырыненин планнь Ыжаар-ла кыысседир хылеелгени поттандьгарыньнь цугу-
лазынь азылдаксь pyryzynyn кызелинге şingeedir херек.

* * *

Тажьн ыјезиниң пергелери турза-таа, 1943 сыдың тарылгазын пистин рес-
публиктнң азысь коннаръ нам, казааның удурттулгазы-pile patriotcu көдыр-
лыушкыннық corutkaş, тајьн ыјезиниң пайлак тараа тызыдын алырньнь суу-
рун тургусканныр.

Ындық полза-таа, ол полза, тараа тызыды тееш corudar темиссeldin
cyq-le pir тугаар cadazy теп цывени рьзы-pile пилir херек.

Pedik тараа тызыдын алыр төлеede, намньнь полгаş кырынениң orga-
nizastарь piccii-таа олутпайлар хозудаар coruktu пoldurбайан, республиктнң
азысь коннарън тараа тееш темиссeldin сөelgy 2 cadalarъ—pok ыныштерни
тараадан аштаарыньнь полгаş тараань азаар алырньнь азылдарън цедиш-
киниң кыысседирин-це mobilizastар, ол азылдарнь холунга pyryn алыр
узurluq.

TARN TK-ньнь VI plenumu полза, тараадан po сыльн жань-pyry
pokтарнь аштаар полгаş тараань азаар алырньнь азылдарън peletkeer пол-
гаş corudarъньнь айттьрьоларън cugulalap көргеş, пистин camдык еş
өөрлерибистин жань-pyry pokтар-pile temissezir полгаş көdee азыл-агьыньнь
культурларън азаар-азьраар тугајьнда хемцеqlерни ынеlep көрвејin, ол
азылдарнь организаставајьн турарън ајьтрь-şaan, тоdargaj хемцеqlерни ар
corudarъньнь тугајьнда айттьрьşкыньнь перген.

Pok ыныштер культурлуқ ыныштерниң өл-şьгьн полгаş şingeeldiq
cyylдерin хунаар ар, ооң-pile ховуларньнь культурлуқ ыныштериниң
тызыдын kuduladьp турар теп цывени пилir херек. Узуткаp цок кьлбаан
pokтар полза, ол cerge ulam ыреленип ынгеş, ында тарьмал культурларньнь
тызыдын ооң soonda cыldарда ulam pakсыradьp coruktu paza тургузар
polgaj.

Мооң узурунда, 1943 сыдан egeleeş ховулarda pokтуқ ыныштерни
аштаарън мурнуку cыldарда ыскаş таварьлға poldurup corutpайн, азыл-
агьыньнь политиктиқ cugula кампанизь кьлдыр ыргылcy corudar узurluq. Pok-
туң ашталгазын şuptu тараа культурларъньнь paaş тьрттар ыјезинге cedir
kattар Ыжаар-ла corudar полгаş uluq pokтуқ cerлерге 2 kattup corudarън
cedip алыр cugula. Ылангьја texnikтиқ культурларньнь азалгазынь полгаş
pogun аштаарън екки хьнамcalьық организастаар узurluq. Оларньнь ынери-
ниң paaşтајьгь ыјезинден egeleeş ыныштер өзүр pot-podunga теqlzip таттьза
peer ыјезинге cedir 2—3 kattар аштаарындан ангьда, ынызынын pygy ыјe-
зиниң тургузунда pokтарнь аштаар полгаş товурaaн şaarartтьp өл-şьгьн
kamgalaарь-pile, одуруqlар аразындан ынуп kelgen культурларньнь kamgala-
вь-şaan, удуруqlар аразынь хол керzee-pile тьрбаар ijik-pe, aat kultivazь-
pile Ыжаар-ла тьрттьгар херек.

Tараа тызыдынге pir uluq kоgaral cedirip турар цыве, тараань malga ci-
dirttir pastьp каар coruk полур тур. Тараа kazaаларъньнь septelгелерin corut-
pайн турарындан полгаş тараа şelderinden arat азыл-агьыларньнь көзүр cайлаq-
лаар corуунуң саадар турарындан, paza maldың kadat цок poop турарындан
тыкка хөј тарьлға şelderin mal pazьp, cip, ооң тызыдын koncuq ku-
duladьp турар.

Taraa kazaaların хаар тујында TARN TK-ның полгаş TAR Сајыттар Сөулелинін todargaj ајттыыşкынь турбузе, camдык козуун, сумуларның nam комитеттеринін, азысь connарның хуралдарының удурттукцуларь ол ајттыыşкынь майның 15-ке cedir-le кyyssetteen, ооң уламьндан mal-ga тараань хөйү-pile pastырь cidirittir coruktu poldurgannar. Ындық cyylder Paj-tajga козуунунун Көп-сөөк сумузунга полгаş Парып-хемчик козуунунун Парлык сумузунга роор турган.

Malga тараань pasырар coruk полза, кyрyнеге kogaral cedirip турар полгаş arat азыл-агьларның pottарының-таа ekonomnuu pajдалың kudulady peer тер cybeni ol сумуларның удурттукцуларь cedir pilbeeni ol тур. Arat азыл-агьлар тарылга şөлын-це ertte көзүр кyре-peer coruk тараа tyzydyнге paza-la улуқ kogaralды таварыстырь турар.

Malga тараа pastырар coruk-pile temissezirde, maldы organizastыq kadartты, тарааньд ergi kazaalarынын septelgezin полгаş caa kazaalarынын tuduun акты-pile хyleep алырын curumcudar, paza ergi kazaalarынын septelgezin, caa kazaalarынын tuduun хандырааан ijik-pe, тараа-це mal кiрген kiziler турза, administrastың полгаş şyygынуды şыңгыь харыьssalgазын көргyзyp турар—şak ындық азылдарынь тыңыдарынь сумуларынь, арваннарынь полгаş суурларынь азысь connарының хуралдарынга хyreediri cugula.

TAR-ның pajдалынга суқ полза, pedik tyzyttyq тараань алырын кол cyyly полур. Sugattыq şөlderden pedik tyzyttyq тараа алырын хандырада, культурларынь pygy yнyp турар yjezinің ішінде 2-ден eweeş ewes, харынь camдык cerлерге 3 kattap sugarарынь cedip алыр хerek. Ынсаарга piste sugat pugalarынь аштаvas, sugattы cөp азыqlавas полгаş ооң арга texniin şып ewes corudup турарындан, тараань cangыь kattap sugarарынга pezin суқ cetpes cyylder пар полгај. Sugat pugalarының ашalgазын полгаş septelgezin yrgылcy corudarы, olарның суu cire şava peerin, pugаның іштеге oot-sigen yнyp туqlај peer coruktu poldurвазын полгаş paza sugarыlgaga суқну cөp азыqlаарынь азысь connуң хуралдары организастаар узurlуқ.

Taraаның tyzydyнге өргeler полгаş кууштар paza eweeş ewes kogaralды cedirip турар. Olар-pile yrgылcyнуды temisselin corudup, тараань kam-galaар coruk полза, pedik tyzyttyq тараа алыр temisseldiң pir ең cugula cyyly полур.

Kөşкyn полгаş суурзун азыл-агьларда, kolxostарда, paza кyразыл-агьларда көdee азыл-агьның культурларынь азаарының camдык азылдарынь corudar турzulгалары kolduunda cok роор, харынь-таа pedik tyzyttyq тараа алырын ол азылдарынь corudarының cugulазын cedir nepterebejin турар.

Ol полза, MCAJ-га, nam, areveniң organizastарынга полгаş азысь connарының хуралдарынга көdee азыл-агьның культурларынь азаар тугајында yстынде sanaан хемceqlерни агротехниктиң cогуур хуussaalarында corudarынь-це тајлыьрылық полгаş organizastыq азылдарынь mogaq-şылақ cok corudup тургаş, pedik tyzyttyq тараа cedip алырын хyleedip турар тур.

* * *

Taraa tyzydy tees temisseldiң ең cugulазы полза, тараа полгаş көdee азыл-агьның өске-таа produksуларынь pydyreriniң ең-не харыьssalgалық уş tugaар cadazy—тараань азаар алырын ујеzi полур. „Taraa азаар алыыşкынь полза, tyr sezon азыль полур, ыncангаş ol азыл manaар corukka cer-le ыnak ewes. Coguур өјyнде азаар алырга—cedimceliq полгань ol, тараа азаар алыыşкыньга хозудар каарга—cedimce cok полгань ol“. (Stalin).

Eş Stalinnың ро cugula ајттыыşкынь кyyssettepejin pargаныьыстан 1942 cылдың тараа азаар алыыşкыньга улуқ cidiriqliq полган-пис.

Camдык кyразыл-агьларга, kolxostарга полгаş (Pit-xem, Таңды) козуunnарга тыкка хөј тараа şөlderiniң 1 төрbelcin metiringe cidiriq роор

тышкен тараань суқ-ле пыдын пааштарь 60-80 цедип турган, ооң узурумдан тоқлар тышкен тараань хол тьрваазь-pile пөлву-шаан snoptu хендир-pile пақлаарь, аат тьрваазь-pile тараа оруннарьн ьјаар-ла тьрвар, улаш-тьр хөppeennep сарааттаарь 1943 сылда тараа азаар алыньн ьјаар-ла куыс-седир curumu полур узурлуқ. Устынде айткан хемцеқлери corударь хөј саннық немелде тызытты алыньн хандьрар. Ерткен сылы „Хостуқ куş-азы“ теп колхос аат тьрваазь-pile тьрваткаş 16 га cerден 20 sentner тараань, Kundustuқда „Тока“ теп колхос 50 га cerден 30 sentner тараань полгаş Өөкте „Тока“ куразыл-ағы тьрвадър алган şөlderinden 142 sentner тараань немеј pastьр алганнар.

Ро cizekter полза, тараа алььşкьньньн soonda тараа şөлын тьрвар пөлер corук on-on муң sentner тараань немеј peerin todargaj көргызыр турар, ьнцангаş ону şupty азыл-ағылarga ьјаар-ла corудар узурлуқ.

Тараань кьска хуussaa ішінде полгаş cidiriқ cok азаар алыр төлее-де, амдыгааştан egelep corудар азылдар полза: тараа азаар алыр машина-ларньн septeer; тараа алььşкьньньн cepceктери полур холдуң хадььрларьн полгаş şergeliқ хадььрларньн, тьрвааштарньн, şoodajларньн, tergelerni паз аскеlerni-таа peletkeer: машинакьлар, кестирікciler, snop пақлакьларьн teen cizekтиқ caa каадыларньн peletkeer; азыльннар, машиналар полгаş aattарньн тараа алььşкьньнга şьн хуваар тургузар полгаş азықлаарьнньн азыльн planьн cogaадър; тараа алььşкьньн corударьнньн узур-тузазьнньн tugajьнда kalbak тајьлььр азыльн corудар полгаş paдьlattыган азыл planьнньн көргызықлерин азыр куыssediri-pile massальқ soscarьştарньн organizastaar.

Хөј-ниittинің organizastарь, куразыл-ағыллар, колхостар, сумулар полгаş суурлар полза, хову бригааттарь пырызынге soscarьştарньн көргызық samььраларьн, хундылуқ samььраларньн, хана солуннарьн organizastар ундырерин полгаş солун nomculгаларьн corударьн peletkeer tugajьнда амдыгааştан sagьş салььр cugula.

Тараа културларьнньн sargara pьза-pergen yjezinden pьşkannар машина полгаş хол хадььрларь-pile kezerin egeleer.

Тараа алььşкьньнга машина-pile хол хадььрньн полгаş şergeliқ sigen хадььрларьн пырун азықлаар полза, тараа азаар алььşкьньньн хуussaазьн кьзььр, ьнцангаş тараань cidiriин eweezedir узурлуқ.

Тараа тызыдын азаар алыньнньн пыгу азылдарьн corударда agroteхnikтиқ negeldelerni sagььь-шаан, пыгу куşterni cediştir тургузур corудар узурлуқ.

Ро сылы тараа азаар алььşкьньньн kampanizьнга şpagat cedişpe-ziniң полгаş өске-таа cьylderniң talазь-pile perгелерге тавазььр appaar-pis. Азыльн кузы полгаş aattарньн сань паз-ла eweezeen. Ол пыгу полза, namньн, areveniң полгаş куруneniң organizastарьнньн удурттукularьнга пыгу arat connu тараа алььşкьньн-се kalbaa-pile кириştirерин, aattарньн, машиналарньн кузын кадър азықлаарь-pile хуу азылдық азыл-ағылларньн кузын кадър, оларньн pot-podunga тузалазььр corуun kalbaa-pile organizastар, frontuda pargannарньн өқ-пылелеринге тузаламсьньн хандьрарьн полгаş пыгу азыл ағылarga, пыгу хову ucastkalarьнга куş-азыды kon-cuқ şьн organizastар, тајьн yjeziniң темір-теқ curumнуқ турар corуun хандьрарьн хyleedip турар тур.

Тајьн yjezinde pir-таа puut арттыксььльқ тараа пырызы-ле тајьнга удур арттык snarjat полур.

„Pis полза, фабрик толу кузы-pile азылдазьн теп negep турар-pis, ьн-саарга pagaj азылдaza директорларьн şуугыге şilcider-pis; yletпырccin kizi полза, тајьнсь kizi-pile pir төмеј cөpşeerel cokka zavottан yner erge cok. Kolxos teerge—паза-ла пыдырльге ceri полур. Kolxos teerge—xlep-тиң fabrii тур, ьнцангаş, тајьн yjezinde аңаа curum паз темір-теқ полур

uzurluq. Pagaj azyldap turar, cerni şala-pula azyqlap turar kolxos polza, kyryneniñ murnunga xyleelgezin kyysssetpeen polur polgaş kemniq xerekti kылгань ol, tajznga tuzalaanь ol polur“. (Kalinin).

* * *

Taraa tyzydyn azaap alьr-pile cergeleştir 1944 cылда respublikka pedik tyzyttyq taraa alьrп хандьrр polur хемceqlerni mogaq-şьlaq cok ap corudar uzurluq-pis. Kur polgaş angьs cerlerni am-taa carьp, kysky cer andarylgazьn corudup, cазьn, cайьn, kyzyn andargan cerlerniñ polgaş lytsernanьn, paza sigen şelderiniñ kysky sugadьn corudarь, cerni andaryp peletkeeri polgaş onu oon ьnaj şьn sajьradyр азылдаарь taraa tyzydyn ulgattьrар temisselge koncuq uluq uzur-tuzalьq polur.

Sөлgy cылдарда тарьга şelderiniñ kalьarganь-pile cergeleştir, cam-dьk cerlerni хөj cылдар тургузунда ыргьlcy тарьp kelgeniniñ uzurundan ol cerler koncuq poktalgan, ьncangaş ol cerlerniñ yrelenir pajlak товu-раан көvydedir төleede, olarьn andarayр polgaş хөj cылда yner sigenner тарьp тыstandьrарь negettiniр турар. Onu parьmdalaaş, 1943 cылдьn majda TARN TK polgaş TAR Sajьttar Şөvylelinden cer andarayrьnьn planьn ko-зuunнар pyryzyngе cedirvi-şaan, cer andarayр tugaьnda tuskaj toktaalды yndьrgen.

Cerni kyzyn andarayр coruk polza, ol cerni pok ynyşterden aьr-q-laar polgaş ol cerge хөj өl-şьkть tudar arganь peer төleede, aңaa taraa-зында тарьrр kulturьnuñ tyzydyn paza uluu-pile pedider.

Caa kur cerni ertte andarayр kaarga, oоң şirikteri өl-şьkть şingeeldiқ cyulderni tudar argalьq polgaş caskь тарьга азылн corudar yjede, kыş-азьl дьн polgaş тыrttar kыşterniñ talazь-pile uluq азыl хereqlerин евеezedir.

Cайьn polgaş kyzyn andargan cerlerniñ kysky sugadьn corudarь polza, cазьn тарьlganь ertte polgaş sugat cokka тарьrьrьga, ьncangaş, caskь sugarylganь taraanьn yngen soonda kulaktalьrьnьn murnunda ijik-pe, kulaktalьp турар yjezinde eleen oraj sugarar arganь peer, ol coruk taraa kulturларьnьn polgaş өske-taa kulturларьnьn tyzydyn pediderin хандь-rarьga paza idiқ peer.

Şьnaa cerlerni kolduunda көngys sugarьas, азы sugarza-taa cangьs kattap cygyrtty sugarьp турар. Sigen şelderiniñ polgaş caa kur cerlerniñ kysky sugadьn corudarga, sugattьq sigen şelderin eleen kalьartьrьga idiқ peer, ьncarga oоң camdььзын polgaş lytsernanь cазьn eleen oraj 2 kattap sugarar, ol paza-la sigenniñ yhyzyn polgaş oon azaap alьr si-genni ulgattьrарь cugaa cok.

Kyrynege ьjaap-la tuzaar taraanь cоguur өjүnde polgaş cugaa cok kyyssedir coruk polza, po cыгь азыl-агьjньн politiktіq cugula kampa-niьz polur.

Kyrynege taraa tuzaar азыldь respublikka 1942 cылда ең-ne paaştaj corutkan. Taraanь arat connuқ ekki turazьn parьmdaalap sadьp alьr co-rukka төmejleerge, kyrynege taraanь ьjaap-la tuzaarь artьk uluq uzur-tuzalьq polganьn taraa tuzaarьnьn еrtken pir tugaar cыь todargaj көr-gysken.

Kyrynege tuzaar taraanьn planь cyq-le 78,9 хuu kyyssettingen polza-taa, ol азыl curttuқ taraa fonduzun көvydedip, respubliktyң taraa хereqlelin planьnьq хандьrarьga polgaş yrezin fonduzun тургузарьga uluq idiқni pergen. Kyrynege taraa tuzaar coruk polza, kattьşkan polgaş хuu азыl-агьjларьnьн тарьга şelderin kalьartьp, oоң tyzydyn pedider cytkylyn ulgattьrар турар, cyge tize, азыl-агьj pyryzy төreen curttu-nuñ murnunga podunuқ xyleelgezin kyyssedirin кьзьр турар, ьncarga olar planьndan азыr taraan artьkşьlьq taraazьn rьnkaga хostuқ sadar ergeliқ polgaj.

Ertken cылды турzulгазын полгаş алдақдалын өөренip көрвү-шаан, ро cылы кyрyнеге тараа тузаарынын планын pyгы аргалар-pile ыжаар-ла pyрын кyyssedir узurlуq-пis.

* * *

Nemes-faşistyq араattannarga удур ең шитпирлиq полгаş кадыq-toşkun tulcuuşkunnarынын yjezi kelgen. Pistin maadyrlyq Кзыл Şeribistin кyстыq soguuşkunnarындан тајзын полза, kizi полгаş техник talazy-pile канcaар-таа аај-сok улук kogaraldарлыq роор, оон şeriиниң xyreeleninde poli-tik-moral talazy-pile sandaraar coruk ulgadyr turar. Ындыq полза-таа, тајзын ам-таа cыла шаптынmaan. Ону pyрын узуткаp cок кылынга ам-таа хөј хөренги, кyşтер полгаş шаq yje negettinip turar.

Оон узурундан көдее азыл-агыјда азылдаp турар кизилер мogaq-şы-лаq cок азылдаp тургаş, frontuga полгаş curтка хөј-хөј talган тараань, eetti, sarzaqlы, tykty, kartoşkanь, nogaa cemnerni perip, şeriqni полгаş connu cem produksu-pile хандырар, а yletpyrge ciq-etti peer узurlуq tep paşky Stalinның кыјгырын алдарлыq полгаş ak-setkildiq кyyssedir coruk pistin respubliktyң хamaatty pyryzynyn ыдыктыq xyleelgezi polur.

TARN TK-ның caa роор еrtken VI plenumu paşky Stalinның ol aйт-тыыşкынын кyyssedir tugajында, respubliktyң азыл-агыјлар pyryzynyn полгаş pyгы азылы connарнын мurnunga todargaj sorulgalарны салган.

Nam organizastарынын полгаş оон pyгы активиниң xyleelgezi полза, ol шитпирни өq-өреге pyryzyнге cedirip, онu кyyssedirin-ce азылы connu organizastaары полур.

TAR-ның 22 cыл полган oјунуң хунынге азыл-агыј pyryzy, азылы arat pyryzy mal азылы saјзыradы, sigen azaар алыыşкынын cediişkinniq corudar полгаş kysky тараа азаар алыыşкынын peletkelderin ereſtiq corudar tugajында TARN TK-ның VI plenumunуң yндыrgeñ шитпирлерин кyyssedir talazy-pile ең екки көргyзыqierлиq узurазы узurlуq.

Тыва Арат Республикаһы kultur turguzuushkunu

O. LOPSAN - KENDEN

Aзылс massaların революстук медерелин otturgan Oktabrның Socialist-тық Улуқ революзунуң ассы-хавыжаазы-pile Тыва Арат Respublik ха-маарыспас ergeliq tuskaj kyryne poop toryttingen.

Тываның азылс connары Sovettin arat connарының аккы-туңма ту-заламсыз-pile таҕыккының ezelekçilerin polgaş sattyныксы ак-gvardejzi idegetterni undyr сыырыр, erge-сagyрганы podunun xolunga алгаş, arat-тың революстук cazaan turguzup algannar.

Revolus murnunda Тываның arat connарының амьдыралы аар-perge polgaş ооруşкы cok pajdalga coraan.

Feodaldық тарlaldың jozuzu polgaş таҕыккының kapitalistарының ур-tekci politii polza, Тываны Сөөн сыктын ekonom, kultur polgaş politik talазы-pile ең хозудангај curttарыңың pirezzi poldurup turgan.

Nasional-xostalgalық революстун tiileeniniң soonda pistin curttuvus таптылmas appargan. 22 сыдың ішінде Тывага улуқ өскерлиіşkinner pol-gan. Тываның arat conunun kultur революзунуң talазы-pile tiilelgeleri on-za улуқ.

1921 сыдың Nasional-xostalgalық революзу kultur turguzuushkununun talазы-pile Тываның arat conunun уруқ-тарың төreen тл кыргыга өөре diriniң polgaş улуқ назыық connарының ішінде pizik pilves pajdalды узut-каарының төөгылуқ sorulgalары салдыңан.

Бусаарга ol sorulgalарны кyyssediriniң оруunga улуқ pergeler paza таварып turgan, cыл тize cuurt іштеңе nasionalдың paşкы каадыралы cok, төreen тыдың кыргыда өөредилге nomнары cok, оон аңгыда şkolalарның оран pазыңнары polgaş teriq-xerekselderi paza turbaan.

1921 сыдан 1929 сылга cedir yjeniң ішінде turgan paғын-opportu-nistyқ idegetter, kuldur turguzuunун kol sorulgazy polur pygy niitti өөредилgeni pottандырағыңа pygy argalar-pile şaptык uzuraşтыр turgannar.

1929—30 сылдарда Тывага уş lama paşкыық уş-le ege şkolaga kon-cuқ евеёş sannық уруқлар өөrenip turgan, olарның kolduu-la paj ideget-terniң уруқлары poop turgan tur. Şkolalарга өөредилге programmары pol-gaş өөредилге nomнары, paza erge-cok cugula өөредилге xerekselderi cok turgan. Arat conuң орттuzunga kangық-taa kultur сырьдыşкын азы-лы paza corуајын turgan.

Ol өјде paғын удурттулганың politiiiniң pir temdee polza, curttun kultur turguzuushkununga koncuқ евеёş akşa undyryp turgаныңдан көс-tyr tur. Kultur turguzuushkununga undyrgen akşa 1927 сылда kyryne byd-zediniiң cyq-le 4 xuuзу, 1928 сылда 4,6 xuuзу poop turgan, Paғын удурт-тулганың kultur turguzuushkun тугајында ol politii polza, Тываның arat conuң karangы pydylyk pajdalga tudup, ulam tarlaарың-ce, lamalарның idelokтуқ saldar-xaldарың pызыдарың-ce uqlangan turgan.

Тываның Arattyң Revolustуқ namының 1929 сылда polgan VIII тугаар Улуқ xuralы, nasional тл pizикти polgaş төreen тл кыргыга өөредир şko-lalарны turguzар tep şitpir undyrgen. Ol sorulgalарны Sovet Eñileliniң

erttemniq organizastarының аккы-туңма тuzalamсызъ-pile кyyssеткен-пис. Тыва Арат Республикаһың cазааның 1930 cыдын иjulдуң 28-te yндырген хоо-лuzон жоугаар cuurt ишtinge Тываның nasional тъл-пизил тургустунган. Къзыл хоорајга полгаş козууннар төптеринге caa пизик өөренириниң пөлгымнерин тургускан. Азылсь connar caa пизикти өөренирин конcuқ өөрүп пажырлар хылеер алган. Кизил pyгызу онu сонuургар, podунуң төreen тълның кър-ынга номcup, пизил өөренирин кызеп турган.

Ege şkolalarga xereqлеер тыва тъл кърыга өөредилге номнарън ең-не paaştaj 1931 cылда парлар yндырген. Төreen тъл кърыга paşkылаар co-ruk nasional культурун хөqъзылдеzinge улуқ idiқ полган.

Curtтуң ишtinge пизик-пилити полгаş şkolalарның өөредилgezин nep-teredir азылъ corudarda, Arattың Revolустуқ Намъ полгаş Cazaа eleen pergelernи азыр tiileen.

Con поттарының уруqlарың şkola-ce corudarыга caңсыkraan, paza şkola полза, культурун узур-tuzалық oдаа полур теп cybenи olар pilbeјin турган узурунда, уруqlарны şkolaga киireri тькка перге poop турган. Oон аңыда şkolalарның pazыппарың, internattарың, stolovajларың, cunar-pazың-парың tudup, olарны терip-xerekseeri cugula турган.

Ol pergelernи ниити arat connуң тuzalamсызъ-pile азыр tiilep kel-gen-пис.

Уруqlар полза, caa тургускан şkolalarga kelgeş, cyқ-le пизикке өөре-нир турган евес, харың культурулуқ joзу-pile cunarыга, cunar-pazыга kir-eringe полгаş oон-taa өске культурулуқ caңcылдага өөренip ap турганнар.

Arat massalарның амьдырал curtталгазың caartтыр тургузарыга ol pyгы coruktар канcaар-taa aaj-cok улуқ узур-tuzалық полган.

Şkolalar cыл келir tudum-na Тываның азылсь connарының орттuzunga ulam улуқ алдарық, хындyleldиқ poop турган. Уруqlарның ада-ijeleri поттарының уруqlары канcaар өөренip, curtтар турарың sonuургар, şkolalarga поттары-la keep турар appargan.

Şkolalарның азыл ol yjede конcuқ cавыş şынарлық турганъ cer-le pildingir. TAR-ның көşкын arat connуң уруqlарың культурга, пилишkinge киirip өөредir nasional şkolalar cyқ-le paaştajы pazымыга турган.

Өөредилге cыб oraj egeleeş, arat con кызың şkolalarga cook тургу-лаар өјде, cyқ-le 4—5 xire ај ишtinge yrgыlcyleer, paza con cazaқ, caј-лаqlарың-ce көзүр conuuru-pile cergeleştir şkolalar хақдынгаş, cyқ-le 7—8 ај полганда өөредилgezин kattap egeleer турган. Ol coruk өөредil-genиң şынарың тькка kuduladыp турганъ cer-le todargaj.

Ol yjede ege şkolаның өөреникcilerinиң назы-харъ pedagogik ert-teminiң negeldezinge таарырајың турган. Ege şkolalарның eleen kezilinge 9-tan 18 хар cedir назылық уруqlар өөренip турган. Nasional пизик өөре-нirиниң massалық пөлгымнеринге-taa, ege şkolalarga-taa caңгыş klaska piccii уруqlар-pile кады улуқ улустар paza өөренip турган.

Ындық полза-taa, TAR-га улустун caa şkolalar тургустuna pergen. Ol полза, культуr revoluzунуң канcaар-taa aaj-cok улуқ tiilelgelerinиң pir-eezi полган.

Revolus мurnunda cyқ-le хyreelerге ooldар өөренip турган полгаş хereezen уруqlар өөренir erге cok турган полза, revolустуң yjezinде Тыва Арат Республикаһың pyгы şkolalarыга ooldар-taa, уруqlар-taa өөренir appargan. Тыва şkolalar поттарының азылыга cetpesterлиқ турган полза-taa, тургустунup келgen yjezinиң paaştajы cылдарында-la pojдusta полгаş ниитileldиң амьдыралында poop турар polуушкunnарның узур-utkazың уруqlарның караага көргыze pergen. Şkolalar полза, уруqlарны podунуң тө-reen curtтуңа, TAR-ның улуқ аккызы—Sovet Eбилelinge полгаş pyгы азылсь connарының төreen adazy—Улуқ paşkы Stalinga ынак, пажырлыдық полур caагај caңcылга өөредip келgen.

1930 cıldan 1931 cылǵa cedir ol kyska yjenıń ištinde şkolalarnıń sanı 7 cedir, ыncarga 1934—1935 cыldarda 13 cedir ósken. Ol cыldarnıń yjezinde pygy şkola nazıyǵı uruqlarnıń 12 xire xuuzun şkolaga өөrediri-pile xaar tutkan.

Ol yjede tıwa şkolacсылar төreen тыльың кыргыа өөrenip yzyk polgaş arifmetiktıń podalga nomundan angыda pojduş polgaş geografiıa өөredilge nomnaryn alǵan.

Şkolacсы uruqlar polgaş ooldar polza, өөredilge cыb toosturǵa cа-ıyn aaldaryn-ce tarap cangas, pottarynıń ada-ıjelerin, akkыларын, uqvalaryn polgaş tuımalaryn pizikke өөredip turgannar. Şkolanyń arat con-pile xarylzaazы cы kelir tudum-na pyzygyр kel cыtkan.

1930 cıldan egeleeş, 1940 cылǵa cedir cuurt ištinge şkola tuduunıń tempizi eleen kodyrylgen. Kyrynenıń akşa-xorengi caryıdaly cокka şkolalarnıń oran-pazyınarын tudarynǵa arat connar pottary-la idepkejliq kirzip turgannar. 1930 cıldan 1940 cылǵa cedir ol 10 cыldıń turguzunda tudup kылǵan 257 şkola pazyınarынıń ištinden 235 pazyıny ada-ıjelerinıń pottarynıń kyzy-pile polgaş xorengizi-pile kылǵan polur tur. 1935 cылǵa curt ištinge 17 şkolalarga 1320 uruqlar өөrenip turgan polza, 1940 cылǵa 59 şkolalarga 3 000 cedir uruqlar өөrenip turgan. Мыncangas, ol peş cыldıń ištinde şkolalar sanı 3,5 kattap, өөrenikciler sanı 2,5 kattap ósken.

Kыскы internat şkolalardan angыda 1934 cıldan 1939 cылǵa cedir Tıwaga keshkyn cajlaq şkolalary paza turgan. 1939 cылǵa aıaа 1640 uruqlar өөrenip turgan. Ындық şkolalary arattarynıń cаıyn cajlaar tajǵalarynǵa polgaş tajǵa edekteringe azydyр turgan. Ol şkolalar pelyk aaldar-pile kadı kезyp coruur polgaş cajǵы majıynnyq polur turgan. Curttıń ištinge sumfular төpteringe turum şkolalarnıń cetkizi kalbarıp kelgen soonda cajlaq şkolalary хақдыған.

Am yjede kozuun, sumu төpterinde 110 ege, 8 tolu ebes orttumat, 2 orttumat şkolalar par, pygy şkolalarda 9190 kizi өөrenip turar; pygy şkolalarda uruqlaryn 394 paşkыlar өөredip turar.

Tıwa polgaş orus şkolalarynıń paşkыларының piliin pedideri-pile Ulus Сырьдышкын Јаамызындан 2941 cылǵa paşkының taalgalyq өөredilge institudın azytkan. Am yjede uk instituttıń iji kurstarында literatur, төөгy, san, fizik—мындық уş салырлар par.

Germannıń faşizmǵa udur ada-curttıń Uluq tаııнының хыннерinde Tıwa Arat Respubliktyń şkolalary polza, anyjak óskenni өөredip kiziderin aзыс connarynıń амьдыралы-pile polgaş temisseli-pile хань хары-zaalyq poldurar tugajында uluq Leninıń cағын кyyssedir teeş karak кызы aзыldap turar.

Tıwa Arat Respubliktyń төreen curttu polur Uluq Sovet Ebilelin kamǵalaarыnǵa anyjak salǵakсыларын тырген polgaş ekki şynarлыq pelet-keer төleede, өөrenikcilerini şeriqniń erttem pilişkini-pile polgaş praktiktıq cансылдары-pile cepseqleeri cugula turgan. Ыncangas şuptu şkolalarda şeriqniń өөredilgezін polgaş көdee aзы-agıjының өөredilgezін ыjaap-la corudup turar polǵan. Tıwa şkolacсылar po cыın төreen тыдың кыргыnǵa şeriq хереениń polgaş көdee aзы-agыj erttemneriniń talazy-pile кон-cuq ekki өөredilge nomnaryn алыр узurluq.

Муң-муң тıwa şkolacсылar frontuga tuzalamсы көргyzeriniń јанзы-pyry pottuq aзыldарын кыбр turar.

Өөrenikciler polgaş paşkыlar, pistiń төreen кызы şeribis faşistıq teerвeccilerini ең тырген tiilezin teen kyzeli-pile Sovet Ebilelinge tuzalaar akşa-xorengi cыldazyнǵa polgaş frontuccularǵa pelekter corudaryнǵa idepkejliq kirzip kelgen. Ada-curttıń Uluq tаııны egeleeninden peer өөр-

еникчилер полгаş паşкылар 300 000 азық акшаһы полгаş 323 пааş жанзы-
пыры малды сыйдыгыр коруткан.

Тыва şkolaccылар frontu-ce изиқ patriottuқ cagaаларны пизип, nemes
ezeleidin аҗылынга таварышкан piccii уруқларга pelekтерин корудуп турар.
Pistin şkolaccыларывыс көдее азы-агыһың азыдарынга полгаş мал
азыһың sajырадырынга idepkejliқ kirzip турар. Şkolaccылар caş малды то-
руктуруп азыраагыһың азылынга тuzалазыр турарлар. Şkolaccылар Timur otr-
jattарың organizastар алгаş, kolxostарның, MCAE-lerniң kyразы-агыһлар-
ның ховуларынга азылдап, frontuccыларның өқ-pyleлериниң тараа, sigen
azaар алыр азыдарынга тuzалазыр турар. Өереникчилер көдее азы-агы азы-
дарынга киришкеş, таһыһың пааштайгы хыннеринден po хынге cedir 60 000
хире азы-хыну азылдап algannар. Ol pyгы полза, төreen curttunga азы-
дап peer teen kol-la sorulгалық полгаş şkolаларның kizizidilge азылынга
хаһызы-pile салдарық азылар polган.

Тыва şkolаларны ede тургузар азыл ам-таа тоозулбаан теп cyвени айт-
тыгы cугула. Eleen хөј паşкылар ам-таа ergi caң-pile азылдап, eleen хөј
erttemnerniң көргызық хerekселдерин хереқлевејин cyқ-le aas-pile cu-
gaalap паşкылап турар coruktар ам-таа par (Koptuda, Toora-xemde ege
şkolalar, Tees-xemde tolu ebes orttumak şkola).

Şkola cetkiziniң öзыldezi-pile kaды curttun iştинге politcyгыдыşкың
cerлериниң cetkizi paza öзыр турар. Kozuunnар, sumулар төптеринде, суур-
ларда kluptар, кызыл-pulunnар, nom саһнары тургустунган. Азысы connar-
ның орттuzunga politcyгыдыşкың полгаş культу-massалық азыдарны coru-
дуп турар 16 klup, 26 кызыл-pулун, kozuunnар төптеринде 4 nom саһнары
par. Ada-curttun таһыһың тугаһында telgelgelerni organizastар азыткан.
1942 cылда Кызыл хоорајга Respubliktyң Puşkin attық nom саһың азыткан.

Азысы connar politcyгыдыşкың cerлеринге kelgeş, curttun амьдыра-
һыңың полгаş pyгы телегејниң pajдалыһың тугаһында sonuurgaан айттыгы-
ларыһың хаһызыһың тыһнар pilip ар polур.

Klup, кызыл-pулун полгаş nom-саһнарыһың азыдаксылары sigen, тараа
альыşкыһнарыһың yjezinде agitbrigattар organizastар алгаş, ховуларда kol-
xostарның полгаş хуу азыдық arattарның odaқларында connуң орттuzunga
solun nomculгаларың, bessetterни corудуп, uran-cyyldың pot-тығыңың pөл-
gymнериниң oјunnарың көргызыр турар.

Politcyгыдыşкың cerлериниң өскени-pile kaды klup азыһың pilir kaa-
дырлар ulam-na хөју-pile хереқlettiniп турарың cugaalaары cугула.

Тываның arat conu Nasional-xostalгалық sevoluzunun 22 cыл oјunga
yzyк-pizik nepteredir talazy-pile ulуқ cediіşkinnerliқ uzurazyр турар.

1930 cылга cedir Тыва Арат Respublikка pizik pilir kiziler cyқle 1—2
хуу (olar connуң feodal-teokrat kezeeniң teedi kizileri) poop турган. Ын-
caarga 1930 cылдан 1943 cылга cedir nasionalдың тьл-pizii азысы arat
connуң орттuzunga kalbaa-pile nepterees, connуң pizik piliri 90 хуу
cetken.

Am pyгы өқлерде, aaldарда кырган ireј, kadaјлар pezin solun, tep-
terni nomcup, nam, cazaktың toktaal šiitpirлерин, ada-curttun таһыһың
maadyрлары—sovet таһыһыларның maadyрлық coruktарың parlalga tamcyştар
pilip ар olуrар appargannар. Am полза, şupiu kizileri pizik pilbes poop
турар өқ cangыs-таа cok appargан.

Arat connуң орттuzunga төreen тьл-pizikti kalbaa-pile nepteretkeni-
ниң хараазы-pite Respubliktyң азысы connары кырыненлi хереенге idep-
kejliқ kirzir, janзы-pyры тургузукcu кыş-азыды кылыр, pyгы talалық ert-
temге өеренир полгаş культурлуқ тыştанары тугаһында TAR-ның caа Konsti-
tuzunun pergen егелерин kalbaa-pile азықлап турарлар.

Am yjede TARN-ның 12 тугаар Улуқ хуралыһың toktaalың jozugaар
Тываның nasional тьл-piziin latin alfavittan orus alfavit-ce şilcider тугај-

ьнда азыл соруп турар. 1943 сыдың төңызындан егеleeş, тьва тьл кьрн-
да pyгы номнарнъ, солуннарнъ, setkyylderni parlaарнъ caa алфавит-це şil-
cider теп турар. Şkolalarınъ өөредилге азылнъ, албан cerлериниң polғаş
хөj-niittiniң organizastарының pyгы албан pizikteri paza orus алфавит-це
şilciir. Тьваның nasional kulturun Улуq orus улустың kulturunga ulam.
cookşuladyр херекке ol coruk улуq узур-tuzалыq polур.

* * *

Revolus murnunda Тьбaгa cанғыs-таa емnelge салығы, cанғыs-таа
аптек, cанғыs-таa medecin азылдықсызъ турбаан.

Emcilerniң xyleelgezin lamalar кылып турган, olарның „emi“kандыq-
таa ертtemge yндеzillettinmeen polур tur. Lamalar аарыq улуска хоралыq
cyylder perip турган узурунда, онu ішкен kizilerniң өлып турганъ евеeş
eves poop tur.

Aар-perge tarlal, jadyb-tyrengi coruk, sanitarga удур pajdal, lama-
larnың „eminiң“ tergiideeşkini—po pyгы cyylder polza, pistiң arat
conubustuң orttuzunga social-aарыqlарнъ өөskydyp, olарнъ өлым-cidimge
таварыштырр coraan.

Ооң узурундан TAR-ның nam, cазaa revolutuң paaştajgy хыннерин-
ден егеleeş-le улустың кадың камгалаарыңа улуq sagыş-podalды салып
kelgen. Pistiң curtubustu politik, kultur polғаş ekonom talazy-pile хөq-
zyderiniң sorulгалары polza, erginiң аар-perge artтыңсылары polур social-
аарыqlардан arat connu адырр алырн шыңғызы-pile negep kelgen.

Ol sorulгаларны кyyssediriniң оруunga, ылаңыja kultur тургузуу-
kunуның paaştajgy cыдарында евеeş еves pergeler турган. Тьваның arat
conu lamalarınъ polғы хамнарның холундан ушта тырттыр, кадык камга-
лалының tugajында Sovettiң argalarың nepteredip, емnelgelerni, емnelge
салыыларын polғаş aptekterni tudup тургускаş, olарнъ терip херексеeri
cugula турган; medisiniң каадыр азылдықсыларын peletkep, connuң orttuzun-
ga sanitar cырьдышкын азылдарын kalbaa-pile corudarы cugula poop турган.

Respubliktyң іstinge кадык камгалалын sajzbradyр хемceqlerni pot-
tандыраарыңа pyгы argalar-pile şapтык узураштырр, Тьва connuң orttu-
zunga Sovettiң medisiniң at-aldарын pakşbradyрн oraldaşkan cyzyn-paa-
зың kontrevolustuq idegetterge удур кадыq-toşkun temisseldi pistiң nam,
cazaavyс yrgylcy corudup kelgen.

Ооң хараазы-pile Тьваның arat conu ol pergelerni азыр, talзын ide-
getterni cыла şapkaş, nam, cazaаның paaştalgazy-pile, Sovettiң arat con-
парының pyгы talazy-pile көrgyzyр турар улуq tuzalamcзыңа тажалыр
alғаş, Nasional-xotalгалыq revolutunуң 22 cы ojunga кадык камгалалы-
ның talazy-pile улуq cediіskinerliq узуразыр турар.

Am arat con polza, lamalarınъ polғаş хамнарның „emneer tuzalam-
cзыңдан“ kezeede xostalғаş, cyq-le Sovettiң medisininge idegeer appar-
gan. Po yjede кадык камгалалының cetkizi улуq хемceeldiқ poop өскен.
TAR-ның 22 cы ojunda, respublikta 15 емnelge, 41 емnelge салыылары,
10 aptek, 1 tuberkuljos sanatoru polғаş өске-таa емnelge cerleri par
polgan.

Емnelge-proflaktiktin cetkileriniң kalbargаны-pile cergeieştir, nasio-
naldың medisiniң каадырлары paza өзыр kelgen. Sovettiң medisini polza,
polbaazyrangaj polғаş pedik mergezildiқ medisini tuzalamcзын көrgyzyр
турары arat connuң orttuzunga uluu-pile aldarзыр kalbargan. Кьзылдың
емnelgezinde kezip emneer, karak emneer, іstikki аарыqlар emneer,
uruqlар аары emneer, tuberkuljos emneer, keeş-şeer аары emneer, хал-
давырық аарыqlар emneer салыылар polғаş akuşer-ginikolok салыылары
par. Ol салыыларда tuskaj ертtemniқ emciler, conga ambulator tuzalamc-

сызын паза көргүзүп турарлар. Оон аңгыда амбулаторда полза, рентгено-локтун, физиотераптеин, тиштин кабинеттери, электри кабинет, химиктиг лабораторија полгаş тиş технииниң кабинетин азыдап турар.

Үстүнде айткан салбырларны тускай erttemniq emciler удуртуп турарлар. Оон-пие cergeleştir kozuunnar emnelgelerinde паза тускай erttemniq emciler азыдап, шақ ујени-таа, ырак арван, сумулар-се раарының pergezini-таа херекке албайн, аараан улустарга тузаламсыны coguur өјүнде көргүзүп турарлар.

Po yjede respubliktyń iştinde хереезен кон колдуунда emnelge cerlerinde keep pozup turar appargan. „Medisinniń emnelge tuzalamсызы полза, азылы арат коннарның хун-пуру амьдырал curttagazynda sinnigip kirgen“ tep TARN-ның XII Улуқ хуралы темдеқлеен.

Арат кон,—ылаңыја emnelgelerge pozup coraan хереезеннер полза, ам po yjede emnelgelerge полгаş feldşer-акушер салбырларына keep pozurunun tugajynda pottar-ла ең екки surttaalсылар poor турарлар.

Pir ewes 1928 cылда medisinniń азыдаксылар cangys-таа kizi pozutpaan турган полза, 1942 cылда 2805 kizi pozutkan.

Арат конның орттузунга уруқлар јаслалары улуқ ат-алдарлық полгаş ынакшыдық poor турар. Pir ewes 1941 cылда Кызы хоорајага 60 уруқлар турар cyq-le cangys јасла турган полза, 1943 cылда Кызы хоорајада 278 уруқлар турар 5 турум јаслалар, 130 уруқлар турар pir уруқлар şoly par polgan.

Оон аңгыда козууннарда 18 tyr јаслалар par полгаş olарда 320 уруқларны torukturup турар.

Бндық полза-таа, ije-caşty камгалаарының talazy-pile азыдарны ылаңыја козууннарга corudar- полза, Kadyk Kamgalal-ның Јамзының полгаş хөј-ниитинин, kol-la sagys салыр азылы polur tep темдеқлеери cugula.

Respubliktyń азылы коннарның material kulturлуқ рајдалының pe-deeni, ije-caştyń kadyb-ның tugajynda nam, cazaktyń sagys салыр турары уруқларның аарыы полгаş өлүг coruunун консуқ eweezeninden көстүр тур.

Kurort emnelgezin sajырadyb-ның argalar Тыва Арат Республика тькка uluq. Ам po yjege ceditir-le cecce şincilettinmeen тақ, тајгалардан унур cыдар елеен хөј суқ пааштар par.

Ам po yjede curt iştinde хадылық cerde туруп турар 50 orunnuq tuberkulos sanatoru азыдап турар полгаş malgaş-pile emneer „Ceder“ курорт par, cookku yjeniń iştinde оон азылы каттар corudar- cugula poor турар.

Revolus murnunda arat con sanitar arыq-şeverniń kol negeldelerin mьr-нај тапыас турган. Conunun амьдырал curttagazynga arыq-şever ewes, kultur cok coruktar полза, cyzyn-раазын халдавылық аарықларны nepterediringe тuzalap турган. Söelgy kaaş cылдарның iştinde халдавылық аарықларга удур temisseldin talazy-pile улуқ cedişkinerliq polgan-pis. Тарыр emneer coruktu conunun орттузунга kalbaa-pile полгаş plannы-pile corudup турар.

Хоорајада таа, көдеде-таа конның орттузунга sanitarлық культурун полгаş sanitarлық pilişkini nepteredir talazy-pile улуқ азылы corutkan. Pir ewes 1928 cылдан 1933 cылга ceditir ol peş cылдын тургузунда conunun орттузунга 555 leksi полгаş besetter corutkan полза, söelgy 4 cылдарның iştinde sanitar ајттыгының tugajynda corutkan leksilernin полгаş beseteriniń sanь елеен өскен:

	Сыдары	1940	1941	1942	1943	(pir tugaar cartty).
Leksi, beseter	339	433	1525	629		

Revolus söelynde cылдарның тургузунда Kadyk Kamgalal-ның оргannar-ы sosial аарықларга удур temisseldin talazy-pile tynnelidiq азыдар-

нь corutkan. Ындық полза-таа, туберкулjos, паş-şeer аарықлар-pile полғаş traxoma аарық-pile аарааннарның сањ ам-таа хөј роор турарып темдеқ-леери cugula.

Моон songaar кадык камгалалының органнырь ол тугајында улуқ sagьş салыр узurluқ,

Ada-curttuң улуқ тајынының ујезинде Кадык Камгалалының jaамьзының тергiн cugula sorulagalарның пiреези полза, respublikтн iштеге sanitарлық рајдалды камгалар, халдавырлық аарықларны poldurвазь роор турар.

Sanitar—profilaktiktн азыль улам-на калварь, medisин азылдаксыларының, калбак араг connuң полғаş sanitар akttвинің хун-пуру sagьş салыр азыль полур узurluқ.

Adak сөөлынде куш-азыль камгалаарь емнелге sanitарның полғаş емнелге profilaktiktн азыльн curtтаксылық, cerлер-се pydyryлге-се cookşula-дырнга шыгыь sagьş салырь erge-cok cugula.

Кадык камгалалының cetkilerinің тырген өзылдези полза, nasionalдың medisин каадырларып калваа-pile peletkeerin улам-на улуу-pile negер турар, ыңcangaş, кадык камгалалының органнырының тергiн cugula sorulгаларының пiреези полза, ортумак полғаş тееди пилтқилік medisин каадырларып peletkeeri полур тур.

Nasional revoluzunun мurnunda iштikkinің feoda'дарының полғаş таыткькының ezelekцilerinің idiинің ulдуңу-pile сыспа таптап туғананың узurun-дан кандық-таа тeпшілге хөқзыльде cok турған nasionalдың уран cyyлынұң каттар төрыттынұң, caазь-pile хөқзыр сайьраан corуу полза, Тываның Nasional-xostalгалық revoluzunun ең улуқ cedilgelerinің пiреези полур.

Arattнң Revolustuқ Намь полғаş Cazaa полза, азыль massаларының уран ceccen talазь-pile tot-тығыңыр egelekci coruktарып калbartтырнга, nasionalдың revolustuқ уран cyylderin тeпшidip хөқзыдеринге cugula полур sorulгань салган.

TAR-ның nam, cazaаның tuskaj toktaalып jozугаар 1940 cылда Ky-rynenің Хөқзым Ши театырныp organizastaan. Uk театырга ол yjede аны-aktарның ең paаштайгы pelyy полур 25 саннық kizini сыьр тургускан.

Театырның өөреникцilerinің niitti полғаş kulturluқ рајдалы cавьс турган полза-таа, олар ро еркен уш cылдың тургузудаа шиинің уран аргаларынга, cestyң texнинге, notаның узықлелинге өөренip шыдаан полғаş елеен хөј cugula oјун cyylderni көргызыр турарлар. Ол тугајында tes-taraalap айттырга полза: Furmanovтуң—„Улмеен“, еш Tokаның „Төнгыр-ool“, Pyр-вунуң—„Oruubus şak ындық“, Moljernің—„Albadatkaş emci polган“. Simenovтуң—„Orus kiziler“ суқ teen ыскаş шиileri, paза Тываның ергі амьдыралының тугајында полғаş ada-curttuң тајынының тугајында уран cogaалдық хөқзымның montаштарь роор турар.

Nasional ыrlарны telgeredip хөқзыдер тугајында азылдарны paза pagaj еves тургускан. Театырның өөреникцileri nasionalдың полғаş Soviet-тиң ыrlарып екки ыrlар кyyssedip турар. Nasional kompasitorлар полза, улустуң ажалгаларып paгымдаalap тургаş, елеен хөј caа ыrlарны pizilirinің турzulгаларып corutkannар. Cizeeleerge, еш Kөk-oolдуң „Pioneer caraş“, „Аныјактар“, „Meen curtтum“, „Tөreen curtтуң тугајында“, „Тыва curtтum“—тер ыrlарь, paза еш Munzuktуң „Stalinnың accьзында“, „Ыдыктық тајып-се“, „Ezibis Toka“, „Uran cogaal“ полғаş oон-таа өске ыrlар.

Театырның өөреникцilerinің совет аныјактар pelyy кьска хуussаа iштеинде елеен хөј шиilerni көргызыр шыдаан. Cizeeleerge, „Pyгу кыстerni тајзыны сыла şavarып-се“, „Partizannар“, „Kolxocu суурда“, „Brak кь-дықда“—тер шиilerni Kьзылга полғаş козуunnarga конcuқ cediіşkinниқ көргыскенner. Театырның sirk салырь paза-ла елеен хөј cediіşkinнерлиқ.

Уш сылдың мурнунда театрының составына sirkci cangъs-la еш Оскал-ool турган полза, ам театрының sirk пөлюнүн составында уш artis, 10 өөреникчилер пар. Ро пөлык полза, ам келир уjede Тываның sirkiginин сууру полuru ciqzinniқ cok.

1942—43 сылдарда театрга танъ пөлюн полгаш nasional instrumentilernin хөqzymyn organizastaan. Олар кьска хуussaa иштинде өөренгеш, өөредилге полгаш pydyrylge азыдарының talazъ-pile eleen cediishkinnerliқ polgan.

Kino полза, arattarnың хун-pyrynың амьдыралып-ce ulam-na cookшуп турар. Kөdeenin arat connary caa kino-curuktar cetken сапында-la оларны кансаар-таа ааj cok улук өөрышкылуу-pile utkup ар турарлар. blangъja „Aleksandr Nevskij“, „Tsaritsinnin kamgalaly“, „Capaef“, „Şcors“, „Aleksandr Parxomenko“—суq teen ыскаш улук Sovettin erttip kelgen maadyrlyқ yjelerinin tugajында, paza „Stalingrat“, „Leningrat temisselde“, „Nemestin шерiqlerin Moskvanyң сапынга сьска шарканъ“, „Rajkom sekreteri“, „Töreen curtтunyn kamgalakcъz uruq“, „Ukraina 1941 cылда“, суq teen ыскаш ада-curtтun улук тажынының tugajында kino-curuktar cede peerge көрыкcyлер конcuқ sonuurgap көрып турарлар.

En-ne telgerengej kino-curuktarnың сөс-cugaazып тыва ть кьрынга occuldurup турар полза, конcuқ ekki tep cyveni temdeqlenze coguур. Ынсаар полза, uk curuktar көрыкcyлерге ulam-na pildingir полур. Тыва Арат Respublikтын уран ceccen кьштери, ооң аныjak уран cyylderi ulam-na өзүр турар. Pistin уран-cyylderibistin en-ne ekki ceccee полза, nasionalдын уран cogaaly полур. Тываның nasional уран cogaaly полза, 1921 сылдың Nasional-xostalgalyқ revoluzunyn soonda төрыттynып тывьган.

1930 сылда nasionalдын ть-piziin cogaadyр тургускан coruk полза, nasionalдын уран cogaalyн тургузарынга конcuқ улук oйнаашкыныық polgan. 1930 сылда „Şyn“ solun podunyn paaştajъ tugaarларынга revolus murnunda турган xereezennernin аар perge амьдыралының tugajында еш Tokanың pizeeni „Samvukkaj“ tep аттық cugaany полгаш Тываның arattarnың ерги амьдырал pajdalyның tugajында cugaalaryн парлар yndyryp турган. 1934—35 сылдардан egeleeş, eşter S. Pyрvy, S. Sarыq-ool, A. Xөвөтmej суqlарның шыlykteri parlattыныр egeleen. Nasional revoluzunyn murnunda Тываның arat connunyn аар perge pajdaldarga tavaryр kaccыqдар tyreқдеp coraанын, тарлакcыларын азысь arattarnың тилеp paskanын, Nasional-xostalgalyқ revolustun soonda Тываның arat conu aas-keziktiқ саагаj амьдыrap турарын полгаш TAR-pile SSRE-nin азысь connaryның аразында аккь-туңмапын изиқ пажьралының кьыппар турарын Тываның cogaalcyларь pottaryның paaştajъ cogaaldaryнга pizip турганар.

Nasional revoluzunyn murnunda tus curtka уран cogaal cok турганының хараазъ-pile аныjak cogaalcyлар yleger cizek ар өөренир cyylder cok роор, оларның pizeen cogaaldaryнда cetpester хөj турган.

Nasionalдын уран cogaalyн тургузарынга полгаш онu purungaар tepşidip хөqzyderinge еш Toka полза, cyq-le cogaalcyларын өстыrer tugajында sagъ салыр турар idej politiktin удurttukcy роор kelgen евес, харын оон-pile кады Тываның pir tugaary cogaalcъz, pir tugaar şiiccizi полур tep cyveni маңаа onzalap temdeqleeri cugula. Еш Tokanың „Tөngyr-ool“ tep şiizi полза, arat connun en-ne ынакşылдық şiizi роор театры-stenazyнга yrgylcy yныр турар. Ынсаарга еш Tokanың „Uluq uzar“ tep шыlyqlal cogaalyн Совет Евилелин „Sovettin cogaalcъz“ tep parlalga cerinde orus ть кьрынга парлар yndyryp турар.

Еш Tokanың cogaaldaryнда төreen curtтun агаар pojduzunyn tugajы, Тываның азысь connunyn ерги полгаш caa амьдыралын конcuқ todargajъ-pile ileredip pizeen. Ol cogaaldar полза, амьдыралдын хөqlyқ omak

T O P C U Z U

Teedi Kol Komandylaksynny 1943 cылдың iýulduń 24 xynynde yndyrgen tozaaly . . .	3
Teedi Kol Komandylaksynny 1943 cылдың avgustun 5 xynynde yndyrgen tozaaly . . .	5

C y y l d e r

S. Toka —Tываның Nasional xostalgalyq revoluzunyn XXII cыл oju	7
Ja Kaliničef—TAR-ғы partizan şimceeşkini	19
X. Ancьmaa, G. Ivanof —TAR-ның amgy polgaş ertken yjelerde konstitutary	28
S. Occur, A. Şişkof—Areve - TARN-ның şыныс tuzalakсыз	42
S. Pak-kok—Ada-curttuñ tajьнының хуңнеринде TAR-ның profesileli	50
M. Caskьm, M. Rotaja—Ada-curttuñ tajьнының хуңнеринде TAR-ның xereezenneri	63
S—T. Cьmba—TARN TK-ның VI plenumu mal aзылñ saşyрадыр tugaşьnda	72
M. Tadar-ool—1943 cылдың caskь tarьlgazyның tynnell polgaş taraа алыşкынының peletkelderiniñ soruigelarь	80
O. Lopsaң-Kenden—Tыва Arat Respubliktyң kultur turguzuşkunу	92

KNCX L—272. Tirazь 1000. 1943 cыл. avgus 14 хын.	Redaksь kollegizi	{ S. Pazyр sat—xarьыss redaktor S.—T. Cьmba S. Lopsan S. Lopsaңnaar M. Tadar-ool
Кызыл, Şetinkin, 5.		Kyrtipografka parlaan.

Өртте 2 акша